ئـــاورنــگی
مێژوو

بسم الله

* ئاورنگی مێژوو
زانست و وەرگێڕان لەدەورانی مەنصور و ڕەشید و مەئموندا
لەگەڵ تیشکێك لەسەرکەسایەتی ڕەشید و سەردەمەکەی
* جهاد خاوەری
* چاپی یەکەم
* ٢٠١٠
* تایپێست و دیزایینی ناوەوە: نووسەر
* دیزایینی بەرگ: عادل شاسواری
* تیراژ: ٥٠٠
* لەبڵاوکراوەکانی کتێبخانەی هەورامان
* مافی چاپی پارێزراوە بۆ نووسەر
* ژمارەی سپاردن: (   ) ی ساڵی ٢٠١٠ وەزارەتی رۆشنبیری پێدراوە

ئـــاورنــگی مێژوو

پێڕست

لاپەڕە	بابەت
٨	پێشکەشە
٩	پێشەکی
١٢	بەشی یەکەم/ زانست و وەرگێڕان لەدەورەی مەنصوردا
١٣	باسی یەکەم/ زانست لەدەورەی مەنصوردا
١٤	أ. زانستە نەقڵیەکان
٢٥	ب. گروپە فیکریەکان
٣١	ج. زانستە عەقڵیەکان
٤٣	باسی دووەم/ وەرگێڕان لەدەورەی مەنصوردا
٥٠	بەشی دووەم/ زانست و وەرگێڕان لەدەورەی ڕەشیددا
٥١	باسی یەکەم/ زانست لەدەورەی ڕەشیددا
٥٣	أ. زانستە نەقڵیەکان
٥٩	ب. گروپە فیکریەکان
٦٢	ج. زانستە عەقڵیەکان
٧١	باسی دووەم/ وەرگێڕان لەدەورەی ڕەشیددا

باسی سێهەم/ تیشکێك لەسەر کەسایەتی ڕەشید و سەردەمەکەی	٧٤
هاروننامە	٧٤
گرنگترین وتەکان لەبارەی ڕەشیدەوە	٧٩
هارون ڕەشید لە تۆمارە مێژوییەکاندا	٨٠
قسەی دژبەیەك	٨٢
لەئینسکلۆپیدیای بەریتانیدا هاتووە	٨٤
ولایەتی عەهد	٨٨
مێژوی هارون ڕەشید	٩٢
کەسێتی ڕەشید	٩٣
ڕەوشتی ڕەشید لەنێوان کتێبە مێژویی و ئەدەبیەکاندا	١٠٠
بزوتنەوەی فیکری لەدەورانی ڕەشیددا	١١١
بزوتنەوەی ئەدەبی لەدەورانی ڕەشیددا	١١٥
دەستوری دەوڵەت لەدەورانی ڕەشیددا	١٢٢
پەیوەندیە دەرەکیەکانی	١٢٤
خەبات و تێکۆشانی عەلەوییەکان	١٢٨
خەوارجەکان	١٣٢
کارەساتی بەرامکەکان	١٣٥
ئافرەت لەکۆشکی ڕەشیددا	١٤٢
ئایا ئەبونەواس شاعیری ڕەشید بووە؟	١٥٣
جەباری بەنی عەباس	١٥٩
وەفاتی ڕەشید	١٦٢
بەشی سێهەم/ زانست و وەرگێڕان لەدەورەی مەئموندا	١٦٩

باسی یەکەم/ زانست لەدەورەی مەئموندا	١٧٠
أ. زانستە نەقڵیەکان	١٧١
ب. گروپە فیکریەکان	١٧٩
ج. زانستە عەقڵیەکان	١٩٠
باسی دووەم/ وەرگێڕان لەدەورانی مەئموندا	٢١٢
ئەنجام	٢٢٧
پاشکۆ	٢٢٩
سەرچاوەکان	٢٣٩

پێشکەشە

§ بە ڕابەران و پێشڕەوانی مرۆڤایەتی کە خۆیان کردۆتە فیدا لە پێناو هۆشیاکرنەوەی خەڵکیدا .

§ خێر و فەری ئەم نوسینەم بە دایك و باوکی شیرینم پێشکەشە ، کە هەمیشە هەوڵیان داوە کەشێکی هێمن و ئارام دابین کەن تاوەکو لە خوێندن دانەبڕێم .

§ بەو مامۆستا دڵسۆزانەی کە تا ئێستاش ڕەوشت وئامۆژگاری و زانستەکەیان لە زهنمدا ماوەتەوە .

§ بە هەمو ئەو نوسەرانەی کە سودم لە کتێبەکانیان وەرگرت بۆ ئامادەکردنی ئەم توێژینەوەیە ، ئەگەر نوسینەکانی ئەوان نەبوایە بێگومان بەرهەمەکەی منیش نەدەبوو.

§ بە خاڵی خۆشەویستم عادل شاسواری .

§ بە برای خەمخۆرم هاوسەر .

§ بە خوشکانی ئەمەکدارم ، کە هەمیشە بە تەنگمەوە بون

پێشەکی

قال التعالى : ((إن الله لايغير مـا بقـوم حتـى يغـير مـا بأنفسهم)) .
الرعد : ١١

بـە پێناسـە جوانەکـەی دکتـۆر أرشـید دەسـت پێدەکـەم کـە لـە کتێبەکـەی (شارسـتانیەتی ئیـسلامی) دا نوسـیویەتی : (شارسـتانیەتی ئیـسلامی بریتیـە لـە پێـشکەوتن لـە تـەواوی پێداویـستیەکانی ژیـان و گرتنەبـــەری ئـــەو هۆکارانـــەی دەبنـــە هـــۆی خۆشـــگوزەرانی ، ئـــەم پێشکەوتنەش دەبێت تەواوی لایەنە (دینی و مەدەنی و سوپای)یـەکان بگرێتەوە) .

بنەمای شارستانی بونی هەر کۆمەڵگایەك بریتیـە لـە بنـەماکانی (ئاواکاری ، ئابوری ، ئاینی ، یاسایی ، زانـستی و فەلـسەفە ، دەسـەڵات ، کلتوری) ، ئەگەر ئەم بنەمایانە بەسەر کۆمەڵگای ئیـسلامی سـەردەمی (مەنـصور و ڕەشـید و مەئمونـدا) بکـەین ، ئایـا تـا چـەند ئـەتوانین بـە کۆمەڵگایەکی شارستانی دابنێین ؟

لەگەڵ ئەوەی نەمتوانیوە تـەواوی لایەنـەکانی شارسـتانیەت بـە دەر بخـەم لـەماوەی فەرمانڕەوایـەتی ئەمانـەدا ، بـەڵام بـە خوێندنـەوەی

زانیاریەکت لەبارەی ئەو گەشەسەندنە گەورەیە لەلا دروست دەبێت کە جیهانی ئیسلامی لەو ماوە کەمەدا بەخۆیەوە بینی .

لە کاتێکدا ئەگەر بتەوێ لایەنە جیاوازەکانی ئەم شارستانیەتە لەگەڵ شارستانیەتەکانی پێش خۆی و دوای خۆی بخەیتە ڕوو ، ئەوا هەر لە بەراییەکانی خوێندنەوە لەسەر ئەم شارستانیەتە دەگەیت بەوەی کە شارستانیەتەکە لە هەردوو دیوی مادی و مەعنەوی پێکهاتووە . وەکو جوستاف لوبون دەڵێ : (گرنگی بنچینەیی لە شارستانیەتی ئیسلامی لە دین و زمان و زانستەکاندایە) . واتە کرانەوە بە ڕووی زمان و زانست و دینی تەواوی ناوچە جیاوازەکان ، ئاشنابون پێیان لێکدانەوەیان شیکار بۆکردنیان ....

پاشان دەڵێ : (گومانی تێدا نیە کە موسڵمانەکان یەکەمینن کە توانیان ئازادی بە فیکر بدەن لەگەڵ بەردەوامی دیندا) (الحضارة و التمدن الاسلامي بأقلام فلاسفة النصارى : د. عبدالمتعال محمد الجبري) .

ئەوەی جێگەی سەرنجە ئەم شارستانیەتە ڕوی لە کەس نەناوە ، لە کاتێکدا بنەماڵەی بختیشوع کە مەسیحی بون و لە کۆشکی خەلیفەدا سەرگەرمی کاری پزیشکی بون ، جاحظ و کندی و خوارزمیمان هەیە کە هەر یەکەیان لە بواری جیای زانستی کاریان کردووە . فیکرەی جیاواز ، ئاینی جیاواز ، نەتەوەی جیاواز ، ڕێگەی پێدراوە بەبیری خۆی کار بکات ، بالەژێر بیروڕەوتێکی جیاواز لە دەسەلاتیشدا بێت .

ئەم توێژینەوەیە ، لە پێشەکیەك و سێ بەش و ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان پێك هاتووە . لە بەشی یەکەمدا باسمان لە دەورەی مەنصور کردووە ، لە باسی یەکەمدا گرنگیدان و پێشکەوتنەکانی زانست

و له باسی دووەمیشدا باسی وەرگێڕان کراوه لـه سـەردەمی مەنـصوردا .
له یەشی دووەمیشدا له سەردەمه زێڕینەکەی ڕەشید دواوین که دەبێتـه بناغـەی ئـەو گەشەسـەندنه گەورەیـەی رۆژهـەڵات بەخۆیـەوه دیبینـێ لـه دەورەی مەئمونی کوڕیدا و پاشانیش لادانی ئەو پەردە بیس و خۆڵاویەی دراوه بەسەر کەسایەتی ڕەشیددا . له بەشی سێیەمیشدا لـه ژێـر نـاوی (زانست و وەرگێڕان له دەورەی مەئموندا) ئەمیشیان له دوو باسدا پـۆلێنم کردووه ، ئەویش زانـست لـه دەورەی مەئمونـدا و وەرگێـڕان لـه دەورەی مەئمونـدا . پاشـتریش هەریـەك لـه گروپـه فیکریـەکانی وەك (شـیعه ، موعتەزیلـه ، سـۆفیگەری) و دەوریـان چـی بـووه لـەم سـەردەمانەدا لـه ساحەی سیاسی و فیکریدا .

لـه کۆتایـدا هیـوام وایـه کـه تـوانیبێتم لـەم باسـه کـەم و ناتـەواو و کورتــەدا ئاشــناتان بکــەم بــه لایەنــەکانی (زانــست و وەرگێــڕان) لــه شارستانیەتی ئیسلامی لەو سەردەمه دیاریکراوەدا .

جهاد خاوەری

٢٠٠٩/٦/١٥ سلێمانی

بەشی یەکەم :

زانست و وەرگێڕان

لە دەورەی مەنصوردا

باسی یەکەم / زانست لە دەورەی مەنصوردا

باسی دووەم / وەرگێڕان لە دەورەی مەنصوردا

باسی یەکەم

زانست لەدەورەی مەنسوردا

زانـست ، دەرککردنــی شــتێکە لــەوەی هەیــە، دانایــانیش دەڵــێن: بەدەست هێنانی وێنەی شتێکە لەعەقڵدا[١].

لەکاتێکدا دەمانەوێت باس لە کۆمەڵە زانستێك بکـەین، کـە چ عـەقڵی بن یان نەقڵی لە فەترەیەکی مێژویدا چ دەرکەوتبێ یان گەشەی سەندبێ، باسکردنی تاڕادەیەك دژوارە(مەبەستم کۆکردنەوەیانـە)، چـونکە بـەپێی ئەوپۆلێنەی کەوا کراوە بـۆ زانـست هەریـەك لـە سـۆفیزم و شـیعەگەری و موعتەزیلـە باسـیان لێـوە نـەکراوە بـەڵکو وەك فیکرەیـەکی جیـا باسـیان لێوەکراوەو نەخراونەتە ئەو پۆلێن کاریـەوە، بۆیـە لێـرەدا ڕێـو شـوێنێکی ترم گرتە بەر ئەویش دانان و جیاکردنەوەی ئەو گروپانـە و دانانیـان وەك بابەتێکی جیا لەوان.

بەڵام بۆیـە باسـم لـەم بیروڕەوتـە جیاوازانـە کـرد لەسـەر ساحەی سیاسی و کۆمەڵایەتی و فیکری وڵات ، چونکە بـەڕای خـۆم ئـەم فیکرانـە

---

[١] الجرجاني: التعريفات، ص٨٧

لەگەڵ ئەوەی زەرەرمەندیان بووە لـە بەرامبەریـشدا بـربتین لـە بـونی ڕاو بۆچونی جیاواز و جێگرتنیان لە جیهانی ئیسلامیدا.

زانستە نەقڵیەکانیش ئەوانەن کەوا لە دینی ئیسلامەوە وەرگـیراون، وەك(تەفسیر، فەرمودە، فیقھ، .....). زانستە عەقڵیەکان ئەو زانستانەن کـــەوا سەرچـــاوەکەیان بریتیـــە لـــە زانـــستە عەجـــەمی و کۆنـــەکان، وەك(ئەندازیاری، فەلەك، پزیشك ، کیمیا، فیزیا، ....).

أ. زانستە نەقڵیەکان:

مەنـسور* لـە سـاڵی (١٤٣ك/٧٦٠م)، زانـا موسـڵمانەکانی دانـا بـۆ نوسینەوەی فەرمودە** و فیقھ و

---

* ئەبو جەعفەر عەبدوڵڵا کوڕی محمد کـوڕی عـەلی کـوڕی عەبـدوڵڵا کـوڕی عـەباس، دایکـی(سـلامە بربری)یە. لە ساڵی (٩٥ك/٧١٤م)لە دایك بوە. ڕۆژی جومعە لە دوای مردنی براکەی چوە کوفەوە و نوێژی بۆ کردن و وتاری بۆ دان و دواتر ئەهلی عێراق و خوراسان و شـام بەیعـەتیان پێـدا. بڕوانـە: ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٠، ص٦٠. لە مانگی ذي الحجة ی ساڵی ١٥٨ك وەفاتی کرد لـە ڕێگـای حەج لە نزیك مەککە .مەنسور کەسێکی بە جەرگ بوو ، لـە ڕوی سیاسەتیـشەوە کەسـێکی بـەتوانا بوو ، هەروەها فەرمانی کردووە بە چاکە و ڕێگری کردووە لە خراپە و پارێزگاری لەسەرسـنورەکان کردووە و ڕێگاکانیشی پاراستووە ، لە بارەی خەراج و نەفەقاتیشەوە کەسێکی توند و تۆڵ بـووە . بروانە : نبيلە حسن : تأريخ الدولە العباسيبە ، ص١٣٦.

** نوسینی فەرمودە:

١.هاوەڵانی سەردەمی پێغەمبەر : سیستەم و کارێکی شاملیان نەبووە تەنها هەنـدێ کـەس نـەبێت کە چەند فەرمودەیەکی نوسیوەتەوە ، چونکە زۆرتر گرنگیان بـە لەبـەرکردن داوەو گـرانیش بـووە ۆیان هەر شتێ بڵێ بینوسن ، بۆیە لەبەریان کردووەو لەگەڵ ئەوەشدا پێغەمبـەر لەناویانـدا بـووە و هەربۆیە هەرچیەکیان ویستبێت لە پێغەمبەر خۆی پرسیویانە .

٢.لەسەردەمی هاوەڵان و تێکەڵبونی تـابعین: زیـاتر دەسـتکرا بـە نوسـینەوەی فـەرمودە ،چـونکە خەریك بوو خیلاف دروست دەبوو ، بۆیە لەم دەورەیەدا دەبیـنین هەنـدێ لـە نوسـەرانی فـەرمودە دەرکەوتن، لەوانە:

١.جابری کوڕی عەبدوڵڵاً: فەرمودەی مناسکی حەجی نوسیەوە و دایە حاجیان.

٢.أبوأیوب الانصاری (صحیفەیەکی) هەبوو کە ١١٢ فەرمودەی تیابوو.

٣.عەبدوڵڵای کوڕی عەمری کوڕی عاص: (الصحیفه الصادقه)ی نوسی ، کە ١٠٠٠ فەرمودەی لە خۆ دەگرت.

٤.همام کوڕی منبە(مردووە لە ١٣١ك) :(صحیفە)ی لە ئەبی هورەیرەوە وەرگرت کە ناودەبرێ بە (الصحیفه الصحیحه)،زۆربەی ئەم فەرمودانەش لە بوخاریدا هاتووە کە ژمارەیان (١٣٨) فەرمودە بون.

عومەری کوڕی عەبدولعەزیزیش ،فەرمانیدا بە نوسینەوەی فەرمودە ، یەکەم کەسیش کە هەستا بەم کارە (ئیبن شەهاب زوهری مەدەنی – زانای حیجاز و شام) وەك خۆی دەڵێ:(کەس ئەم زانستەی نەنوسیوە لە پێش منەوە وەك ئەمەی من) . هەروەها (ئەبوبەکری کوڕی موحەممەدی کوڕی حەزم)کە قازی مەدینە بوو.

نوسینەوەی فەرمودە لە دوای عومەری کوڕی عەبدولعەزیزەوە وەستێنرا تاوەکو هاتنی مەنسور کە زاناکانی پۆلێن کرد. ئەوەیوو ئیمام مالك کتێبی (الموطأ)ی دانا و شعبە کوری حەجاج بەصری (مردووەلە ١٦٠ك /٧٧٦ز) (المصنف)ی دانا و......... پاشان لەسەردەمی چەرخی ئاڵتونیدا (٣–٤ك) فەرمودە بە چەند جۆرێك نوسرایەوە :

أ. مسند: مسند امام أحمد(ت٢٤١ك/٨٥٥ ز) کە لەسەر وەرەقە نوسرا کە بەم شێوازە فەرمودەکانی پۆلێن کردبوو:(دە مژدە پێدراوانی بەهەشت – ئەبوهورەیرە – ئەبوسەعید خودری – جابری کوڕی عوبدوڵڵا – عەبدولای کوڕی عومەر – عەبدوڵڵای کوڕی عەباس،....)نوسیوە .

ب. بەڵام ئەوانەی وا فەرمودەکانیان بەپێی بابەتەکان پۆلێن کردبوو ، ئەمانەن :

١.جامع الصحیح البخاري (ت ٢٥٦/٨٦٩ز).

٢.الجامع الصحیح :مسلم (ت ٢٦١ك/٨٧٤ز).

٣.سنن أبوداود (ت ٢٧٥ك/٨٨٨ز).

٤.الترمزي (ت ٢٧٩ك/٨٩٢ز).

٥.النسائي (ت ٣٣٠ك/٩٤١ز).

٦.ابن ماجة (ت ٢٧٣ك/٨٨٦ز).

د.طه عبدالمقصود عبدالحمید: الحضارة الاسلامیة ، ج١،ص(٩١–٩٧).

تەفسیر، بەم پۆلێنکاریە: ئیبن جریجی دانا لە مەکە، مالك موطأ[**] لە مەدینە و ئەوزاعی[***] لە شام، ئیبن عروبە و حماد کوڕی سلمە لە بەسرە، موعەمەر لە یەمەن، سوفیانی ثە وری[****] لە کوفە. پۆلی ئیبن ئیسحاق

[**] ناوی مالك کوڕی ئەنەس کوڕی مالکی کوڕی ئەبی عامری کوڕی عەمری کوڕی حاریسی کوڕی غەیمانی کوڕی جوسەیلی کوڕی عومەری کوڕی ئەصبەحی مەدەنیە. دایکیشی ناوی (ئەلغالیە)ی کچی شەریکی کوڕی عەبدولڕەحمانە . کونیەشی عەبدیللایە ، ئیمام لە ساڵی (٩٣ك / ٧١٢ز) لە مەدینە لەدایك بووە و ساڵی (١٧٩ك/٧٩٥م) وەفاتی کردووە. بڕوانە : الشیخ محمد الخضری بك: تأريخ التشريع الاسلامي، ص١٤٩-١٥١.

[***] ناوی ئەبو عەمر عەبدولڕەحمان کوڕی عەمر کوڕی محمدە، لە سەردەمی ئومەویەکانەوە لە وڵاتی شام فەقیه و ئیمام بوەلە شاری بەعلەبەکی نزیك دیمەشق لە سوریا لەدایك بووە لە (٨٨ك) ،لە منداڵیدا باوکی وەفات دەکات و دایکی ئیمام بۆ پەروەردەکردنی منداڵەکەی دێ بە دێ دەیگەرێنێ و دەینێرێتە لای باشترین زاناکانی ئەوێ تاوەکو پاشتر چونە دیمەشق کە ئەوکات پایتەختی دەوڵەتی ئومەوی و هەروەها مەڵبەندێکی رۆشنبیری بەهێز بوو ، لەوێ سودێکی زۆری بینی لە خزمەت قازی دیمەشق(نومەیری کوڕی ئەوسی ئەشعەری). پاشان لە شامدا چووە خزمەتی زانایەکی دی گەورەلە بواری فیقهدا (مەکحولی دیمەشقی) پاشان لە دیمەشقەوە بەرەو یەمامە کەوتە رێ و لەوێ لەلای مامستایەکی زانستی فەرمودە (یەحیای کوڕی ئەبی کەسیر) ماوەیەك مایەوە.پاشان ناردی بەرەو بەصرە بۆ لای هەردوو زانای گەورە(حەسەنی بەصری و محمد کوڕی سیرین)، بەڵام تاوەکو گەیشتە ئەوێ هەردوکیان گیانیان سپارد. پاشان لە ساڵی (١١٠ك) لە تەمەنی (٢٢)ساڵیدا لە بەصرەوە بەرەو دیمەشق گەرایەوە لە گەرەکی ئەوزاع نیشتەجێ بوو. لەوێ بووە زانایەکی بەتوانا بە تایبەتی لە بواری (فیقه و حەدیسدا). لە تەمەنی ٧٠ساڵیدا لە رۆژی(٢٨ی صفری ساڵی (١٥٧ك/٧٧٤م)وەفاتی کردوە. دەوترێ کە زانایانی تەواوی ئاینەکانی دی (یەهودی و نەسرانی و قیبتی) بۆی دەگریان. بڕوانە: د. طه جابر العلواني: ئەدەبی ئیختلاف لە ئیسلامدا، و: د. سەلاح و ئەندازیار سەرکەوت ئیبراهیم، ل٨٩. ابن النديم:الفهرست،ص٣١٢.

[****] ناوی سوفیان کوڕی سەعید کوڕی مەسروقی ثە وریە، لە ساڵی (٩٧ك/٧١٦م) لەدایك بوە، لە(١٦١ك/٧٧٨م)لە شاری بەسرە وەفاتی کردوە.بڕوانە: عەلی باپیر: زانایانی ئیسلام کێن و چۆنن، ل١٥١، محمدی شڵماشی: مەجلیسی ئەولیا، ل٩٣-١٠١.

مغازی و ئەبو حەنیفە[*****] شـی دانـا بـۆ بـواری فیقـه و بیروبۆچـونەکان، پاش ئەوانیش پۆلی (هیثم، لیث، ئیبن لهیعة، ئیبن مبارك، ئـەبو یوسـف، ئیبن وەهب)ی دانا بۆ پۆلێن کردنی زانستەکان[1].

ئیمامی ئەبوحەنیفە

ئیمـــام بـــەهۆی دەرس وتنـــەوەی زۆری و هاتوچـــونی و ســـەرقاڵی نەیتوانیوە فیکرەکانی خۆی بەتـەواوی لەسـەر پـەرە بنوسـێتەوە .بـەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چەند نامیلکەیەکی بەجێ هێشتووە:

١. لە بواری فەرمودەدا (المسند) ی نوسی.

٢. لە بواری بیروباوەڕی ئیسلامیشدا بۆ ڕونکردنەوەی خاڵەکانی باوەڕبون و عەقیدەی موسڵمانان (الفقه‌الاکبر)ی نوسی.

٣. بۆ وەڵامدانەوەی پێرەوانی (القدریه)ش (الرد علی القدریه)ی نوسی.

٤.لە بارەی زانا و فێرکردنیشەوە (العالم والمتعلم)ی نوسی.

ئیمام زانیاری و زانستی لەلای کۆمەڵێك لە زانستخوازان وەرگرتووە ، بە هەمان شێوەش بۆتە فێرکەری چەندین قوتابی و کردونیەتیە کەسـانی

[*****] ناوی ئەبو حەنیفە نوعمانی کوڕی سابتی کوڕی زۆتای کوڕی ماهی تەیمی کوفیە. لە شـاری کوفە لە دایك بووە ساڵی(٨٠ك/٦٩٩م) ، لە (١٢ی رەجەبی ١٥٠ك/٧٦٧م)لە شاری بەغداد وەفـاتی کرد لە تەمەنی ٧٠ساڵیدا، بەهۆی زۆری خەڵکیشەوە شەش جار نوێـژی لەسـەر کـرا ، کـە نزیکـەی ٥٠هەزارکـەس دەبـون ،لـە رۆژی دووەمـدا خەلیفـە ئەبوجەعفـەری مەنـسور نوێـژی لەسـەر کـرد.. قەبرەکەی لە رۆژهەڵاتی شاری بەغدایە لە گۆرستانی حەیزەران کە ئێستا پێی دەوتـرێ (الاعظمیـة) ڕەچەڵەکی بنەماڵەکەی ئەگەڕێتەوە بۆ شاری (کابولی) پایتەختی ئەفغانستان . تـابعین و هەنـدێ لە هاوەڵانی پێغەمبەری دیوە،وەك (ئەنەسی کوڕی مالیك ، عەبدوڵڵای کوڕی عەوف ، عامری کوڕی وائیل ، سەهلی کوڕی سەعد ،.....). بڕوانە:الشیخ محمد الخضری بك: تـأریخ التـشریع الاسـلامي، ص١٤٣–١٤٤

[1] سیوطي: تأریخ الخلفاء، ص١٩٤.

شارەزا لە زانستە ئیسلامیەکاندا ، تەنانەت بونەتە هۆی نوسینەوە و گەیاندن و بلاْوکردنەوەی مەزهەبەکەی .

لە گرنگترین مامۆستاکانی: (نافع: یەکێك بوو لە خزمەتکارەکانی عەبدوڵلاْی کوڕی عومەر، ئیمامی شەعبی، ئیمامی موحەممەدی باقر: موحەممەدی کوڕی عەلی کوڕی حوسەینی کوڕی عەلی کوڕی ئەبی تالیب،......).

ئیمامی هەیتەمی دەفەرمێ:(قوتابیەکانی ئیمام زۆربون کە ژمارەیان نزیکەی ٨٠٠کەس دەبوو) لەوانە:

١.ئیمامی موحەممەدی کوڕی حەسەنی شەیبانی .

٢.ئیمامی ئەبویوسف.

مەزهەبەکەی ئیمام لەلایەن ئەم دوو ئیمامەوە پەرەی پێدراو رۆشنکرایەوە ، ئەبویوسف بەدرێژایی ٢٣ساڵ دوای ئیمام ئەبوحەنیفە درێژەیی بە بلاْوکردنەوە و ئاشناکردنی خەڵك بە مەزهەبەکەی ئیمام دەکرد،ئەمەش لە ڕێگای دانانی چەند کتێبێکەوە لەوانە:(الاثار ، الرد علی سیرالاوزاعی : کە بە هاوکاری لەگەڵ قازی ابن ابی لیلی نوسیان ،کە تیایدا باس لەو راوبۆچونە جیاوازانە دەکەن کە لەنێوان حەنیفە و ئەوزاعیدا هەیە ،وە راکانی حەنیفەش زاڵ دەکەن بەسەر راکانی ئیمامی ئەوزاعیدا.

موحەمەدی کوڕی حەسەنی شەیبانیش چەندین کتێبی داناوە لەم بارەوە ،لەوانە(الاصل)یان (المبسوط)،(الزیادات)،(الجامع الصغیر)،(الجامع الکبیر)،(الردعلی اهل المدینه)،(الاثار).

٣.ئیمامی ئیبن موبارەك.

٤.ئیمامی فوزەیلی کوڕی عیاز

٥.یەحیای کوڕی مەعینی فەرمودەناس.

٦.ئەبوعاصمی نەبیلی فەرمودەناس.

٧. عەبدولڕەزاقی فەرمودەناس.

٨.فەزڵی کوڕی دوکەین ،کە مامۆستای ئیمامی ئەحمەد و بوخاریە.

٩.ئیمامی حەمزەی کوڕی حەبیبی زەییات.

١٠.هوشەیمی کوڕی بەشیری فەرمودەناس.

ئیمامی ئەوزاعی

ئیسماعیلی کوڕی عەییاش دەڵێ :(لە ساڵی ١٤٠ك ئەوزاعی زانای ئوممەتی ئیسلامیان پێ دەوت). لەوێ بووە زانایەکی بە توانا بە تایبەتی لە (فیقھ و حەدیسدا)•.

ئەوزاعی لە زانایی فیقھدا بوو بە خاوەن مەزھەبی سەربەخۆی خۆی و لە هەردوو سەرچاوەی قورئان و فەرمودەوە حوکمە شەرعیەکانی دەرئەهێنا . ئیمام مەزهەبەکەشی بۆ ماوەی (١٥٠) ساڵێك مەزهەبی هەموو شام بوو لەگەڵ مەغریبی عەرەبی و ئەندەلوس ، بەلاَم پاشتر مەزهەبی شافیعی جێی گرتەوە و ئەمەش بەهۆی گرنگی نەدانی قوتابیەکانی بە نوسینەوە و بلاَوکردنەوەی نوسراوەکانی و فیکرەکانی.

لە ماوەی ژیانیدا چەند بەرهەمێکی داناوە ،لەوانە:

١. مسند الاوزاعی (لەبواری فەرمودەدا).

٢. کتێبی السنن.

• رۆژێ یەکێ لە قوتابیەکانی دەڵێ :ئەی باوکی عەمر من چوار رۆژە لە خزمەت تۆدام ،کەچی سی فەرمودەت پێداوم . ئەوزاعیش دەڵێ: (ئەی کوڕی ئەبی سەللامە سی فەرمودەت بە چوار رۆژ دەستکەوتووە ، عەبدوڵلاَی کوڕی جابر لە مەدینەوە ولاَخێکی کڕی و بەرەو میسر کەوتە رێ بۆ یەك فەرموودە.

٣. كتێبی المسائل.

٤. كتێبـی الـسیره، كـه باسـی چـه‌ند مه‌سـه‌له‌یه‌كی فیقهیـه لـه شـێوه‌ی گفتوگۆیه‌كدا له‌گه‌ڵ ئه‌بوحه‌نیفه، كه دواتر ئه‌بویوسف وه‌ڵامی داوه‌تـه‌وه‌و قسه‌كانی ئه‌بوحه‌نیفه‌ی په‌سه‌ند كرد، شـافیعیش ئـه‌م گفتوگۆیانـه‌مان لـه كتێبی (الام)دا بۆ ئه‌نوسێته‌وه[1].ئیمام له‌گه‌ڵ ئـه‌وه‌ی كـه هـیچ پۆسـتێكی وه‌رنه‌گرتووه‌له (دادگه‌ری و چاودێری به‌یتولمال،....)بـه‌ڵام لـه به‌رامبـه‌ر هێزه نه‌یاره‌كانی ده‌سه‌ڵاتیشدا ڕوبه‌ڕوبۆتـه‌وه و ماڵه‌كـه‌ی خـۆی كردۆتـه بنكه‌ی شه‌ڕ.

ئیمام مالیك

ئیمام له ماوه‌ی ژیانیدا چه‌ند كتێبێكی نوسیوه ، له‌وانه:

١. الموطأ : تایبه‌ته به فه‌رموده‌كانی پێغه‌مبه‌ر.

٢. رسالة في الوعظ .

٣. تفسير غريب القران[2].

چه‌ند مامۆستایه‌كی هه‌بووه ، له‌وانه :

١. ئیمامی جه‌عفه‌ری صادق .

٢. ئیمامی زوهری .

زۆر قوتابی گه‌وره‌ش له‌سه‌ر ده‌ستی په‌روه‌رده‌و فێربون، له‌وانه:

١. ئیمامی شافیعی.

٢. ئیمام ئه‌بو موصعه‌بی زوهری .

٣. ئیسحاقی كوڕی یوسفی ئه‌زره‌قی فه‌رموده‌ناس.

---

[1] ابن النديم : الفهرست ، ص٣١٢.

[2] خيرالدين الزركلي : الأعلام، ١٢٨/٦.

٤. ئەسەدی کوڕی موسای ئومەوی فەرمودەناس.

٥. سەعیدی کوڕی حەکەمی فەرمودەناس.

٦. شوعبەی کوڕی حەجاجی فەرمودەناس.

٧. ئیمامی ئەوزاعی.

٨. ئیمامی ئیبن جورەیج.

٩. ئیمامی سوفیانی سەوری.

١٠. ئیمامی نافعی کوڕی نوعەیمی مەدەنی : کە یەکێکە لە قورئان خوێنە بەناوبانگەکانی (القراءة السبعة).

ئیمام لە دەرسوتنەوەی خۆی بە قوتابیەکانی نەوەستا ،،تاوەکو دڵی وەستا و چووە ئەو دنیا لە بەیانی رۆژی چواردەی مانگی رەبیعولئەوەلی ساڵی ١٧٩ك لە تەمەنی ٨٦ساڵیدا وەفاتی کرد و لە گۆرستانی (بەقیع) لە شاری مەدینە نێژرا و والی شاری مەدینەش عەبدوڵلای کوڕی موحەممەد نوێژی لەسەر کرد.

لەبواری خوێندنەوەی قورئانیشدا* چەند زانایەکی گەورە دەرکەوتن، ئەوانیش :

---

* ئەم زانستە لە کۆتاییەکانی دەوڵەتی ئومەوی و سەرەتاکانی عەباسیدا دەرکەوت ، ئەویش خوێندنەوەی قورئان بوو بە حەوت جۆری جیاواز ، هەرچەندە لە ئێستادا شێوازی خوێندنەوەکان گەیشتۆتە ١٦ جۆر ، بەلاَم زیاتر هەر لەو حەوت جۆرەوە سەرچاوەی گرتووە و هیچ جۆرە تازەگەرییەکی وای تێدا بەدی ناکرێت ، لێرەدا ناوی ئەو کەسانە و ساڵی مردنیان دەنوسم کەوا لەپێش دەورەی مەنصور دەستیان پێکردووە ، تاوەکو بەرچاو ڕونیەکتان هەبێت لە زانستەکە:

١. ئیبن عامر (لە ٢١ك لە شام لەدایك بووە و لە ١١٨ك لە دیمەشق وەفاتی کردووە) و خوێندنەوەکەشی بە خوێندنەوەی (شامیە) ناسراوە .

٢. ئیبن کەسیر (لە ٤٨ك لە مەککە لەدایك بووە و لە ١٢٠ك هەر لە مەککە وەفاتی کردووە) و خوێندنەوەکەیشی بە خوێندنەوەی (مەککی) ناسراوە .

١. ئەبو عەمر : لە ساڵی ٦٨ك یان ٧٠ك لـەدایك بـووە ، لەشـاری بەصـرە ژیاوە ولە ١٥٤ك وەفـاتی كـردووە. ڕا جیـای لـە ناوەكەیـدا هەیـە ، بـەڵام ناودارترینیـان ئەوەیـە كـە (ڕەییـانی كـوڕی ئەلعـەلای كـوڕی عـەمماری بەصرییە) ، پێشەوایەكی دیاربووە لە زمانی عەرەبیـدا و خـاوەنی فـەتوا بـووە ، بەڕاسـتگۆیی و فراوانـی زانـست ناسـراو بـووە ، بـەلای ئـەهلی سوننەتەوە بە كەسێكی متمانە پێكراو دانراوە، لە پێڕەوانی:

أ. ئەلدوری : ٢٤٦ك وەفاتی كردووە .

ب. ئەلسوسی : ٢٦١ك وەفاتی كردووە .

ئەلشاتبی لە بارەیەوە دەڵێ :

وأما الإمام المازني صريحهم

أبوعمرو البصري فوالده العلا

أفاض على يحيى اليزيدي سيبه

فأصبح بالعذب الفرات معللا

أبو عمرو الدوري صالحهم أبو

شعيب هو السوسي عنه تقبلا

٢. حەمزە ئەلكوفی : ناوی (حەمزە كوڕی حەبیب كوڕی عەممارە ئەلزیات)ە كە بە أبو العمارة ناسراوە ، ساڵی ٨٠ك لەدایك بووە و لە حەلوان ساڵی ١٥٦ك وەفاتی كردووە ، پێشەوایەكی خواناس و پابەنـدبوو بـە قورئـان و شارەزا لە فەرمودە و زانستی میراتدا ، لە پێڕەوانی :

أ. خەلەف : ٢٢٩ك وەفاتی كردووە .

---

٣. عاصمی كوفی (لە كوفە لەدایك بوەو لە كوفەش وەفاتی كردووە ساڵی ١٢٧ك) و خوێندنەوەكەیشی بە خوێندنەوەی (كوفی) ناسراوە . بڕوانە / محمد علي الصابوني : التبيان في علوم القران ، ٢٢٨– ٢٣١، الوجيز في علوم القران ، ص٣٩ .

ب. خەللاد : ٢٢٠ك وەفاتی کردووە[١].

ئەلشاتبی لە بارەیەوە دەڵێ :

وحمزة ماأزكاه من متورع

إماما صبورا للقران مرتلا

روى خلق عنه وخلاد الذي

رواه سليم متقنا ومحصلا

لە بواری تەفسیریشدا[*] چەند موفەسیرێکی گەورە دەرکەوتن ، لە بەناوبانگترینیان (مقاتل کوڕی سلێمانی ئەزدی، مردووەلە١٥٠ك/٧٦٧م)

---

[١] د.حسن ابراهيم حسن: تأريخ الاسلام(السياسي، الديني، الثقافي، الاجتماعي)،ج٢،ص٢٦٦. محمد علي الصابوني : التبيان في علوم القران ، ص٢٣١.

[*] وەك ئاشکرایە قورئان بە زمانی پێغەمبەرەکەی دابەزیوە ، وەك خوای گەورە دەفەرمێ لە سورەتی (إبراهيم / اية : ٤) : ((وما أرسلنا من رسول إلا بلسان قومه ليبين لهم)) ، وە ئەو زمانەش زمانی عەرەبیە کە قورئان دوبارە لە بارەیەوە دەڵێ : ((إنا أنزلناه قرانا عربيا لعلكم تعقلون)) ، سورەتی (يوسف / اية : ٢) ، هەروەها بە پێی ڕای زۆربەی زانایان قورئان لە زمانی عەرەبی تێپەر ناکات ، بەڵام ئەوەیە کەبە زمانە جیاوازەکانی عەرەبی نوسراوە :(قورەیشی ، هذيل ، ثقيف ، هوازن ، كنانة ، تميم ، يمن).

تەفسیر لەسەردەمی پێغەمبەر و یارانیدا

خوای گەورە کاتێ قورئانی بۆ پێغەمبەر دەنارد ، لەگەڵیشیدا مەبەستەکەی بۆ بەیان دەکرد ، وەك دەفەرمێ : ((إنا علينا جمعه وقرانه ، فإذا قرأنا÷ فاتبع قرانه ، ثم إن علينا بيانه)) ، سورەتی (القيامة/ اية: ١٧ — ١٩) ، هەروەها هاوەڵان (ڕەزای خوایان لێبێت) تێئەگەیشتن کاتێ قورئان بە زمانی خۆیان دابەزیایە ، بەڵام بەشێوەیەکی تەواوەتی نا ، وەك ئیبن خەلدون لە (مقدمه) دا دەڵێ : (قورئان بە زمانی عەرەبی دابەزی و هاوەڵانیش تێیدەگەیشتن ، بەڵام بەتەواوەتی دەرکی ماناکەیان نەدەکرد کە مەبەستی چیە) ، لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ وشە هەبون لە قورئاندا کە هاوەڵان لێیتێنەدەگەیشتن ، وەك دەوترێت ڕۆژێکیان عومەری کوڕی خەتتاب چووە سەر مینبەر و فەرموی : (وفاكهه وأبا) پاشان وتی : (فاکهە ئەزانم ، بەڵام ئەی الأب) ، یاخود ئیبن عەباس کە دەڵێ نەمئەزانی (ما فاطر السموات والأرض) بە واتای چی دێت ، تاوەکو دوو ئەعرابیم بینی کە بیریان هەڵدەکەند ، یەکێکیان دەیوت : أنا فطرتها ، ئەوی تریشیان دەیوت : أنا

کە ئیمامی شافیعی لە بارەیەوەدەڵێت: (خۆشەویسترین تەفسیر لەلام ئەوەی مقاتل)ە [1] ، لەگەڵ (شەعبەی کوڕی حەجاج، مردووە لە ١٦٠ك) [2].

أبتدأتها . ئیبن قوتەیبەش دەڵێ : (عەرەب لە توانای ئەوەدا نەبون کە لە تەواوی قورئان تێبگەن .....).

تەفسیر لە سەردەمی تابعیندا :

تەفسیر لەسەردەمی تابعیندا شێوازێکی تری وەرگرت کە ئەویش ڕێگای (ڕەئی و ئیجتهاد) بوو ، چونکە نەیانتوانی تەواوی تەفسیری هاوەڵان و ئەوانیش لە پێغەمبەرەوە وەریانگرتووە کۆبکەنەوە ، لەگەڵ ئەوەشدا نادیاریەکی زۆر لەسەر مانای هەندێ ئایات هەبوو ، هەروەها لە ئەنجامی فتوحاتی ئیسلامیەوە چەندین قوتابخانە لەلایەن قوتابیانی هاوەڵانەوە لەناوچە جیاجیاکانی وڵاتانی ئیسلامیدا دامەزران ، وەك // لە مەککە : قوتابخانەی ئیبن عەباس ، لە بەناوبانگترین قوتابیەکانی (سعید کوڕی جبیر ، موجاهید و عەکرەمەی خزمەتکارانی ، تاوس کوڕی کیسانی یەمانی ، عەتائی کوڕی ئەبی ڕەباح). لە مەدینەش : قوتابخانەی ئوبەی کوڕی کەعب ، لەبەناوبانگترین قوتابیەکانی:(زەیدی کوڕی ئەسلەم ، ئەبو عالیە ، محمد کوڕی کەعب ئەلقرزی) . لە عێراقیش : قوتابخانەی ئیبن مەسعود هەبوو کە ناودەبرا بە قوتابخانەی ئەهلی ڕەئی ، لە بەناوبانگترین قوتابیەکانی (عەلقەمەی کوڕی قەیس ، مەسروق و ئەسوەدی کوڕی یەزید ، هەمەزانی ، عامر ئەلشەعبی ، حەسەنی بەصری ، قەتادەی کوڕی دعامەی ئەلسدوسی) .

تەفسیر لەسەردەمی تەدویندا :

تەدوین دەست پێدەکات لە کۆتاییەکانی دەوڵەتی ئومەوی و سەرەتای عەباسیدا . ئەم دەورەیە شێوازێکی تری وەرگرت ، ئەویش تەفسیرکردنی قورئان بوو سورەت بە سورەت و ئایەت بە ئایەت لە سەرەتاوە بۆ کۆتایی ، ئەمەش لە پێغەمبەرەوە دەگێڕایەوە یان هاوەڵان یان تابعین .

بڕوانە // د. عبدالمجید محمود مطلوب : مباحث في علوم القران ، ص ١٨٦ – ١٩٢.

محمد علي الصابونی : التبیان في علوم القران ، ٦٣ – ٨٥

[1] هـ.س، ص٢٦٧.

[2] د. عبدالمجید محمود مطلوب : مباحث في علوم القران ، ص ١٩٣.

ب. گروپە فیکریەکان:

١. شیعە*:

ئەوەی لێرەدا ئاماژەی پێدەدرێت لایەنە فیکری و زانستیەکەی ئەم گروپەیە لەم سەردەمەدا،چونکە وەك ئاشکرایە لە بەرامبەریشدا لایەنی سیاسیشی بووە**.

زیرەکی و لێهاتوی ئیمام جەعفەر سادق*** لە بوارەکانی (قورئان، فەرمودە، فیقه، تەفسیر)[١]دایە.

ئەمە جگە لەو دژ وەستانەوەی لەبەرامبەر بەرپەرچدانەوەی ئەو کۆمەڵانەی کەوا لەو سەردەمەدا پەیدابون وخۆیان بە ئالی بەیتەوە

---

* شیعە لەڕوی زمانەوانیەوە بە واتای (شوێنکەوتەی کەسێك ، یان چون بە دەم هاوکاریکردنی کەسێکەوە) وەك خوا دەفەرمێ:((فاستغاثه الذي من شيعته))، لە ڕوی مێژویشەوە ڕاکان جیاوازن ، بەڵام خۆیان و هەندێ لە مێژوونوسان پێیان وایە هەر لەسەردەمی پێغەمبەرەوە بون و کۆمەڵێ بون هەمیشە لەگەڵ ئیمامی عەلیدا وەك(ئەبی زەر، سەلمانی فارسی، عەمماری کوڕی یاسر،...). بڕوانە: صديق عبدالله اغجلري: دراسات في المذاهب والفروق الاسلاميه، ص٣. مؤسسه البلاغ: نفحات من السيرة، ص٥١–٥٧. سيد صدرالدين: تأريخ التشيع الفكري والسياسي،ص٢٠–٢٣.

** ساڵی (١٤٥ك/٧٦٢م) دوو براکە دەرچون(محمد نفس زكيه و ئیبراهیم کوڕی عەبدوڵڵا) محمد لە مەدینە و ئیبراهیمیش لە بەسرە، مەنصوریش خۆیان و زۆرێك لە هۆزەکەیانی کوشت. سیوطی دەڵێ: (مەنسور یەکەم کەس بو ئاشوب و جیاوازی خستە نێوان عەباسیەکان و عەلەویەکانەوە). بڕوانە: الشيخ محمحد الخضري بك: الدولة العباسية،ص٧٩–٨٠. سيوطي:تأريخ الخلفاء، ص١٩٤.

*** ناوی جەعفەر کوڕی محمد کوڕی عەلی کوڕی حوسەین کوڕی عەلی کوڕی ئەبی تالیب. دایکی ئوم فروە کچی قاسم کوڕی محمد کوڕی ئەبی بکر صدیق. کونیەی (ئەبو عەبدوڵڵایە). لە(٨٣ك/٧٠٢م) لە دایك بوە، لە (١٤٨ك/٧٦٥م) مردووە و لە گۆرستانی بەقیع نێژراوە. بڕوانە: مؤسسة المعارف الاسلامية الثقافية: المعارف الاسلامية، ص٣١٣. مؤسسة المعارف الاسلامية الثقافية: الحياة السياسية لائمة اهل البيت، ص١٧٦–١٧٩.

[١] مؤسسة البلاغ: نفحات من السيرة، ص١٧١–١٧٢.

هەڵواسیبو کە پاشتر لە مێژوی ئیسلامیدا بە (غلـو[****])(ڕۆچـو) لـە بـەرز ڕاگرتنی ئیمام عەلیدا ناسران کە ئـیبن خەلـدون لـە بارەیانـەوە دەڵـێ : (.... غولاتەکان ئەوانەن ، سنوری ژیری و بڕواداریان تێپەڕاندوە کاتێ کـە خوایـەتی ئیمامــەکان ڕادەگەیــەنن ، گوایــە ئەمانــە مــرۆڤن و ســیفەتی خوایەتیان هەیە یان خوا چۆتە ناو خۆی مرۆڤانەیانەوە) .

هـەروەها یەکـەم کەسـە لـە دەوڵـەتی عەباسـیدا لـە بـواری زانـستی کیمیادا کاری کردبێت و کتێبێکی هـەزار لاپــەڕەی لـەو بارەیـەوە نوسـی، هەروەها یەکێ بوە لە مامۆستایانی (جابری کوڕی حەیان) کـە بـە بـاوکی کیمیا دەناسرێ[١].

لە بارەی زیرەکی ئەم ئیمامەوە ئیبن ئەبی لەیلا دەڵـێ: یەکـەم جـار کە ئیمامی حەنەفی چوو بۆ حزمەت ئیمام جەعفەری صـادق منـی لەگـەڵ بووم ، دوای سەلام ڕوی لە من کردوو فـەرموی: ئـەم زاتـە کێیـە؟ عـەرزم کرد قوربان ئەو زاتە پیاوێکی زۆر دانا و زانایە لە عێراق ،فـەرموی :ئـەوە نەبێ کە عەمەل بە قیـاس دەکـات ؟ئنجـا ڕوی کـردە ئیمـامی حەنـەفی و فەرموی: ناوت چیە؟ عەرزی کرد ناوم نعمانە، فەرموی : یـا نوعمـان خـوا لەبەر چی ئاوی چاوانی سوێر و ئاوی گوێیـانی تـاڵ و ئـاوی کونـە لوتـانی گەرم و ئاوی ناو دەمی شیرین کردووە؟ عەرزی کرد: نازانم.

فەرموی: خوای گەورە بە کەرەمی خۆی ئاوی ناو چاوی ئـادەمیزادی سوێرکردووە چونکە چاوی لە بەزوو پیو دروستکردووەئەگەر بەهۆی ئـەو ئاوە سوێرەوە نەبوایە زوو دەتوایـەوە ،ئـاوی گوێـشی تـاڵ کـردووە ، تـا

[****] دەگوترێ: غلا في الدين والامر يغلو، واتە: لە سنور دەرچوەو زیادەڕۆی تێداکردووە. بروانـە/ د. عرفان عبدالحميد : دراسات في الفرق والعقائد ، ص٤٩ .

[١] رشدي راشد: الموسوعة التاريخ العلوم العربية، ج٣، ص١١٠٤.

گیانەوەران نەتوانن لە گوێوە بچنە دەماغی سەری مرۆڤەوە ، ئاوی کونـە لوتیشی گەرم کردووە ، تا کونە لوت هەوا وەرگـرێ ، ئەگـەر ئـاوی کونـە لوت گەرم نەبوایە دەماغی مرۆڤ بۆگەنی دەکرد[1] .

[1] مەلا موحەممەدی شلماشی: مەجلیسی ئەولیا(١–٢) ،ل ٢٣–٢٤.

٢. موعتەزیلە*:

* اعتزل : واتە (جیابونەوەی شتێك لە شتە سەرەكیەكە ، بەڵگەش ئەم ئایەتەیە لە سورەتی (الدخان) ، كە خوای گەورە دەفەرمێ : ((وان لم تؤمنوا لي فأعتزلون)) . ابراهيم مصطفى و اخرون : المعجم الوسيط ، جزء الاول والثاني / ص ٥٩٩ .

چەند ڕای جیاواز هەیە لەسەر دروستبونی ئەم گروپە :

١. لە ئەنجامی دروستبونی موناقەشە لەسەر ئەوەی ئایا مرۆڤ توانای هەیە بەسەر كردەوەكانی خۆیدا یاخود نا ؟ ئەمەش لەسەر بناغەی یەكێ لە بنچینە سەرەكیەكانی ئەم گروپەیە كە بریتیە لە (المنزلة بين المنزلتين– شوێنێ لەنێوان دوو شوێندا) هەربۆیە دەوترێ كاتێ حەسەنی بەصری ئەمەی بیست ، فەرموی: (اعتزلنا واصل).

٢. لایەنی دووەم بۆ هۆكاری سیاسی دەیگەڕێننەوە : ئەو كاتەی كە ئیمامی عەلی و موعاویە چارەسەری ناكۆكیەكانیان كرد ، كۆمەڵێ لە هەردوو گروپەكە (عەلی و موعاویە) جیابونەوە (فاعتزلوا الفريقين).

٣.بەڵام قازی عبدالجبار الهمذاني (مێژونوسی موعتەزیلە)دەڵێ: جیابونەوە مەبەست لە دانانی مەزهەبێكی نوێ و گروپێی هەڵگەراوە و جیانیە ، بەڵكو تەنها گروپەكەیان لەسەر ئەم فەرمودەی خواو پێغەمبەرە داناوە .

ا. خوای گەورە دەفەرمێ : ((وأعتزلكم وما تدعون)).(مريم :٤٨).

ب. پێغەمبەر دەفەرمێ:(من أعتزل الشر سقط في الخير).

٤. لە ئەنجامی بەیەكگەیشتنی فیكرە جیاواز و فەلسەفیەكانی ناوچەكانی دی لەگەڵ دینی ئیسلامدا ، كۆمەڵێك موتەئەسیر بون بە فەلسەفەی (یونانی ، هندی، بیروباوەری یەهودی و نەسرانیەكان) دامەزرێنەری ئەم فیكرەش (واصلی كوڕی عەتائە) (٨٠–١٣١ك) كە یەكێك بوو لە قوتابیەكانی حەسەنی بەصری ، بەڵام كاتێ بۆچونی (شوێنێ لەنێوان دوو شوێنیدا) دانا یان(نە كافرە و نە موسڵمان) بە یەكێ لە جیابوان دانرا لە حەڵەقەكەی حەسەنی بەصری. بروانە / هناء احمد النحاس : المختصر المفيد في الفرق الاسلامية ، ص٧٦–٧٨ .

موعتەزیلە كۆمەڵێكن كە ئەهلی سوننەت ئەوانیان ناو ناون موعتەزیلە ، بەڵام ئەوان خۆیان ناویان لە خۆیان ناوە ئەهلی عەدل و تەوحید ، ڕایان وایە هیچ شتێك كۆن نیە جگە لە خوای گەورە . پێنج بنەمایان هەیە كە قوتابخانەكەیان لەسەری دامەزراوە ، ئەوانیش : (دادپەروەری ، یەكتاپەرستی ، هەڕەشە و ترساندن ، شوێنێ لە نێوان دو شوێندا ، ئەمر بە چاكە و ڕێگری كردن لە خراپە) . بروانە / محمد عمارة : المعتزلة ومشكلة الحرية الانسانية ، ص٩ . موعتەزیلەكان زیاتر لە بیست گروپن ، بە گشتی پێیان وایە كە خوا ناتوانێ ڕێگر بێت لە چاكەكان یان هێنانی

لەگـەڵ دەسـتپێکردنی دەسـەڵاتی عەباسـیەکاندا موعتەزیلـەکان دەسەڵاتیان پەیدا کرد . لەکاتی حوکمڕانی مەنـصوردا (١٣٦_ ١٥٨ ك / ٧٥٣_٧٧٤ م) عـەمر کـوڕی عبیـد کـە یـەکێ بـو لـە دامەزرێنـەرانی موعتەزیله ، هاوڕێیەکی خۆشەویستی مەنصور بو ڕێزێکی زۆری لێدەنا [١] و گەورەتر لە گشت زاناکانی ئەو کاتی دادەنـا و فـەزڵی دابـو بەسـەریاندا و دەیگوت :

کلکم یمشي روید کلکم طالب صید

غیر عمرو بن عبید[2]

مەنصور زۆر کات بانگی دەکرد تاوەکو ئامۆژگاری بکات ، ئەوەبو ڕۆژێکیان باسی لە هاوەڵە یەکەمینەکان دەکرد مەنصور دەسـتی کـرد بـە گریان ، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر بونی کاریگەری ئەم کەسایەتیە لەسـەری ، لەگەڵ ئەوەی مەنصور ڕێزێکـی زۆری لـە موعتەزیلـەکان دەگـرت بـەڵام هیچ پۆستێکی حکومیانی پێنەئەدا . لـە دوای مردنـی عـەمر کـوڕی عبیـد خەڵکی لە دەوری ئیبراهیم کوڕی عەبدوڵڵا کۆبونەوە کە فیکرەی شیعەیی هەڵگرتبو ، بۆیە بەتوندی لێیـان درا لـە لایـەن دەسـەڵاتەوە . بـە هـەمان شـێوەش لـە دەورەی مەهدیـدا (١٥٨_ ١٦٩: / ٧٧٤_ ٧٨٥م) ، کـپ

خراپەکان . بڕوانە / الاشعری : مقالات الاسلامیین ، ج١/ ص ٢١٦ . البغدادی : الفرق بـین الفرق ، ص٩٣_ ٩٧ . بە کورتی ئەتوانین بڵێین یەکەم قوتابخانەی کەلامیە کـە بیروبـاوەری ئیـسلامیان بـە عەقڵ لێك ئەدایـەوە . لـە بەصـرەدا تەشـەنەیان سـەند لـە سـاڵی ١٠٠کۆچیەوە . بڕوانـە / صـدیق عبداللة ا غجلر : دراسات في المذاهب و الفروق الاسلامیة ، ص ٥٣ .

[١] زهدي حسن جار الله : المعتزلة ، ص ١٢٥ .

[٢] خضري بك : الدولة العباسیة ، ص٢٤٤ .

کرانەوە و بەتونـدی لێیانیـدا و ژمارەیـەکی لێیـان کوشـت وەك : (صـالح کوڕی عبد القدوس ، بشار کـوڕی بـرد)[1] . بـەڵام لـە دەورەی ڕەشـیدا (١٧٠ك / ٧٦٨م) دوبارە هەستانەوەی بە خۆوە بینـی ، کـە پاشـتر باسـی لێوە دەکەین .

[1] زهدي حسن جار الله: المعتزلة ، ص ١٢٥ .

ج. زانستە عەقلیەکان:

١. ئەندازیاری :

دروستکردنی شاری بەغداد* و دەرکەوتنی وەك مەرکەزێکی بەهێز لە ڕۆشنبیری و ماریفەت لە جیهانی ئیسلامیدا [١] دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی مەنصور . ئەوەی لێرەدا جێگای ئاماژە بۆ کردنە شێوازی دروستکردنی شارەکە و دەست نیشانکردنی بازاڕی کۆنی بەغداد بۆ بنیاتنانی پایتەختێکی نویٚ کە ناونرا بە شاری ئاشتی . بنیاتنانی ئەم شارە لە ساڵی (١٤٥ك / ٧٦٦م) دەستی پێکرد کە ڕوبەرەکەی (٧,٥کم٢) و لەسەر شێوەی بازنەیی بوو ، بە دەوریشیدا خەندەقێکی فراوانی دروستکرد و چوار دەرگاشی بۆ دروست کرد، کە ناوینان :

یەکەم : باشوری رۆژهەلآت (دەرگای بەصرە) بوو .

دوەم : باشوری خۆرئاوا(دەرگای کوفە) بوو .

سێیەم : باکوری ڕۆژهەلآت (دەرگای خوراسان) بوو.

چوارەم : باکوری خۆرئاوا (دەرگای شام) بوو .

لەسەر هەر یەك لەم دەرگایانەش گومەزێکی گەورەی لە ئاڵتون گیراو هەبوو ، لە ناوەڕاستی شارەکەشدا مزگەوتێکی دروستکرد بەناوی خۆیەوەو کۆشکێکیشی دروستکرد کە پێیان دەوت دەرگای ئاڵتونی ، بە

---

* مێژونوسان ڕای جیاوازیان هەیە سەبارەت بە وشەکە ، هەندێك پێیان وایە وشەکە فارسیەو هەندێکی دی دەڵێن ئارامیە ، وە مەنصور بۆ خۆیشی ناوینا (دار السلام) ، سەبارەت بەکاتی تەواوبونیشی ڕای جیاواز هەیە هەندێك پێیان وایە لە ساڵی ١٤٩ك / ٧٦٦م ، وە هەندێکی تر پێیان وایە ساڵی ١٥٠ك / ٧٦٧م ، تەواوبوە . بڕوانە / د. شوقی ضیف : العصر العباسي الاول ، ص١٦ .

[١] د. جابر عزيز الشكري و د. محمود العياض : تأريخ العلم الكيمياء ، ص ٧٧.

دەوریـشیدا فەرمانگـە حکومیـەکانی دروسـتکرد لەگـەڵ شـوێنی مـاڵ و خێزانی و بەیتولمالی موسڵمانان ، کە فراوانـی ئـەم کۆشـکە دەگەیـشتە (٤٠٠ م٢) ، هەروەها لە ناوەڕاستی ئەم کۆشکەشدا حەوشـەیەکی گـەورەی تێدا بوو کە ٢٠ مەتر بوو ، لـە ناوەڕاسـتی حەوشەکەشـدا چـەند پایەیـەك بەرز کرابویەوە بەبەرزی سی مـەتر کـە لـە سـەرەوەی شـێوەی کەوانـەی پێـدرابوو کــە پێــی دەوتــرا (قبــة الخــضراء) . لەســەروی ئــەم گومەزەیەشەوە پەیکەری سوارچاکێك کرابو کە ڕمێکی بە دەستەوە بوو ، ئەم گومەزەیە لە هەمو لایەکی شاری بەغدادەوە دەبینرا .

لەنێوان زەویە فراوانەکە و شورەکاندا چەند شەقامێکی ڕاست هەبون کە تاقەکان و دوکانەکانی لەسەر دروستکرابون . پاشتریش دو جۆگەی بۆ ڕاکێشا ، یەکێکیان لە ڕوباری دوجەیلەوە ئاوەکەی وەردەگرت و کەوتبوە سـەروی شـارەکەوە ، ئـەوی تریـشیان لـە ڕوبـاری کـەرخایاوە ئاوەکـەی وەردەگرت کە کەوتبوە خواروی شارەکەوە، هەردو جۆگاکـەش دەهاتنـە ناو شارەکەوە و دەچونە ناو شەقام و کۆڵانەکانەوە ، بە زسـتان و هـاوین ئاویان لێنەدەبڕا، لە نێوان هەریەك لـەو چـوار دەرگایـەش کۆمـەڵێ بـورج هەبو ، بۆ نمونە لـەنێوان دەرگـای کوفـە و بەصـرەدا (٢٩) بـورج هـەبو ، بـەڵام لـەنێوان دەرگاکـانی تـردا (٢٨)بـورج هـەبوو . یـەکێکی تـر لـە گرنگیەکانی ئەم شارە ئەوەبو کە دابەش کرابـو بەسـەر سـێ شـورەدا وە هەر یەکەیان شێوە بازنەی خۆی هەبوو[1] .

[1] بڕوانە / شیخ محمد خضری بك : الدولة العباسـية ، ص٩٩–١٠٠ . بلقـيس محـسن هـادی : تـأريخ الفن العربي الاسلامي ، ص٩٣ .

بۆ زانیاری زیاتر و بەرچاوڕونیتان ، نەخشەی شارەکەم کێشا و شێوازی دابەشبونی ، بەم شێوازە :

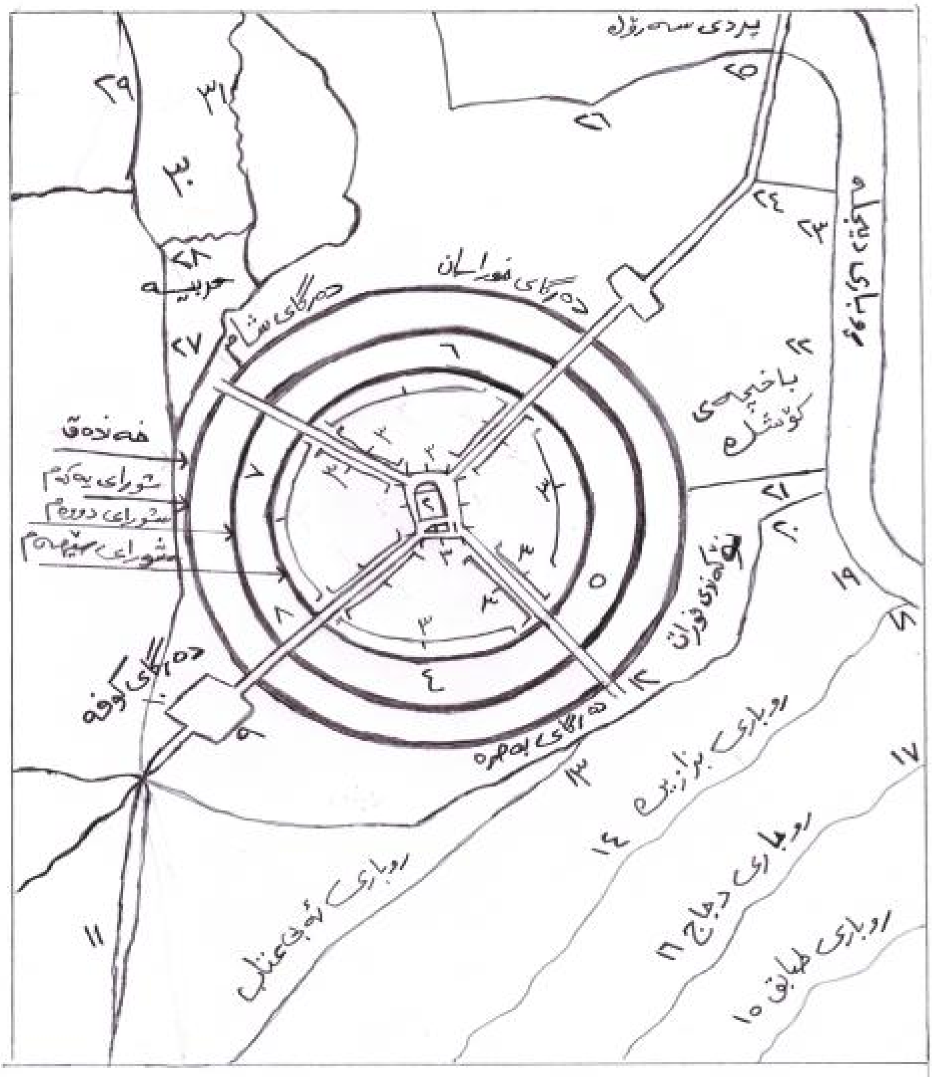

١. جامع مەنسور .

٢. كۆشكی دەرگای ئاڵتونی كە بەرامبەر دەرگای شام بوو .

٣. دیوانە جیاوازەكانی دەوڵەت: بەیتولمال ، خانەی چەك (دارالسلاح) ، خانەی داد (دارالقضاء) ، دیوانی خەراج ، نانەواخانە گشتیەكان ، دیوانی رێكخستن ، دیوانی پەردەداری ، كۆشكی كورە بچوكەكانی خەلیفە .

٤. سجن ، كە پێیان دەوت (المطبق).

٥. دەرگای بەصرە .

٦. دەرگای خوراسان.

٧. دەرگای شام.

٨. دەرگای كوفە .

٩. مزگەوتی (المسیب).

١٠. خانەی پاسەوانی و دیوانی یارمەتی و شوێنی حەوانەوەی موسافران.

١١. پردی كۆن .

١٢. پردی تازە .

١٣. كۆشك و مزگەوتی (الوضاح).

١٤. رێگایەك كە تێئەپەرێت بۆ (قوس الحرانی).

١٥. جامع (ضاحیة) بەغدادی رۆژهەلاَت.

١٦. گۆڕی مەعروفی كەرخی.

١٧. مەشهەد عەلی ناسراو بە مەشهەدی ناوچەكە.

١٨. خانەی وشكەساڵی .

١٩. كۆشكی حەمید كوڕی عەبدولحەمید و دەرگای (الشعیر).

٢٠. كۆشكی (عزالدین) ی وەزیر.

٢١. دیری کۆن نزیك بە ڕوباری دیجلە و دەرگای بەصرە.

٢٢. دارالقرار : کۆشکی زوبێدە خاتون.

٢٣. کۆشکی نەمری.

٢٤. تەویلەی حەیوانەکانی خەلیفە.

٢٥. دیوانی ئاوەدانکردنەوە و خانەی پۆلیس .

٢٦. کۆشکی ئەمیر کوڕی سلیمان و صاڵح.

٢٧. سجنی دەرگای شام.

٢٨.کۆشکی سەعیدی نوسەر و پەیمانگای هەتیوان.

٢٩. دوکانەکانی ئەسپفرۆشی.

٣٠. گۆڕەپانی ئەسپ.

٣١. گۆڕەپانی (شعیب).[١]

[١] الدكتور ابراهيم أيوب: التأريخ العباسي السياسي والحضاري ، ص ٤٨-٤٩.

٢. پزیشکی:

سەرەتای زانستی پزیشکی بۆ بە غداد لەسەردەمی مەنصوردا لەلایەن بنەماڵەی بختیشیوعەکانەوە بوو کە یەکەم کۆمەڵ بون هاتنە بەغداد کە لە پزیشکانی جندیسابور بون وممارەسەی ئەم زانستەیان دەکرد بە ڕێگایەکی زانستیانە ، لەوانەش :

یەکەم کەس کە مەشخەڵی زانستی پزیشکی یۆنانی وەرگرت لە بەغداد (جورجیس کوڕی جبرائیل*) بوو ، ئەم پزیشکە لە بیمارستانی جندیسابور کاری دەکرد و کۆمەڵێ لە یارمەتی دەرو قوتابی هەبوو ، لەوانە : (عیسا کوڕی شەهلا ، ئیبراهیم ، کوڕەکەی بختیشوع) بەهۆی شارەزایی و لێهاتویەوە مەنصور داوای لێکرد کە چیدی لەوێ کار نە کات و بێتە شاری بەغداد ، جورجیسیش لە ساڵی (١٤٨ك / ٧٦٥م)، هاتە شاری بەغداد[١] و لەوێ دەستی کرد بەکاری چارەسەرکردن . بەهۆی زیرەکی و لێوەشاوەییەوە خەلیفە کردیە پزیشکی تایبەتی خۆی ، لە کۆتاییەکانی تەمەنیدا داوای لە خەلیفە کرد کە مۆڵەتی بدات بگەڕێتەوە ناوچەکەی خۆی ، ئەویش مۆڵەتیدا و لەوێ مرد لە (١٥٢ك / ٧٦٩م) . لە دانراوەکانی لە بواری پزیشکیدا کتێبی (کناش)ە ، کە دواتر لەلایەن حنین کوڕی ئیسحاقەوە وەرگێڕایە سەر زمانی عەرەبی، لەم کتێبەدا

---

* بنەماڵەی بختیشیوعیەکان ، بنەماڵەیەکی نەصرانی بون و هیچکات کەسێکی نێو بنەماڵەکەیان موسڵمان نەبوە بەڵکو لەسەردینی خۆیان بەردەوام بون و لە خزمەتی کڵێسەدا بون . دەڵێن خەلیفە مەنصور ویستویەتی ئیقناعی بکات بە ئیسلام ، ئەویش وتویەتی : (حەزدەکەم باووباپیرانم لە کوێ بن منیش لەوێ چ لە بەهەشت بن یا دۆزەخ)، جارێکی دیش خەلیفە سێ کەنیزەکی بۆ دەنێرێ کە دەزانێ ژنەکەی پیرە ، ئەویش ڕەدیان دەکاتەوە و دەڵێ : (دین ڕێگەم پێنادات تا ژنەکەم لە ژیاندا بێت ژنی ترم هەبێت) . بڕوانە / www. Islamset . com .

[١] د. اوارد جی . براون : الطب العربي ، ص٢٧ .

چارەسەری بۆ چەند نەخۆشیەك دۆزیبۆوە ، لەوانە : (نەخۆشی گەدە ، قورحەی گەدە ، دومەڵ ، تا ، بڕاوی ، میز بەخۆداکردن ، نەخۆشی منالأنە ، ئێش و ئازاری سك و سکپڕی ، باکردن ، سورێژە ، ئێش و ئازاری جومگە ، دەمارتوند بون ، ....) . سەبارەت بە کتێبی دوەمیشی کتێبی (اخلاط) بوو ، لەوێشدا چارەسەری بۆ چەند نەخۆشیەك دۆزیبۆوە لەوانە : (ڕەوانی ، سارێژکردنی برین ...[1]) .

لە دوای مردنی جورجیس ، کوڕەکەی بختیشوع جێگەی گرتەوە و بووە پزیشکی تایبەتی مەنصور . لە ئەنجامی بەردەوامی کاری پزیشکی چارەسەری چەند نەخۆشیەکی دۆزیەوە ، لەوانە : (چارەسەری سکچون و ڕشانەوە ، دیاریکردنی ترپەی لێدانی دڵ ، دابەزینی خوێنی مانگانەی ئافرەت لە کاتی سکپڕیدا ، فرێدانی بەردی میزڵدان ، ئازار لەناوچەی حەوز ، دۆزینەوەی هەستەکان) ، ئەمەشی لە کتێبێکدا بلأو کردەوە بەناوی (التذكرة في الطب)[2] .

---

[1] ابن ابي اصيبعة : عيون الانباء ، ج٢/ ١٨٣–١٨٦ .

[2] ه . س. ص ١٨٧. ابن النديم : الفهرست ، ق‌ص٤٠١ .

٣. فەلەک:

مەسعودی دەڵێ : (یەکەم خەلیفەیە کە گرنگی داوە بە ئەستێرەناسی و کاری بە یاسا گەردونیەکان کردووە)[١]. کاتێ بڕیاری دروستکردنی شاری بەغدادیدا ، ئەستێرەناسانی کۆکردەوە و بەردی بناغەی دانەنا تاوەکو ئیشارەتی کرد بۆ (ئەبو سەهل فەزڵ کوڕی نوبخت[*]) کە یەکێ بو لە ئەستێرەناسەکانی ئەو سەردەمە ، ئەویش هەواڵی پێدا بەوەی کە لە ڕوی ئەستێرەناسیەوە شارەکەی مانەوەی درێژە دەکێشێت و بیناکانی گەورە و فراوان و زۆردەبن [٢].

دەڵێن کاتێ مەنصور خوی دایە ئەم زانستە (محمد نفس زکیە) وازی لێهێنا کە زۆر دڵسۆز بو بۆی ، ئەمەش مەنصوری بێتاقەت کرد ، حارثی ئەستێرەناسیش پێی وت : ئەی ئەمیری موسڵمانان چی غەمبارو بێتاقەتت دەکات ؟ وەڵڵای ئەگەر مەلیکی هەمو زەوی بێت نامێنێتەوە ئیللا نەوەد ڕۆژی تر نەبێت[٣] ، بەلاَم سەلماندنی ئەمە دژواریەکی زۆری هەیە کە مەنصور بەو ڕادەیە پشتی بە ئەستێرەناسی بەستبێت ، منیش جگە لەم سەرچاوەیە هیچی ترم بەرچاو نەکەوتووە لەوبارەیەوە .

لەو ناودارانەش کە کاریان کردوە لەم بوارەدا : (نوبخت مەجوسی)، (ئیبراهیم فزاری منجم) و (عەلی کوڕی عیسا) ، ئەم کەسایەتیە

---

[١] مسعودي : مروج الذهب ، ج٣ / ص٢٤١ .

[*] ئەصڵی فارسیە ، ڕەچەڵەکی لە بنەماڵەی نوبخت ، ئەم پیاوە وەرگێڕانیشی کردووە لە فارسیەوە بۆ عەرەبی وکاری کردوە لەسەر زانستی کتێبە فارسیەکان ، لەو کتێبانەش : النهمطان في المواليد ، الفأل النجومي ، المواليد الفرد ، تحويل سني المواليد) . ابن النديم : الفهرست ، ص٣٧٥ .

[٢] د.حسن ابراهيم حسن ، ج٢ / ص ٢٨٧.

[٣] هـ. س .

رسالەیەكی دەربارەی ئسطرلابي ** خستە ڕوو ، بۆ ئەم بوارەش سودێكی زۆری لە كتێبی (سند هندی)ی هیندی و مجسطی یۆنانی و ئرثماطیقی بینیوە كە توانیویەتی گرێیان بداتەوە بە زانستی ئەستێرەگەری و جولآنەوە گەردونی و هەسارەییەكانەوە [1].

زانستی هێڵكاریش ، یەكێ بو لەو دۆزینەوانەی كە لە ئەنجامی گەڕانیان لەو بوارەدا پێی گەیشتن ، ئەویش لە ئەنجامی دروستكردنی دروستكراوێكی ژمێریاریەوە بوو كە لەسەر یاسا كانی ژمارەی بەند بوو ، لەو ڕێگەیەوە جولآنی هەسارەكان و دیاریكردنی جۆری جوڵەكەیان دەكرا و ڕۆژ و مانگ و ساڵیان پێدۆزیوەتەوە ، ئەم كارانەشی لەناو خشتەیەكدا ڕێكدەخست كە پێی دەوترا (الزیج) پێشیان دەوت (دەرهێنانی شوێنگەی هەسارەكان)[2]، یەكەم كەسێكیش هەستابێت بە دانانی كتێبێك لەو بوارەدا حارث منجم بوو كە كتێبەكەی ناو نا (الزیج)[3] .

یەكێكی دی لەو پێشكەوتنانەی كە زانایان پێیگەیشتن ئەوەبوو كە لەسەرەتادا پێیان وابو زەوی چەقی گەردونە ، بەلآم ئەم بیرۆكەیە هەرەسی هێنا و بۆیان دەركەوت كە خۆر چەقی گەردونە و زەوی لە یەك كاتدا بە دەوری خۆی و خۆریشدا دەسورێتەوە .

** ئامێرێكی فەلەكیە بۆ چاودێری كردنی ئەستێرە و هەسارەكان . بڕوانە / زیغرید هونكە : شمس العرب تسطع على الغرب ، ت: فاروق بیضون ، كمال دسوقی ، ص١٩٥

[1] د. رشید الجمیلی : الترجمة في المشرق الاسلامي في القرنین الثالث والرابع الهجری ، ص٤٠٢.

[2] ابن خلدون : مقدمة ، ص٤٨٨–٤٨٩ .

[3] ابن الندیم : الفهرست ، ص٣٨٠ .

لەگـەڵ ئەمانەشـدا بۆیـان دەرکـەوت مـانگ ڕونـاکی لـە خـۆرەوە وەردەگرێت و توانیان بۆ یەکەم جار قیبلە دیاری بکەن بۆ هەموو جیهانی ئیسلامی لە ڕێگای قیبلە نماوە [١] .

٤. بیرکاری:

خەلیفە فەرمانیدا بە وەرگێڕانـی کتێبـی (SIDDHANTA) ، کـاتێ وەرگێـڕڕا نـاوی کتێبەکـە کـرا بـە (سـند هنـد) ، کـە بەرهـەمی فەلەکناس و بیرکاری ناسی هندی (براهما جوبتا بوو ، ژیاوە لـە مـاوەی سـالآنی ٥٨٨ك / ٦٦٠م) ، لەلایـەن فەلەکناسـی هنـدی (کنکـاه)وە پێشکەشی خەلیفـە مەنـصور کـرا و خەلیفـەش فەرمانیـدا بـە وەرگێڕانـی کتێبەکە بۆ سـەر زمـانی عـەرەبی، ئـەم کتێبـە دو بەشـی پەیوەسـتە بـە زانستی بیرکاییەوە[٢] ، وەك ئولیری دەڵێ : (رسالەی هندی بـۆ مەسـەلەی ژمێریـاری گرنگیـەکی گـەورەی هـەبو ، بـەهۆی ئەمـەوە ژمـارەی هنـدی گوێزرایـەوە بـۆ موسـڵمانان* و بەمـەش بـە درێـژای کـات بونـە ژمـارەی

---

[١] د. رشيد الجميلى : الترجمة في المشرق الاسلامي في القرنين الثالث والرابع الهجرى ، ص٤٠٢-٤٠٣

[٢] جلال شوقي و علي الدفاع : العلوم الرياضية في الحضارة الاسلامية ، ج١ / ص٣٧ و ٣٨ .

* موسڵمانەکان لە ژمارەکاندا دوو گۆڕانیان کرد ، ئەوانیش بونی بەکارهێنانی ژمارە (سـفر) لەگـەڵ (فاریزە)بوو. ژمارەکانیش بۆ دوو جۆر دابەشیان دەکەین :

١. رێگای رۆژهەلأتی :

لە ناوچەکانی رۆژهەلأتی ئیسلامیدا (مەبەستمان لە هیندستانەوە تاوەکو میسر)ە لە هندیەکانـەوە وەریانگرت و تەنها سفر و فاریزەیان تێدا زیادکرد، ژمارەکانیش بەم جۆرە دەنوسران :

(١ ، ٢، ٣، ....٨ ، ٩ ، ٠) .

٢. رێگای مەغریبی :

ئەمەش بەکاردەهێنرا لە ناوچەکانی مەغریبی نزیك و ناوەڕاست و دوور (جەزائیر و لیبیا و تونس و مەغریبی ئێستا) کـە پاشـتریش ئـەم نوسـینە گوازرایـەوە بـۆ ئـەوروپا کـە لەلایـەن موسـڵمانەکان خۆیانەوە دانرابوو. ژمارەکانیش بەم جۆرە دەنوسران : 0 , 9 , 8.... ,3 ,2 ,1

عەرەبی)[1]. ئەوانەی لەم دەورەیەدا كاریان دەكرد لەم زانستەدا كەسانی وەك : (عمران كوڕی وضاح) و (شهاب كوڕی كثیر)بون [2] .

٥. دەرمانسازی:

مەنصور لە ساڵی (١٤٨ك / ٧٦٥م) هەستا بەناردنی پەیامێك بۆ پزیشكە گەورەكانی بیمارستانی جندیسابور و بەڕێوەبەری بیمارستانەكە جورجیس كوڕی جبرائیل و خەلیفە داوای لێكردن كە لە بواری دەرمانسازیدا كاربكەن ، ئەوەبو ئەوانیش كتێبی (دیسقوریدس) و (جالینوس)یان وەرگێرا لە زمانی سریانیەوە ، لە ئەنجامی ئەم وەرگێڕانەشەوە چەند دەرمانێكیان دۆزیەوە ، لەوانە : (ترشی نتریك) كە پێیان دەوت ئاوی (زیو) ، ترشی كبریتك (زەیتی زاخ) ، نیتراتی زیو (بەردی دۆزەخ) ، كحول (بە دڵۆپاندن لە مادەی شەكرو نیشاستەمەنی)[3].

پزیشكەكان بۆ یەكەمین جار (قاوە)یان دانا وەك چارەسەرێ بۆ نەخۆشی دڵ و بە هاڕاوەی بۆ چارەسەری هەوكردنی لەوزەتێن و سك و هەوكرنی برین . كافوریش بەكاردەهێنرا بۆ بوژانەوەی دڵ و مادە كیمیاویەكانیش ئامادە دەكران لە ڕێگای (كوتان ، لێدان ، بێژانەوە ،

هەروەها موسڵمانەكان جۆرەكانی نوسینی ژمارەیان دابەشكردبوو بۆ سێ جۆر :

أ. ژمارەیی (ژمێریاری).

ب. هەندەسی (ئەندازەیی).

ج. دانانی (مۆسیقی). بڕوانە / الدكتور محمد جواد سعدالدين و نافع يحيى الدراجي : الرياضيات في التراث العربي الاسلامي ،ص ٥-٦.

[1] د. ابراهيم سلمان و د. عبد الله التواب : المرجع فى الحضارة العربية الاسلامية ، ص٢٢٦-٢٢٧

[2] د.حسن ابراهيم حسن ، ج٢ / ص٢٨٧.

[3] د. رشيد الجميلى : الترجمة في المشرق الاسلامي في القرنين الثالث والرابع الهجرى ، ص٤٢٢ .

لێنان ، تەڕکردن) ، لەگەڵ ئەمانەشدا ناوی دەرمانەکانیان دەنوسی و بەشێوازی پۆلێنکاری و ناویاننابو (ئقرابازینات *) بەم شێوازە : (بەشی لوتگیران ، هەرسکردن ، قەبزی ، ...) [1] .

ناوچەکانی کوفە و بەصرە بەناوبانگ بون لە دروستکردنی ڕۆنی بۆنداردا و ئەمەش لەلایەن پزیشکەکانەوە بەکاردەهێنرا لە دەرمانخانەکاندا وەك چارەسەرێ بۆ چەندین نەخۆشی ، ئەم ڕۆنەش لە چەندین جۆر پێك دەهات : (وەنەوش ، نیلوفر ، نێرگز ، سوسن ، مێلاخە ، نارنج ، گوڵەباخ ، زەعفەران ، هەلاڵە ، ....) [2] .

---

* ئەم وشەیە لە وشەی سریانی (کرافاذین) ەوە وەرگیراوە و ئەمیش لە وشەی یۆنانی (کرافیدون) ەوە وەرگیراوە کە بە مانای رسالەی بچوك دێت . بڕوانە / د. رشید الجمیلی : الترجمة في المشرق الاسلامي في القرنين الثالث والرابع الهجری ، ص٤٢٣.

[1] د. رشید الجمیلی : هـ .س .

[2] میخائیل عواد : صور مشرقة من حضارة بغداد في العصر العباسي ، ص٣٢.

باسی دووەم

وەرگێڕان[1] لەدەورەی مەنسووردا

وەرگێڕان واتای (گواستنەوەی زانیاریە لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر)[2] .

یەکەم دەرکەوتنی وەرگێرانیش بریتی بو لە وەرگێرانی کتێبە پزیشکیەکان بۆ سەر زمانی سریانی ، بەهۆی شارەزاییان لە زمانی یۆنانی ئەمەش سەرەتا لە سوریا و پاشتریش لە ئەسکەندەریە وەکو کتێب دەخوێندرا ، لە ناوچەی جندیسابوریش لە لایەن پزیشکە بە تواناکانەوە دەست کرا بەوەرگێڕانی هەندێ لە کتێبە پزیشکیەکان ، بە تایبەتی بەرهەمە نوژداریەکانی ئبقراط بۆسەر زمانی سریانی ، کە پاشتر وەرگێڕرانە سەر زمانی عەرەبی . لە پێشەنگانی ئەمانەش جورجیس کوڕی بختیشوعە ، کە ئەو کاتە بەڕێوەبەری بیمارستانی جندیسابور بوو[3].

---

[1] کرداری وەرگێران لە دەوڵەتی ئومەویدا نەبووە دیاردەیەکی ئاشکراو دیار ، بە تایبەتی لە وەرگێرانی کتێبە فەلسەفیەکاندا ، جگە لە دەورەی خالیدی کوڕی یەزیدی کوڕی معاویە کە ئیبن نەدیم لە بارەیەوە دەڵێ : (خالیدی کوڕی یەزیدی کوڕی معاویە ناودەبرێ بە حەکیمی ئالی مەڕوان) کەفەرمانی داوە بە کۆکردنەوەی کتێبە فەلسەفیەکان لە میسر و وەرگێرانیان بۆ عەرەبی لە زمانەکانی یۆنانی و قیبتیەوە ، ئەمەش بە یەکەم وەرگێران دادەنرێت لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر لە مێژوی ئیسلامیدا ، پاشانیش ئەوەبو دەستکرا بە وەرگێڕانی دیوانەکان لە زمانی فارسیەوە بۆ زمانی عەرەبی. بروانە : ابن الندیم :الفهرست ، ص٣٣٨. حاجی خلیفە: کشف الظنون ، ٦٨١/١.

[2] ابراهیم مصطفی واخرون : المعجم الوسیط ، ج١ / ص ٨٣ .

[3] د. کمال السامرائي : مختصر تأريخ الطب العربي ج١ / ص٣٣٩ .

خاوەنی کتێبی (مێژوی فەلسەفەی ئیسلام لە نێوان ڕۆژهەلأت و ڕۆژئاوادا) دەڵێ : (دەورەی ئاڵتونی کە ماوەی سەدەیەك بۆ ١٣٢ك_ ٢٣٢ك / ٧٥٠ك_ ٨٤٧ گەشەسەندنێکی گەورەی بەخۆوە بینی لە وەرگێڕانی زانستە بیانیەکان بۆ زمانی عەرەبی)[١] .

دکتۆر ڕەشید جەمیلیش دەڵێ : (لە دەورەی یەکەمی عەباسیدا ، وەرگێڕەکان کاریان لەسەر ئەوە دەکرد پارێزگاری بکەن لە گەیاندنی وشە بیانیەکان وەکو خۆیان بەلأم بە دەربڕینی زمانی عەرەبی ، ئەمەش بەهۆی نەبونی فەرهەنگێکی یۆنانی _ عەرەبی یا فارسی _ عەرەبی یا هندی _ عەرەبی)[٢] .

(ت. ج . دی بور) مامۆستا لە زانکۆی ئەمستردامیش دەڵێ : (گرنگی دان بە هیند بە درێژایی خیلافەتی عەباسی بووە ، چ لە ڕوی بازرگانیەوە یاخود وەرگرتنی داناییەوە ، ئەمەش لە دەورەی مەنصوردا دیارە کە کتێبە هیندیەکان چۆن لە زمانی فارسی و سنسکریتیەوە وەرگێرراونەتە سەر زمانی عەرەبی)[٣] .

وەرگێڕەکانی ئەم سەردەمەش ئەمانە بون :

جورجیس ، کاری وەرگێڕانی لە زمانی یۆنانیەوە بۆ زمانی سریانی دەکرد ، بەلأم پاشتر کتێبەکانی وەردەگێڕایە سەر زمانی عەرەبی هۆکاری ئەمەش بۆ ئەوە بوو ، سەرەتا لەناوچەی جندیسابور بوو ، بەلأم دواتر لەلایەن مەنصورەوە داوا کراو چوە بەغداد[٤] ، لەگەڵ ئەمەشدا ئەو

---

[١] محمد لطفی جمعة : تأريخ فلاسفة الاسلام في المشرق والمغرب ، ص ل و ن .

[٢] الترجمة في المشرق الاسلامي ، ص٣٧ .

[٣] ت. ج. دی بور : تأريخ الفلسفة الاسلام ، ت : محمد عبالهادي ابو ريدة ، ص ١٢.

[٤] د. ادوارد جی براون : الطب العربي ، ت : داود سليمان ، ص٢٧ .

سەرچـاوانەی باسـیان لـەم کەسـایەتیە کـردووە تـەنها وتویانـە کـاری وەرگێڕانی کردووە بەلاّم بەرهەمەکانیان دیاری نەکردووە .

محمـد کـوڕی ئیـبراهیم فـزاری (یەکـەم زانـای فەلـەکی موسـلّمان ، مردوە لە ٧٩٦ یا ٨٠٦م) وەرگێڕانی لـە زمـانی پەهلەویـەوە کـردووە بـۆ زمـــانی عـــەرەبی ، لـــە گـــرنگترین وەرگێرانەکانیـــشی کتێبـــی (SIDDHANTA سند هند)[1]ە .

[1] جلال شوقي و على الدفاع : العلوم الرياضية في الحضارة الاسلامية ، ج١ / ص٣٧ و ٣٨ .

ئیبن موقەفەع [*] ، بە یەکێ لە وەرگێرە کارامەکان دەناسرێ لە

[*] ئیبن موقەفەع (١٠٦– ١٤٢ك/ ٧٢٤–٧٥٩ز)

١. مێژوەکەی : ناوی فارسی روزبە کوڕی دازویە ، لەسەر دینی مەجوسی مانەوی بوە ، لە پاش موسڵمان بونی ناوی خۆی گۆری بۆ (محمد عەبدوڵلاّ) ناسراوە بە (ئیبن موقەفەع) . سەبارەت بەناوی (روزبە: پیرۆز) دێت . لە گوندی (جور) لەوڵاتی فارس لەدایك بووە لە ساڵی (١٠٦ك/٧٢٤ز) گەورە بووە لە نێو کلتور و رۆشنبیری فارسی و لەگەڵ پتەو بونی دین و ئیمانەکەی لەسەر ئاینی زەردەشتی . لە تەمەنی لاویدا بەرەو بەصرە هاتووە لەوێ ڕوبەڕوی کلتور و رۆشنبیری موسڵمانەکان بۆتەوە و توانیویەتی هاوسەنگی و مومارەسەیەکی جوان بکات لەگەڵ ئەو دوو کلتورە جیاوازانەدا . پەیوەندی کردووە بە (عومەری کوڕی هبیرە)ەوە و پاشانیش کورەکەی (یەزیدی کوری عومەری هبیرە) والی عێراق لە پێش مەروانی ئومەوی وەکو نوسەر کاری بۆ کردون. لە دەورانی عەباسیشدا پەیوەندی کرد بە (عیسای کوڕی عەلی) مامی سەفاح و مەنصور کە والی ئەهواز بوو ، لە رێورەسمێکی جواندا موسڵمانبونی خۆی ڕاگەیاند لەسەر دەستی ئەوان و پاشانیش بووە نوسەریان . ئەوەبوو لە دەورانی مەنصوردا کوژرا لە ساڵی (٧٥٩ز) لە تەمەنی (٣٥) ساڵیدا . سەبارەت بە ساڵی کوشتنەکەشی ڕای جیاواز هەیە ، بەم شێوازە : (١٤٢ : ، ١٤٣ك ، ١٤٥ك) . بڕوانە / د. شوقی ضیف : عصر العباسی الاول ، ص٥٠٨ _ ٥٠٩ .

٢. ئەدەبەکەی:

أ. کلیلە و دمنە : ئەم بەرهەمە چەندین چاپی جیاوازی هەیە ، لەوانە (چاپخانەی الأب شیخو ، خلیل الیازجی ، دارالمعارف لە میسر ، دارالاندلس لە بەیروت ، ....) بەلاّم ئەوەی بەشێوەیەکی جوان و زانستی چاپی کردبێت (دارالمعارف و دارالاندلس)ەکەیە .

ب. الادب الصغیر : لەم کتێبەدا وتەیەکی داڕێژراوی تێدایە کە بناغەیە بۆ تەواوی کتێبەکانی ، ئەویش دەڵێ : (کەسی عاقڵ نابێت لەم چوار حاڵەتە زیاتر خۆی سەرقاڵ بکات . کاتێك بۆ بەرزکردنەوەی پلەی لایخوا ، کاتێك بۆ موحاسەبەکردنی نەفسی ، کاتێك بۆ دانیشتن لەگەڵ دۆست و برادەرانیدا بەمەبەستی بەهێزکردنی لایەنی رۆشنبیری ، کاتێکیش بۆ تێرکردنی چێژوخۆشیەکان و چارەسەرکردنی کێشەو ململانێکان . بەراگرتنی ئەم تەرازوی نەفس و جەستە بناغەیەکە بۆ ئەوەی مرۆڤ بەرەو کەماڵ و کاملێتی بچێت).

ج. الادب الکبیر .

د. کتاب التاج .

ز. رسائل ابن المقفع ، کە بەناوبانگە بە (رسالە الصحابە) : لەم پەیامەیدا رەخنە دەگرێ لە خەلیفە و دەسەلاّت و یاسا و قانونی وڵات لەدانانی باج و خەراج ، دەیەوێ بەشێوەیەکی زانستیانە

وەرگێڕانی کتێبە هندیەکان لە زمانی پەهلەویەوە بۆ سەر زمانی عەرەبی ، لــە ناســراوترین بەرهەمیــشی (کلیلــە و دمنــەی)فەیلەســوفی هینــدی بەیدەبایە کە بۆ پاشای هیند دەبشەلیمی نوسیوە ، سەبارەت بەوەی کـە چۆن وەرگێرراوەتە سەر زمانی پەهلەویش ، کیسرا ئەنوشیروان بۆ خـۆی داوای لە (بـرزەوی) پزیـشکی خـۆی کـردووە تـاوەکو وەریبگێرێتـە سـەر زمانی پەهلەوی پاشتریش ئیبن موقەفەع وەریگێڕایە سەر زمانی عەرەبی بۆ خەلیفە مەنصوری عەباسی[1] . لـە مـاوەی ژیانیـدا چـەندین کـاری تـری وەرگێڕانی کردوە ، لەوانە :

(خداینامة في السير ، مزدك ، ايين نامة ، التاج في السيرة أنوشيروان ، الادب الكبير ، الادب الصغير ، التيمية) [2]، هەرچەندە ئیبن نەدیم پێی وایە کتێبەکانی (الادب الصغير ، اليتيمية في الرسائل) بەرهەمی خۆی بن[3] .

تـەواوی کەموکورپیـەکانی ولأت بخاتـە ڕوو ، وە بـارودۆخی ولأت وا پیـشان بـدات کـە پێویـستی بـە جەنتلْمانێکە تاوەکو بارودۆخەکە هێمن بکاتەوە .

٣. شۆرشی عەقلأنی :

ئیبن موقەفەع لە نێو دوو دەولّەتی جیاوازدا ژیاوە ئـەویش (ئومـەوی و عەباسـیە) . هـەروەها بـە دوو کلتور و شارستانیەتی زۆر جیاواز لە یەکتریش گەورە بووە ئەوانیش (شارستانیەت و کلتـوری فارسی کـۆن ، کلتـور و شارسـتانیەتی ئیـسلامی) یـە ، بۆیـە نـەیتوانیوە خـۆی لـەم دوو کلتـورە جیاوازە رزگار بکات و بە دوو ڕوی ماوەتـەوە ، واتـە لـە ناخـدا کلتـور و ئـاینی زەردەشـتی کـۆنی هەلّگرتووە و لە رواڵەتیشدا ئیدیعای بیرێکی تری وەکو کلتور و شارسـتانیەتی ئیـسلامی کـردووە . بۆیە ئەتوانم بلّێم ئیبن موقەفەع یەکێك بووە لەو کەسانەی لە ناخەوە باوەڕی بە ئیـسلام نـەهێناوە ، چونکە بە بناغە دانەری فیکرەی (تەقیە) دادەنرێت کە پاشتر لە مێژوودا چـەندین جـۆری لـەوە دەرکەوتن لە نمونەی (ئیسماعیلیەکان و بەکتاشی و مەولەوییەکان و نەصـیریەکان ، ئیخـوان صـفا ،......). بروانە / حنا الفاخوري: الجامع تأريخ الادب العربي(الادب القديم) ، ج١، ص٥٣٤–٥٣٥.

[1] کلیلە و دمنە : ابن المقفع ، و: عومەر تۆفیق ، ل ٣ .

[2] د. احمد فريد رفاعي : عصر المأمون ، المجلد الاول / ص٣٨٧ .

[3] فهرست ، ص ١٦٦_ ١٦٧ .

ئەبو یوحنا بەطریق (مردوە لە ١٨٤ك / ٨٠٠م)[١] ئەویش ژمارەیەك لە کتێبەکانی (ئبقراط و ئەرستۆ)ی وەرگێڕایە سەر زمانی عەرەبی بەڵام باس لە کتێبەکانی نەکراوە ..

سهل ربن طبري ، لە طبرستان لە دایك بوە و لە ساڵانی (١٥٤ك یا ١٦٤ك / ٧٧٠م یا ٧٨٠م) مردوە ، باپیرەی نەصرانی بووە بۆیە نازناوی (ڕەبەنی تەبەری) لێنراوە . ئیبن ئەبی ئەصیبعە لە بارەی وەرگێڕانەکانیەوە دەڵێ : (سهل کاری وەرگێرانی کردوە ، تەنانەت بۆ یەکەم جار کتێبی مجسطی** بەطلیموسی وەرگێرراوە)[٢] .

محمد السید نعیم[٣] هۆکارەکانی وەرگێران لە دەورەی مەنسوردا بۆ ئەم چەند خاڵە دەگەڕێنێتەوە :

١. بونی ئەو موناقەشە و جیدالانەی لە نێوان هەندێ لە موسڵمانەکاندا ڕوی ئەدا و زۆرجاریش لەگەڵ هاوەڵانی دینەکانی تردا ، لەم نێوانەشدا موسڵمانەکان مەنتیقی ئەرستۆیان وەکو چەکێك بەکاردەهێنا لە دراسەکردنی دیانەتەکاندا .

٢. هاتنە ناوەوەی بیروباوەری فارسی بۆ نێو کۆمەڵی ئیسلامیان و تەئکیدکردنەوەی ئەوانیش لەسەر مەنتیقی یۆنانی .

---

[١] د. کمال السامرائي : مختصر تأريخ الطب العربي ج١ / ص٢٤٤ . .

** وشەیەکی یۆنانیە بەواتای ڕێکخەر ، ئەصڵەکەی لە وشەی ماجستۆسەوە هاتوە ، دانەرەکەی لە ١٣ مەقالەدا نوسیویەتی و لە ئەصڵدا بەرهەمی بەطلیموسە . بڕوانە / عبدالله سندە : ال شاکر ، ص١١ .

[٢] ابن ابي اصيبعة : عيون الانباء ، ج٢ / ص ٤١٤ .

[٣] في الفلسفة الاسلامية ،ص١٢٩.

٣. لاوازی ئیمان و کەمکردنەوە و دابەزینی پلەی کتێبی خوا و سوننەتی پێغەمبەر .

٤. حەزکردنی هەندێ لە زانایان و وەزیرەکان لە زانستە فەلسەفی و مەنتیقیەکان .

بەلاَم ئەمە لە راستیدا هەڵەیەکی گەورەیە کە وەرگێرانی کتێبە بیانیەکان بکەینە هۆکاری کەمبونەوەی ئیمان و دابەزینی پلەی کتێبی خوا و سوننەتی پێغەمبەر ، چونکە لە بەرامبەر وەرگێران و وەرگێرەکاندا چەندین فەقیە و ئیمام دروستبون کە وێنەیان نەبۆتەوە بەڵکو دەبێت بوترێت ئەم دەورەیە دەورەی ناسین و شارەزابونی موسڵمانەکانە بە فەلسەفە و دین و ئایدۆلۆژیا جیاوازەکانی ئەو ناوچانەی وا لە سایەیدا بون ، بەگشتی بیرکردنەوەی لە بارودۆخی وەرگێران بیرکردنەوەیەکی تەسکبینانەیە بۆ شارستانیەتی ئیسلامی ، چونکە هیچ کات تێگەیشتن لە دەوروبەر و ئاشنابون بە بیرو بۆچون و شێوازی بیرکردنەوەی نابێتە هۆی دواکەوتویی و کەوتنی دەوڵەت ، بەڵکو بە پێچەوانەوە... .

بەشی دووەم:

زانست و وەرگێڕان

لە دەورەی ڕەشیددا

باسی یەکەم / زانست لە دەورەی ڕەشیددا

باسی دووەم / وەرگێڕان لە دەورەی ڕەشیددا

باسی یەکەم

زانست لەدەورەی ڕەشیددا

جاحظ دەڵێ: (ڕەشید*) کۆمەڵێ شتی بۆ کۆبوو کە بۆ هیچ

* نـاوی هـارون کـوڕی محمـد مەهـدی کوڕیمەنـصور ، ڕای جیاهەیـە لەسـەر لـەدایك بونەکـەی (١٤٨ك/٧٦٥م یا ١٤٦ك/٧٦٣م یا ١٥٠ك/٧٦٧م)، پێنجەم خەلیفەی دەوڵەتی عەباسیە، لەدایك بوە لە(ڕەی) ، بەیعەتی خیلافەتی پێدرا لـە دوای براکـەی هـادی لـە سـاڵی (١٧٠ك/٧٨٦م). بـەهێز و بەتوانا بوو نازناوی (جبار بەنی عباس)یان لێناوە. کەسایەتی هارون لەمەدا بەدەر دەکەوێت: ئـەبو یوسف قازی بوە، محمدی کوڕی حەسەنی شیبانی قـازی قـضاة بـوە، عەبـدوڵلای کـوڕی موبـارەك (زانای ڕۆژهەلآت و ڕۆژئاوا)، فضیل کـوڕی عیـاض(زاهیـدی ئامۆژگاریکـەر)، ئیمـام مالـك (ئیمـامی دارالهجره) ئامۆژگاریکەری بون.... . بڕوانە/ ابن كثير: البداية والنهايـة، ج١٠، ص١٠٩-١١٠. أحمـد فريد: عصرالمأمون، ج٢، ص١٨٨. فخري الزبيدي: هارون الرشيد، ص٥٥،٥٤. د. شوقي ابو خليل: اطلس التأريخ العربي الاسلامي، ص٤٨. www.yabeyrouth.com

جمیـل نخلـە بـەراوردێك دەکـات لـەنێوان (ڕەشـید و مەنـصور) دا و دەڵـێ : (ڕەشـید کەسـێکی ڕوخۆش و بەخشندە بوو ، بەلأم مەنصور کەسێکی توند و تـورە و وشـك بـوو . ڕەشـید کەسـێکی گەنج بوو کە وەفاتی کرد تەمەنی ٤٥ سـاڵ بـوو ، بـەلأم مەنـصور کـاتێ بـووە خەلیفـە لـە سـەروو ٤٠ساڵەوە بووە. ڕەشید دەیویست لە کارەکاندا خۆشەویستی ئیسلامی ببەخـشێ ، بـەلأم جەعفـەر لەسەر گومانبردنی خراپـی لەسـەر کـارکردن خـەڵکی سـزا دەدا . ڕەشـید هەمیـشە لەنێوخەڵکیـدا سەرگەرمی ئیحسان و چاکە بوو وە فەرمانی بە عەدل و دادپـەروەری دەکـرد ، بـەلأم مەنـصور لـە نێوان زوڵم و بەخشندەیدا بوو . ڕەشید هەمیشە پرس و ڕاوێـژی بـە ئیمـام و وەزیرەکـانی دەکـرد، بەلأم مەنصور زوو گومانی لە قسەکان دەکرد و قـسەی خـۆی لەسـەروی هـەموو شـتێکەوە بـوو). بڕوانە / جميل نخلة المدور : تأريخ العراق في عصر العباسيين المسمى حضارة الاسلام في دارالسلام، ص ١٠٤-١٠٥.

خەلیفەیەك نەبوو، وەزیرەکانی (برامکە) بون لەوانە(یەحیا کوڕی خالد بەرمەکی[**]) و کوڕەکانی (فەضل) و (جەعفەر[***])کە وێنەیان نەبولە بەخشندەی و باشیدا، حاکمی (ئەبو یوسف[****]) بوو، خاوەنی فەتوا و فەقیهی سەردەمەکەی خۆی بوو، خاوەنی کتێبی خەراجیش بوو، هاورێی دانیشتنەکانیشی (ئەصمەعی و کەسائی) بون کە کەسانی بەتوانا بون لە زمانەوانیدا، پەردەداریشی(فەضلَی کوڕی ڕەبیع[***]) بوو ، کە چاکەکار و بەخشندە بوو لەگەڵ خەڵکیدا، پزیشکیشی (جبریل کوڕی بختیشوع) بوو، ژنیشی (زوبێدە[******]) بوو[٤٠].

[**] یەحیا کوڕی خالد بەرمەك، لە ساڵی(١٢٠ك/٧٨٩م)لە دایك بوە، ئەصڵی فارسیە، کەسێکی باش بووە لە وتە و نوسین و پاراستنیدا. المسعودی: مروج الذهب ،ج٢ ، ص٢٨٨.

[***] ابو الفضل جەعفەر کوڕی یەحیا کوڕی خالد بەرمەك کوڕی جاماس کوڕی یشتاسف بەرمەکی ، (١٥٠-١٨٧ك/ ٧٦٧-٨٠٣م)، ئەبو فەضل: وەزیری هارون ڕەشید بوە، لە دایك بون و گەورەبونی لە بەغداد بووە و ڕەچەڵەکیان دەگەڕێتەوە سەر فارس. الزرکلی: الاعلام، المجلد الثاني ، ص١٣٠. کەسێکی زۆر بەرێز و خۆشەویستبووە ، هەروەها بۆ هیچ شوێنێك دەنەچوو کە لەگەڵ فیقهدا نەگونجێ ، قازی ئەبو یوسف لە بارەیەوە دەڵێ : (زانستی زۆری لە بارەی فیقهەوە بوو) . ابن القادسی لە کتێبی (أخبار الوزراء) دا نوسیویەتی : (هیچ کات خەڵکی لەسەر گومان نەداوە بە گرت و هەمیشە ئیعتزاری لەسەر کردارەکانی ئەهێنایەوە و داوای لێبوردنی لەبەرامبەرەکەی دەکرد . بڕوانە / وفیات الاعیان ،١/٣٢٩.

[****] ناوی یەعقوب کوڕی ئیبراهیم کوڕی حەبیب کوڕی سەعدە . قوتابی ئەبوحەنیفەیە و فەرمودەی زۆری لەبەربووە، بۆتە قازی لەبەغداد، لە ساڵی ١٨٢ك/٧٧٦م، وەفاتی کردوە لە ساڵی ١٩٢ك/٨٠٨م. ابن الندیم: الفهرست، ٢٨٣.

[***] فضل کوڕی ڕەبیع کوڕی یونس، ناسراوەبەئەبو عەباس، لەدوای ڕەشید بووە وەزیری ئەمین و پشتگیری لێکرد، پاشان کە مەئمون بووە خەلیفە لێی خۆشبوو، مرد لە طوس. بڕوانە/ ابن خلکان: وفیات الاعیان، ج١/ص٤١٢، ابن کثیر: البدایة والنهایة، ج١٠/ص٢٦٣.

[******] زبیدە کچی جەعفەری کوڕی مەنصور، مردوە لە (٢١٦ك/٨٣٠م)، لە ساڵی(١٦٥ك/٧٨٢م)، شوی کرد بە ڕەشید، مناڵێکیان بو بە ناوی (محمد ئەمین). ابن کثیر: البدایة والنهایة، ج١٠/ص٢١٩. زوبیدە هەوڵێکی زۆری داوە بۆ کۆبونەوەی زانا و ئەدیب و شاعیرانی ئەو سەردەمە

أ. زانستە نەقلیەکان :

١. خوێندنەوە:

ئەوانەی لەسەر ئەم زانستە کاریان کردووە لەم سەردەمەدا زیاتر کەسانی پەیرەو کەر بون نەك داڕێژەر ، لەوانە[١] : (شعبە مردوە لە ١٩٣ك / ٨١٣م) ، کە پێڕەوی عاصمی کوفی بوو . لەگەڵ وورش (مردووە لە ١٩٧ك / ٨١٣)کە پێڕەوی نافع کوڕی نەعیم بوو ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا (کەسائی[*])مان هەیە کە بە کەسێکی بەتوانا دادەنرێت لە بواری زمانەوانیدا و بە یەکێ لە (قراءات السبعة) دادەنرێت، لە گرنگترین دانراوەکانیشی لەم بوارەدا : (معانی القران ، القراءات ، النوادر الکبیر ، النوادر الاوسط ، النوادر الاصغر ، .....). لە پەیڕەوەکانی :

١. ئەبو ئەلحارث: ٢٤٢ك وەفاتی کردووە .

٢. ئەلدوری: ٢٤٦ك وەفاتی کردووە .

لە بەغداد، سامانێکی زۆری خەرجکردوە بۆ ئامادەکردنی کەرەستە بۆ بەرهەم و لێکۆڵینەوەکانیان و.هەروها کۆکردنەوەی ئەندازیاران بۆ چاککردنی ڕێگەی نێوان بەغداد و کوفە، کوفە و مەکە، کە تاوەکوئێستاش ناسراوە بە ڕێگای زوبێدە. بڕوانە/ www.shindagah.com . [٤٠] جاحظ : البیان والتبین ، ج١ / ص٩٥ .

[١] محمد علي الصابوني : التبيان في علوم القران ، ض٢٣٠-٢٣١ . خضری بك : تأريخ التشريع الاسلامی ، ص١١٤-١١٥ .

[*] ناوی عەلی کوڕی حەمزەە کوڕی عەبدوڵڵای ئەسەدییە. ئیمامی کوفە بووە ، کونیەی ابا الحسن ، ساڵی (١١٩ك)لەدایك بووە و لە ساڵی (١٨٩ك / ٨٠٥م) مردوە لە برنبویە گوندێکە نزیکی رەی. ڕەشید بانگی کرد بۆ بەغداد تاوەکو ببێتە پەروەدەکەری مناڵەکانی (ئەمین و مەئمون). بڕوانە/ ابن الندیم : الفهرست ، ص٩٩.

لەبواری تەفسیر کردنی قورئانیشدا چەن کەسایەتیەك دەرکەوتن، لەوانە:

أ. وکیع کوڕی جەراح (مردووە لە ١٩٧ك).

ب. سوفیان کوڕی عینیە (مردووە لە ١٩٨ك)[١].

٢. فیقه:

کۆمەڵێکی بەتوانا لە زانایان دەرکەوتن کە دەور و کاریگەریەکی گەورەیان بو لەسەر دانیشتوان لەوانەش :

عەبدوڵڵای کوڕی موبارەك

لە شاری مەروە لە دایك بووە و پاشان چۆتە بەغداد و لەوێ بۆتە قوتابی و شاگردی ئیمام ئەبوحەنیفە ، زانایان ناویان نابوو شاهەنشای زانایان و هەریەکە لە سوفیانی سەوری و شێخ فوزەیلی کوڕی عیاز ناویان دەبرد بە (پیاوی یەکەمی رۆژهەلآت).

عەبدوڵڵای کوڕی موبارەك[**] لەگەڵ ئەوەی کە بە کەسێکی زاهید و لە خواترس دەناسرێت ، بەلآم لە بواری زانستە شەریعیەکانیشدا جێ دەستی دیارە، لە بەرهەمە ناوازەکانیشی لەم بوارەدا بریتیە لە (السنن فی الفقه[٢]، التفسیر ، التأریخ ، الزهد، البر والصله،...) .

---

[١] د. عبدالمجید محمود مطلوب : مباحث في علوم القران والحدیث ، ص١٨٧

[**] لەدایك بوە لە (١١٨ك / ٧٣٦م)، لە شاری مروە لەدایك بوە و چۆتە بەغداد و لەوێ بۆتە قوتابی ئەبو حەنیفە ، لە مانگی ڕەمەزانی ساڵی (١٨١ك / ٧٩٧م) لە تەمەنی ٨١ ساڵیدا لە شاری هیتی عێراق وەفاتی کردوە . بڕوانە/ ابن الجوزی : صفه الصفوه، ص٨٥-٩٢.

[٢] ابن الندیم : الفهرست ،ص٣١٣ .

ئەبی یوسف

بەهەمان شێوە کەسێکی بە توانا و شارەزا بووە لەم زانستەدا و چەندین دانراوی هەیە : (الزکاة ، الصیام ، الفرائض ، البیع ، الوکالة ،....) . ئەمە جگە لەوەی رسالەیەکی نوسیوە بەناوی (الخراج) کە بە یەکێ لە بەرهەمە ناودارەکانی دادەنرێت و پێشکەشی ڕەشیدی کردووە[1] .

ئیمامی شافیعی***

ئیمام کاتێ منداڵ بوو باوکی وەفاتی کرد ، بۆیە دایکی ئیمامی هەڵگرتوو بەرەو مەککە شوێنگەی باووباپیرانی بۆ ناو هۆزی (هوزەیل) بەرێ کەوت ، لەوێ بۆ ماوەی ١٧ ساڵ مانەوە. لەو ماوەیەدا خرایە بەر خوێندن لەلای موفتی شەریفی مەککە (موسلیمی کوڕی خالیدی زەنجی) تاوەکو شارەزا ببێت لە زانستە شەرعیەکاندا ، ئەوەبوو لە تەمەنی (٧)ساڵیدا هەموو قورئانی لەبەر کردو پاشانیش لە تەمەنی (١٠یا ١٣) ساڵیدا (الموطأ)ی ئیمام مالیکی لەبەرکرد، پاشانیش مامۆستاکەی ناردی بۆ مەدینە تاوەکو بچێتە خزمەتی ئیمام مالیك ، لەوێش بۆ ماوەی (٩)

---

[1] هـ . س ، ص ٢٨٣ .

*** ناوی موحەممەدی کوڕی ئیدریسی کوڕی عەبباسی کوڕی عوسمانی کوڕی شافیع کوڕی سائبی کوڕی عوبەیدەی کوڕی عەبدیەزیدی کوڕی هاشمی کوڕی عەبدولموتەلیبی کوڕی عەبدولمەننافی کوڕی قوصەی قورەیشی مەککیە . دایکیشی ناوی فاتیمەی کچی عەبدوڵڵای کوڕی حەسەنی کوڕی حوسەینی کوڕی عەلی کوڕی ئەبی تالیبە . کونیەشی (أم هبیە الازدیە).

ئیمام لە ڕەجەبی ساڵی (١٥٠ك/٧٦٧ز) لە شاری غەززەی فەلەستین لە دایك بووە، لە جومعەی ٢٩ی ڕەجەبی ٢٠٤ك/٨٢٠ز لە دوای نوێژی عیشا لە فستاتی میسر وەفاتی کرد. لە قەرافە ناشتیان لە دوای نوێژی عەسری ڕۆژی هەینی لە تەمەنی (٥٤)ساڵیدا. الذهبي :سیرأعلام النبلاء،ج١٠/ص٢٩. ابن الجوزي: مختصرالصفة الصفوة ، ص٢٥٤–٢٥٥. حاجي خلیفة : کشف الظنون،ج١/ص١.

ساڵ مایەوە تاکو ئەو کاتەی ئیمام مالیك وەفاتی کرد(١٧٩ك)،کە ئەو کاتە ئیمام تەمەنی (٢٩) ساڵ بوو. ئیمام لە ماوەی ژیانیدا زیاتر لە فەرمودەدا سودی لە دوو کەس بینیوە ، ئەوانیش:

١. سوفیانی کوڕی عیینیە، لە مەککە.

٢. مالیکی کوڕی ئەنەس ، لە مەدینە.

لە پاش ئەوە ئیمام ڕوی کردە یەمەن و لەوێش لەلای دوو کەسی شەرعزان مایەوە :

١. لیسی کوڕی سەعد ، شەرعزانی میسر.

٢. ئیمامی ئەوزاعی ، شەرعزانی شام.

پاشان ئیمام چووە بەغداد لەسەر بانگێشتی خەلیفەی موسڵمانان (هارون ڕەشید) ، ئەمەش دەروازەیەکی دی گەورە بوو بۆ ئەوەی شارەزایی زانستی ئیمامەکەی عێراق (ئەبوحەنیفە نوعمان) بێت کە ئەو کاتە وەفاتی کردبوو ، بەڵام قوتابیەکانی :

١. موحەممەدی کوڕی حەسەنی شەیبانی.

٢. ئەبو یوسف.

(کە بەدارێژەرانی مەزهەبەکەی بۆ سەر لاپەرە دادەنرێن)تا ئەوکاتەش درێژەیان بە مەزهەبەکەی ئیمام دەدا، بۆیە ئیمام بۆ ماوەی ٢ساڵ لە خزمەتیان مایەوە تاوەکو شارەزایی تەواوی مەزهەبەکە بوو، دەگوترێ لەو ماوەیەشدا سەردانی ناوچە کوردییەکانی کردووە و ئاشنابووە بە

چەند مامۆستایەکی ناوداری ئەو کاتی کوردەواری ، بۆیە تاوەکو ئێستاش زۆرێك لە خەڵکی کورد لەسەر مەزهەبی شافعین.[1]

پاشان ئیتر ئیمام دەستی کرد بە دەرس وتنەوە لە مەککە و مەدینە و عێراق،...... لە گرنگترین قوتابیەکانیشی:

١. ئیمامی ئەحمەدی کوڕی حەنبەل.

٢. ئەبو عوبەید : زانایەکی گەورەی زمانی عەرەبیە.

٣. ئیمامی ئەصمەعی: زانایەکی گەورەیی زمانی عەرەبیە.

٤. ئیمامی ئەبوحاتەمی سیجەستانی : فەرمودەناس.

٥. ئیبن هیشام : خاوەنی السیره النبویه.

٦. عەبدولرەحمانی کوڕی مەهدی: فەرمودەناس.

عەبدولرەحمانی دوجەیلی دەڵێ: (ئیمامی شافیعی زیاتر لە ١٥٠ کتێبی نوسیوە). لەوانە:

(الأم ، الرسالة ، اختلاف الحديث ، كتاب الجزية ، عيون المسائل ، الجامع الكبير ، المسند، السنن ، الفقه الأكبر ، أحكام القران ، اختلاف العراقيين ، التمهيد في اصول التوحيد ، تعظيم قدر الصلاة ، منافع القران)[2].

مەنهەجی ئیمامی شافیعی لە مەزهەبەکەیدا

ڕێساو بنەماکانی مەزهەبەکەی ئەوەیە کە لە نامە ئوصولّیەکەی (الرساله) دا کۆی کردۆتەوە و فەرمویەتی : (قورئان و سوننەت ئەسڵن ، ئەگەر تێیاندا نەبوو قیاسیان لەسەر دەکرێ ، ئەگەر فەرمودە گەیشتەوە پێغەمبەر سەنەدەکەیشی تەواو بوو ئەوا کۆتای پێدێت . ئیجماعیش لە

[1] الذهبي: سيرأعلام النبلاء، ج١٠/ ص٥. الخضري بك: تأريخ التشريع الاسلامي، ص١٨٤. ابن الكثير :البداية والنهاية، ج٥/ ص٦٩١.

[2] الذهبي : سيرأعلام النبلاء ، ٥/١٠. حسام كوزم : الاما الشافعي ، مجلة الرعد .

پێشترە لە هەواڵی تاك ، فـەرمودەش بـە ڕواڵەتەکەیـەتی ، ئەگـەر چـەند مانایەکی هەڵگرت ئەوەی لـە ڕواڵەتەکـەی نـزیکتر بێـت ئـەو لـە پێـشترە، ئەگەر سەنەد پچرانی تێـدا بـوو وەرنـاگیرێ بێجگـە لـە سـەنەدی (کـوڕی موسەیب).

ئەسڵ لەسەر ئەسڵ قیاس ناکرێ ، بـۆ ئەسـڵ نـاگوترێ بۆچـی و چـۆن ؟ بەڵام بۆ فەرع دەگوترێ بۆچی؟ئەگەر قیاسی فەرع لەسـەر ئەسـڵ راسـت بوو ، راستە و دەبێتە بەڵگە .

کەواتـە ، ئیمـام شـافیعی رای وایـە قورئـان و سـوننەت لـە شـەریعەتدا یەکسانن ، هیچ مەرجێك بۆ فەرمودە دانانێ تەنیا ڕاستی و گەیـشتنەوەی بە پێغەمبەر نەبێ ، چونکە ئەسـڵە ، ئەسـڵیش پێـی نـاگوترێ : بۆچـی و چۆن؟ مەشهوربونی فەرمودە[*١] بەمـەرج دانـانێ ئەگـەر بـۆ شـتێ هـاتبێ سەخڵەتی گشتی بێ ، وەك ئیمام ئەبوحەنیفە بە مەرجی داناوە ، مەرجی موخالەفەنەکردنی فەرمودەی بـۆ کـردەوەی خـەڵکی مەدینـە دانـەناوە – وەك ئیمام مالیك دایناوە – بەڵام فـەرمودە مورسـلەکانی وەرنـەگرتووە . تەنیا (مراسیل)[**] ی سـەعیدی کـوڕی موسـەیب نـەبێ .چـونکە لای ئـەو

[*١] الحدیث المشهور: بە ڕێگەی زیاتر لە دوو کەسەوە هاتووە یان لـە هـەر چـینێك سـێ کـەس یـان زیاتر ڕیوایـەتیان کـردووە و نەگەیـشتۆتە ئاسـتی تـەواتور ، لەبـەر مەشـهوری و ئاشـکراو ڕونـی وا ناونراوە . د. طە جابر العلوانی : ئەدەبی ئیختلاف لە ئیسلامدا ،و: د. سـەلاح عـەزیز ، ئەنـدازیار : سەرکەوت ئیبراهیم ، ل٩٦.

[**] الحدیث المرسل : ئەو فەمودەیە دوایین سەنەدی لە پاش تابعی نامێنێ ، وەك ئەوەی تابعی بڵێ ، پێغەمبەر فەرمویە :.... بێ ئەوەی ناوی ئەو کەسە بهێنێ کە لە پێغەمبەر ریوایەتی کردووە .

ڕێگەی گەشتنەوەی بە پێغەمبەر هەبووە ، لەمەشدا خیلافی مالیك و سەوری و هاودەمی خۆی بووە لە فەرمودەناسان چونکە ئەوان (مراسیل) یان بەبەڵگە دادەنا .نکوڵی بەڵگەسازی بە (الاستحسان) دەکا ، لەوەشدا موخالیفی حەنەفی و مالیکیە . لە ڕەدی (استحسان) کتێبی (ابطال الاستحسان) نوسیوە، لە گوتە بەناوبانگەکەیدا دەڵێ :(ئەوەی بە استحسان بکا ئەوە شەرعی داهێناوە). هەروەها ڕەددی (المصالح المرسلە)ی داوەتەوە و نکوڵی بەبەڵگە دانرانی کردەوەی خەڵکی مەدینەشی کردوە ، هەروەك نکوڵی حەنەفیەتیشی کردووە لەسەر وازهێنان لەکارکردن بۆ سوننەت، هەروەها وەك (مالیکیەکان)یش نەبووە هەرتەنیا فەرمودەی حیجازیەکان وەربگرێت [١].

ب. گروپە فیکریەکان:

١. شیعە:

لە دەورەی ڕەشیددا بە هەمان شێوەی سەردەمی مەنصور ، شیعەکان هەوڵی بڵاوکردنەوەی فیکرەی خۆیان داوەلەنێو خەڵکیدا. ئیمام موسای [*] جەعفەر صادق دەورێکی باشی گێڕا لە بواری زانستە شەرعیەکاندا و بووە جێگرەوەی باوکی لە فەتوا و دەرس وتنەوە و

[١] د. طه جابر العلوانی : ئەدەبی ئیختلاف لە ئیسلامدا ،و: د. سەلاح عەزیز ، ئەندازیار : سەرکەوت ئیبراهیم ، ل٩٦–٩٧.

[*] ئیمام موسا ، دایکی جاریە بوە بەناوی (حمدیە)، لە ٧ی صەفەری ١٢٧ك / ٧٤٥م، لە دایك بوە، نازناوی (کازم)ە کونیەی (ابا الحسن)ە ، پاش زیدانی ژەهرخواردو دەکرێت لە ساڵی ١٨٣ك / ٧٩٩م. بڕوانە/ مؤسسة معارف الاسلامية: معارف الاسلامية ، ص٣٢٠. مؤسسة البلاغ : نفحات من السيره ص١٨٧.

تێگەیاندن و پێگەیاندنی خەڵکیدا، لە بەرامبەر ئەمەشدا بەشداری کرد لە شەری (فخ) کە شۆرشێکی عەلەویەکان بوو لە سالّی (١٦٩ك / ٧٨٥م)، پاشتر و لەسەردەمی ڕشید بەرامکەکان هانی ڕەشیدیان دەدا کە ئیمام بۆتە سەرۆکی شۆرشێکی نویّ لە دژت ، بۆیە ڕەشیدیش فەرمانی گرتنی دا و پاشان ئازادی کرد [٤٥]*، بەلاّم لە ڕاستیدا ئەمە لە قسەیەکی دروستکراو دەچێت ، چونکە بەپێی زۆربەی سەرچاوەکان (بەرامکەکان) شیعە و لایەنگری ئیمام بون.

٢. سۆفیگەری:

ئیبن خەلدون دەڵیّ : (تەصەوف بەندایەتیکردن و پەیوەست بونە بە خواوە و پشت کردنە لە جوانیەکانی دنیا ، ئەمەش بەگشتی لەنێو هاوەلاّندا هەبوە ، بەلاّم کاتیّ لە سەدەی دووەمی کۆچی خەڵکی بەرەو دنیاگەری ڕۆیشتن ، کۆمەڵیّ پەیوەست بون بە خواپەرستیەوە و ناویان لێنان صۆفی[٤٦]). هەرچەندە هۆکاری سەرەکی زۆرێك لە مێژونوسان بۆ کاریگەری بزوتنەوەی زانستی بە تایبەتی زانستی کیمیا ، کە مەڵبەندی سەرەکیان شارەکانی کوفە و بەصرە بوو دەگێڕنەوە .

یەکیّ لەوانەش (شێخ مەعروفی کەرخی)بوو، کە دەیگوت : (مرۆڤ نابیّ بە وەلی دۆستی خودا تا بە ئەرکی سەرشانی هەڵنەستیّ و

---

[٤٥] الذهبي : سير أعلام النبلاء ، ج٦ / ص ٢٣٠ .

* لەڕاستیدا ماوەی زیندانیکردنەکەی نەزانراوە ، بەلاّم دەوترێت لە پاش گیرانی بە تۆمەتی (پیلانگێری دژی دەولّەتی عەباسی) خەلیفە لە خەوندا پێغەمبەر دەبینیّ و پێی دەلّێت ئیمامتان بە هەلّەگرتووە و زولّمتان لێکردووە ، بۆیە کاتیّ بە خەبەردێت داوای لێبوردن لە ئیمام دەکات و بەرێزەوە بەرێی دەکات.

[٤٦] ابن خلدون : المقدمة ، ص١٦٠ .

ئەرکەکانی جێبەجێ نەکات بەرامبەر ئوممەتی ئیسلامی ، دەبێ موصـلّیح و چاکساز بێت و لابەری غەم و پەژارەبێت ، دڵسۆز و بە سۆزی تاك تاکی خەڵکی بێت). (خوا ئەگـەر بیـەوێ بەندەیـەکی توشـی خـەیر بکـات ئـەوا دەرگای کرداری لەسەر ئەکاتەوە و دەرگای موناقەشەی لێدائەخات ، خۆ ئەگەر ویستی توشی شەری بکات ئەوا دەرگای کـرداری لەسـەر دائـەخا و دەرگای موناقەشەی لێدەکاتەوە)[٤٧] .

شـەقیقی بـەڵخیش[**] کـە زانـا و زاهیـدێکی گـەورە و گـران بـوە لـە هۆشیارکرنەوەی خەڵکی و جگە لـەوەش ڕیوایـەتی فەرمودەشـی کـردووە [٤٨].

٣. موعتەزیلە:

لـە سـەرەتای دەورەی ڕەشـیدەوە (١٧٠ ـ ١٩٣ك/ ٧٨٦ ـ ٨٠٨م) دوبارە دەسەڵاتیان بەرز بۆوە ، لەوانە (یەحیا کوڕی حەمزە حەزرەمی) لە ساڵی (١٨٣ك / ٧٧٩م) ، کە یەکێ بوولە قەدەریەکان و بووە قازی لە دیمەشق . ڕەشید بۆ خۆیشی هەنـدێ لـە موعتەزیلـەکانی لـە خـۆی نزیـك کردەوە ، لەوانە (ثمامەی کوڕی ئەشرس) لە بەغداد و یەحیا کوڕی ئیبن موبارەکیش لەڕێگای پەروەردەکردنی مناڵەکانی یەزید کوڕی مەنصورەوە پەیوەنـدی بـە خولـەفاکانی بـەنی عەباسـەوە کـرد بەتایبـەتی ڕەشـید و دەستی کـرد بـە پـەروەردەکردنی مناڵـەکانی (ئـەمین و مـەئمون) . لـە

---

[٤٧] جمیل ابراهیم حبیب : تأریخ متصوفة بغداد ، ص ٥–٦ .

[**] شەقیقی بەڵخی کوڕی ئیبراهیم کوڕی عەلی ئەلئەزدی بەڵخیە ، لە لای عەبدولعەزیزی رواد فێـری زانستە شەرعیەکان بووە ، لـە سـاڵی ١٩٤ك / ٧٩٩م ، لـە غـەزای کـولان شـەهید بـووە . بڕوانـە / الذهبي : سير أعلام النبلاء ، ص ٢٠٠– ٢٠٢ .

[٤٨] الذهبي : هـ . س ، ج٨ / ص٢٠٠ .

یاقوتەوە دەگێڕێتەوە : (محمد کوڕی منـاذر ١٩٨ك / ٨١٤م) ، جنێـوی بە موعتەزیلە داوە ، لەسەر ئەمە نەفیان کردووە لە بەصرەوە بۆ حیجاز و لەویٚ هێشتیانەوە تاوەکو وەفاتی کرد .) ، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر بونی دەسەلاٚتی موعتەزیلە لەناو خیلافەتدا بەر لە هاتنە سەر کاری مەئمون[٤٩] .

ج. زانستە عەقڵیەکان:

١. پزیشکی:

دەورەی ڕەشـــید بەیەکـــەم هـــەنگاوی بەرەوپێشـــچونی زانـــستی پزیشکی دادەنرێت لە دەورەی عەباسیدا، فلیب حتی لـەم بـارەوە دەڵـێ: (یەکەم نەخۆشخانە لە ئیسلامدا دروسـت کرابێـت لـە سـەردەمی ڕەشـیدا بـوو)[٥٠]، لەگـەڵ ئەمەشـدا لـە بیمارسـتانەکاندا قوتابخانـەی فێرکـردن و دەرچون هـەبو، ئەمـەش سـەرجەم گەشـت کـەران سەرسـام کردبـوو لـەو گەشەســـەندنەی لـــە بـــواری پزیـــشکیدا هـــەبوو، بـــەهۆی گـــەورەیی بیمارسـتانەکان و پـاك و خاوێنیـان، ئەمـە جگـە لـەوەش جێگـای هـەموو چینەکانی کۆمەڵ بو لە دەوڵەمەند و هەژار،... لە گشت بیمارسـتانەکاندا پزیـشك هـەبوو ، دەبـوو ڕۆژانـە سـەردانی نەخۆشـەکان بکـات، بەهـەمان شێوە پەرستارەکانیش[٥١] .

یەکەم بیمارستان بۆ نەخۆشیە عەقڵیەکان لە دەورەی ڕشیدا بـوو (کە پاش ٧٠٠ساڵ دواتر لە ڕۆژئاوادا دانرا) ، پاشتر لە گـشت شـارەکاندا

---

[٤٩] زهدی حسن جار الله : المعتزلة ، ص ٦١ ـ ٦٢ .

[٥٠] د. رشيد الجميلى: الترجمة في المشرق الاسلامي ، ص٣٥١.

[٥١] هـ . س ، ص٣٥١–٣٥٢.

نەخۆشخانەی تایبەتی کرایەوە بۆ نەخۆشیە عەقڵیەکان و نەخۆشخانە گەورەکان قوتابخانەی گەورەی پزیشکی تێدا دانرا کە تیایدا قوتابی فێری ئەو زانستە دەکرا و بەرهەمەکانی (بقراط *) و (جالینوس **)ی تێدا دەوترانەوە ، پاشتریش چەند دانە قوتابی لەگەڵ پزیشکەکەدا دەچونە شوێنی چارەسەرکردنی نەخۆش، تاوەکو قوتابی ئەو شتانەی وا بە خوێندنەوە فێریان بووە بە کرداریش بتوانێ زاڵ بێت بەسەریاندا. پزیشکەکان لەکاتی چارەسەرکردنی ئەو نەخۆشانەی کە کێشەی عەقڵیان هەبوو ڕەچاوی لایەنی نەفسی نەخۆشەکەیان دەکرد، بۆ ئەمەش پەرستاری ئافرەتیان دانابو تاوەکو لە ڕوی نەفسیەوە ئارامی بکاتەوە ، ئەمەش بۆ خۆی دەرکەوتنی سەرەتای زانستی سایکۆلۆژیایە[٥٢] .

وەك مێژونوسان باسی لێوە دەکەن ، هارون ڕەشید یەکەم نەخۆشخانەی کە دروستکرد لە شاری بەغداد بوو، بەناوی خۆشیەوە ناوی نا ، دواتر فەرمانی کرد بە (ماسویە) کە لە پزیشکانی نەخۆشخانەی جندیسابور بوو لێپرسراوێتی بگرێتە ئەستۆ. پاشتر بەرمەکیەکان نەخۆشخانەیەکی تریان دروستکرد کە (ئیبن دهنی)یان تێدا کردە لێپرسراو. نەخۆشخانە سەرجەم ناوچەکانی گرتەوە ، تەنانەت دەڵێن کە هیچ شارێك بەبێ خەستەخانە نەماوەتەوە[٥٣] . لە ئەنجامی ئەم

---

* ناوی بقراط کوڕی ئیراقلیس، قوتابی ئسقلیوسی دوەمە ، پزیشك و فەیلەسوفی سەردەمی خۆی بوە، لە دەوروبەری ساڵانی (٤٦٠- ٣٧٠) پ.ز ، ژیاوە. بڕوانە/ ابن الندیم: الفهرست، ص٣٨٩.

** جالینوس دەرکەوت بە چەندین ساڵ دوای بقراط ، قوتابی ئەرمنسی ڕۆمی بو ، جالینۆس دەستی کرد بە شیکردنەوەی زۆربەی بەرهەمەکانی بقراط . هـ . س ، ص ٣٩١.

[٥٢] د. رشید الجمیلی: الترجمه في المشرق الاسلامي ، ص ٣٥٣- ٣٥٤.

[٥٣] د. کاوە فەرەج سەعدون: ڕۆڵی پڕشنگداری زانا موسڵمانەکان لە پێشکەوتنە زانستیەکاندا ، ص ٢٥٤.

پەرەسەندنەوە ژمارەیەك لە پزیشکی هندی هاوپشت لەگەڵ پزیشکە نەستوریەکان دەست بەکاربون ، واتە پزیشکەکان زیاتر پزیشکی عەجەمی بون تا عەرەبی[٥٤]. لەو چارەسەرانەی پزیشکانی ناوچەی جندیسابور بویان چەندمومارەسەیەکی پزیشکی بوو لەبوارەکانی (خوێن دەرهێنان، ڕشانەوە، هۆکار و چارەسەری عارەقکردنەوە)، چارەسەرەکانیش زیاتر بەرهەمی (ڕوەکی ، سەرچاوە ئاژەڵیەکان، کانزاکان)بون، لە بواری نەشتەرکاریشدا (دەرهێنانی بەردی میزڵدان ، ئاوێنەی چاو، مامانی، خەتەنەکردن، سوتاوی)بوو[٥٥]. لە پزیشکە بەناوبانگەکانی ئەو سەردەمەش:

جبرائیلی کوڕی بختیشوع کە لە بنەماڵەی بختیشوعیەکانە و بە پزیشکی هارون بە ناوبانگە ، بەهۆی ئەو زیرەکی و لێوەشاویەی لە کارەکەیدا هەیبوو ڕەشید پلەی (سەرۆکی پزیشکانی) پێدا.

هەروەها (ماسویە خوزی[*]) کە لە پزیشکانی ناوچەی جندیسابور بوو ، لەلایەن جبرائیل کوڕی بختیشوعەوە نەخۆشیەکانی چاو فێر بوو. جبرائیل ئەوەبوو چووە بەغداد بۆ خزمەتی (جەعفەر بەرمەکی[**] و ڕەشید) ، بەڵام ماسویە بۆ ماوەی سی ساڵ لەو بیمارستانەدا مایەوەو پاشتر لەتەمەنی پەنجا ساڵیدا هاتە بەغداد و لەوێ وەفاتی کرد[٥٦] .

---

[٥٤] د. كمال السامرائي : مختصر تأريخ الطب العربي ، ج١/ ٣٧١.

[٥٥] ابن ابي اصيبعة: عيون الانباء ، ج٢/١٨٥ و ١٩٤.

[*] ناوی جورجیسە، کونیەی ئەبو یوحنایە، لە خوزستان بوە، هەربۆیە ناوی (خوزی) لێنراوە. د. كمال السامرائي : مختصر تأريخ الطب العربي ، ج١/٤٠٧ .

[**] نازناوی ئەبو فەضلە ، ژیاوە لەنێوان ساڵانی (١٥٠–١٨٧ك/٧٦٧–٨٠٣م). بڕوانە/ خيرالدين الزركلي: الاعلام ، ج٢/١٣٠.

[٥٦] د. كمال السامرائي : مختصر تأريخ الطب العربي ، ج١/٤٠٧.

پزیـشکه هندیـەکانیش کـه ئـەوکات تاڕادەیـەك بلاْوبـون لـە شـاری بەغداد، جـاحظ لەبارەیانـەوە دەڵـێ: (ژمارەیـەك لـە پزیـشکه هندیـەکان هاتنه بەغداد، لەوانە بازیکر ، سندباز، قلبرقل ، بەلاْم باشترینیان صنجهل باری ، دهشنك، صالح کوڕی بهله ، کنکه ، منکه بوون)[٥٧] . منکەی هندی بە داوای بەرامکەکان هاتە بەغداد ، کە لەناوچـەی فارسـدا فێـری فارسـی بـووه و کتێبـی (سمـوم لـشاناق) ی وەرگێڕاوەتـە سـەر زمـانی فارسـی و پاشـتریش بـۆ عـەرەبی ، لەگـەڵ ئەمەشـدا کـاری ئەستێرەناسـی لەگـەڵ پزیشکیدا تێکـەڵ کردبـوو، بـۆ نمونـە شـوێن و کـاتی ئەسـتێرەکانی وەك چارەسەر دائەنا بۆ نەخۆشەکانی[٥٨] .

صـا ڵحـی کـوڕی بهلــەش سـەرکەوتنی بەدەسـت هێنـا بـەهۆی چارەسـەرکردنی ئـەمیر(ئیـبراهیم کـوڕی صـاڵح)ەوە بەمـەش لەلایـەن خەلیفەوە دەست خۆشـی لێکـرا، سـەبارەت بـەم کەسـایەتیەش ڕای جیـا هەیـە ، هەنـدێك پێیـان وایـە لـە جندیـسابوری ئیـسلامی لـە دایـك بـوە و هەندێکی کە پێیان وایە لە بەغداد موسڵمان بوە[٥٩] .

[٥٧] جاحظ: البيان والتبين ، ج١/٩٣ .

[٥٨] د. كمال السامرائي : مختصر تأريخ الطب ، ج١/٤٠٨.

[٥٩] هـ.س .

٢. کیمیا:

گرنگـی دانێکـی پێویـست لـەم بـوارەدا و گەشەسـەندنی لەسـەر دەستی موسڵمانەکان ، بۆ سەرەتاکانی دەورەی ڕەشید دەگەڕێتەوە، لـە بەناوبانگەکانی ئەم بوارەش جابری کوڕی حیانە*، بەهۆی گرنگی دانیەوە بەم زانستە ناویاننابو (باوکی کیمیا) . ئیبن خەلدون دەڵێت: (بـەردەوام خەڵك نوسیویانە لەسەر کیمیا بەڵام پێشەوای ئەمانە جابری کوڕی حەیانە[٦٠]) تەنانەت زانستەکەشیان پەیوەست کردووە بە ئـەوەوە، پێیـان وتـوە زانـستی (جـابر) . دکتـور فلیـب حتـی دەڵـێ: (جـابری کـوڕی حـەیان بـەردەوام بـو لەسـەر گرنگـی دان بـەم زانـستە وەك پێـشتر میـصری و یۆنانیـەکان پێـی هەسـتابون)[٦١] لـە زانـستی کیمیـادا گەیـشتنە چـەند دۆزینەوەیەك : (کەشفی فیلزەکانی کرد و خوێکان و ئاوێتە کیمیاویەکانی دۆزیەوە، دەربارەی هەنـدێ لـە ترشـەکان زانیـاری پەیـدا کـرد و هەنـدێ لەترشـەکانی بـەکارهێنا بـۆ سـپی کردنـەوەی فیلزەکـان). لـەبواری تاقیکردنەوەشـدا (شـیکردنەوە و تواندنـەوە و گـەرمکردن و بەسـتن و

* مێژونوسان ڕای جیاوازیان لەسەر رەچەڵەکی هەیە ، هەنـدێك دەڵـێن کـە کوفیـە و هەنـدێکی دی پێیان وایە (حرانیە) لە وڵاتی دوڕوبار. سەبارەت بەساڵی لەدایك بونیشی بە هەمان شێوە ڕای جیا هەیە ، هەندێك پێیان وایە لە (٧٧٦م) ژیابێت ، هەنـدێکی کـە پێیـان وایـە کـە پێـشتر یـان پاشـتر ژیابێت. بەڵام جێگیرە لەوەدا کەلـە سـەدەی هەشـتەمی زایـنـدا ژیابێـت ، لـە سـەردەمی ڕەشـیدا. بڕوانە / د. احمد محمد عوف : صناع الحضارة العلمية فـی الاسـلام، ج١/ ٢٩. هەنـدێك پێیـان وایـە زیاتر لە هەشت دانراوی هەیە ، لەوانە : (المئة والاثنا عـشر ، الـسبعون ، المـصححات، المـوازين ، القمر الأكبر ، الشمس الأكبر، الشمس الاصغر ، المريخ ، الزهرة ، عطارد). بڕوانە / د.کـاوە فـەرەج سەعدون: ڕۆڵی پرشنگداری زانا موسڵمانەکان لە پێشکەوتنە زانستیەکاندا ، ل ١٨٣.

[٦٠] ابن خلدون : المقدمة ، ص ٥٠٤ .

[٦١] د. رشيد الجميلی: الترجمه في المشرق الاسلامي ، ص٤٠٩–٤١١.

دڵۆپاندن و به هەڵم بونی مادە کیمیاویەکانیان کرد [٦٢]). جابر له ئەنجامی تاقیکردنەوە و وردبونەوەکانیدا ، دوو کتێبی به نرخی دانا ، یەکەمیان کتێبی (الحدود) که کۆکراوەی زاراوە زانستیەکانە و له زمانەکانی (رومی ، فارسی ، ئەسکەندەرانی)یەوە وەری گرتون و هەستاوە به وەرگێڕانیان بۆ سەر زمانی عەرەبی و هەوڵی داوە بۆ ئاسانکردنی زاراوەکان بیانگونجێنێت و پێناسەیان بۆ بدۆزێتەوە. کتێبێکی تریشی دانا بەناوی (الخواص الكبير) که ئاماژە ئەدات وەك لێکۆلەرێك بەو تەجروبە زانستیانەی له بواری کیمیادا کردونی ، لەم کتێبەدا ئەمانەی دیاری کرد : (پێوانە ، کێشانە ، گەرد ، دەنکۆڵە ، ...) ئەم کتێبەی له سەردەمی ڕێنسانسدا وەرگێڕرا بۆ سەر زمانی (لاتینی و ئینگلیزی)[٦٣].

٣. میکانیک:

زانا موسڵمانەکان له بواری میکانیکدا چەند ئەنجامێکیان به دەست هێنا ، لەوانەش:

دروستکردنی کاغەز*

[٦٢] ه . س ، ص ٤١١–٤١٣.

[٦٣] د. احمد محمد عوف : صناع الحضارة العلمية فى الاسلام، ج١/ ٣٠–٣٢ .

* مرۆڤ پێش کاغەز مادەیەکی دروستکردووە بۆ ئەوەی لەسەری بنوسێت ، میسریە کۆنەکان پێش چوار هەزار ساڵ لقی داریان توێکڵ گرتۆتەوە و ڕێکیان خستووە و به پێچەوانەوە لەسەر یەکیان داناوە و شتێکی قورسیان خستۆتە سەری بۆ ئەوەی یەك بگرێت و پاش ئەوەی وشك بۆتەوە بووە به پارچە کاغەزێك و لەسەریان نوسیوە بەڵام کاغەز نەبووە . کاغەزی ڕاستەقینە پێش نزیکەی (١٠٥)ز لەسەر دەستی پیاوێکی چینی بەناوی (سای لۆن) دروستکرا کە توانی له توێکڵی ناوەوە و لفەکەی داری توو بدۆزێتەوە ، چینیەکان توێکڵی داریان له ئاو دەنا بۆ ئەوەی ڕیشاڵەکانی له لیفکەی جیا بکەنەوە ، دوای ئەوە تێکەڵە سابونیەکەیان دەڕژاندە سینیەکەوە کە بنەکەی به

لەڕێی رۆژهەلاتەوە دوای فەتحی شاری سەمەرقەند لە سەدەی یەکەمی کۆچیدا ، فێری دروستکردنی جۆرە هەویرێك بون لە کەتان و ڕوەکی ڕیشاڵدار ، کە پاشان وشکیان دەکردەوە و پارچەی تەنك و باریکیان لێدروست دەکرد . ئیتر لێرەوە پیشەسازی دروستکردنی کاغەز لە بری پێستەی ئاژەڵ بۆ نوسین بەکاردەهات و یەکەم کارگەی دروستکردنی کاغەزیش لە ولاتی ئیسلامیدا لە ساڵی (٧٩٤م) لە شاری بەغداد لە سەردەستی (فەضل کوڕی یەحیا) وەزیری ڕەشید دروستکرا و پاشتر گوازرایەوە بۆ ئیسپانیا و دورگەی صقلیە و لەوێشەوە گوازرایەوە بۆ ناوچەکانی ئەوروپا[٦٤] .

دروستکردنی ئامێری فێنککەرەوە

دەڵێن لە یەکێ لە ڕۆژە گەرمەکانی هاوین ، ڕەشید چووە سەردانی خوشکەکەی (علیەی کچی مەهدی) کە هەستابوو بە سەردادانی کەتان بە پەنجەرەکەدا و لە هەر چوارلاوە بەستبویەوە و کەتانەکەشی تەڕ کردبوو، هەوایەکی فێنکی دەهێنا . لە دوای ئەم ڕوداوەوە ڕەشیدفەرمانی بە دروستکردنی ئامێری فێنککەرەوەدا و ئەوەبو توانیان (پانکە) دروست بکەن تاوەکو هەوا دروست ببێت، ئەمەش لە ڕێگای ئاوەوە دەخولێنرایەوە، پاشتر ئەم هەوایەشی لە ڕێگای قەصەب (لولەکێشێك)ەوە بە بەینی دو سەقفی خانوەکەدا دەبرد بۆ هەمو

توێکڵی حەیزەرانی ناسك داپۆشراوە. دوای ئەوە ئاوەکەیان لێدەبڕی و ئینجا پارچە قوماشێکیان دەخستە سەر ڕووە نەرمەکەی بۆ ئەوەی ئاوەکەی بمژێت و وشك ببێتەوە .

[٦٤] ول دیورانت : قصة الحضارة ، ج٢ من االمجلد الرابع ، عصر الایمان ١٣ ، ت: محمد بدران ، ص ١٦٩-١٧٠.

ژورەکان، کۆتای هەر لولەکێشێکیش بە کەتانێکی بۆنخۆش بـە (گـولاُو و زەعفەران) تەڕدەکرا کە هەوایەکی سازگاری هەبوو[٦٥] .

دروستکردنی سەعات

ئەمەش لە ڕێگای ئەو ڕوداوە مێژووییەوە پشت ڕاست دەکرێتەوە ، ئیسحاق لەگەڵ سێ لەپیاوانی ڕەشید بە وەفدێك چـونە لای شـارلمان کـە پاشای فەرەنسا و لمباردیا و سکسون و ئەڵمان و ئیتاڵیا بوو بـە کۆمـەڵێ دیاریەوە کە لەلایەن ڕەشیدەوە پێشکەشی کرابون، ئەوانیش (سەعات — فیل — قوماشی بەنرخ بون)، کاتژمێرەکە ، کاتژمێرێکی ئاوی بوو بـە ئـاو ئیشی دەکرد، شارلمان کاتێ ئەمەی بینـی وا گومـانی بـرد ئەمـە کـارێکی سیحری بێت[٦٦] .

جابری کوڕی حەیانیش چەند ئامێرێکی دروستکردبووو کە دەیتوانی مرۆڤ بەرزبکاتەوە و بشی سـوڕێنێتەوە ، وەك ئـەوەی بـە چـەند پـەتێکی نادیار هەڵواسرابێت. کارێکی دیکەشی بریتی بو لە پۆلیسێکی ئۆتۆماتیکی کە لەبەردەرگای یەکێ لە وەزیرەکان دانینا بـوو بـۆ کـاری پاسـەوانی، کـە ئەگەر یـەکێ ڕەچـاوی هەنـدێ یاسـای نەکردایـە کـە جـابر دانینـابوو ئـەوا سەلامەت دەرنەدەچو، وەك ئەوەی ڕویدا بەسەر یەکێك لە کەنیزەکەکانی یەحیای بەرمەکی کـە ئـەم شمـشێرە ئۆتۆماتیکیـەی بەرکـەوت . شـتێکی تریشی دروستکردبو هاوشێوەی تەلەفۆن بو ، زانایان دەڵێن دووسـندوقی دروستکرد کە بەهۆی چەند تەلێکەوە پێکەوە گرێ درابون ، کاتێ یـەکێك

---

[٦٥] میخائیل عواد : صور مشرقة من حضارة بغداد في عصر العباسي ، ص١٧ .

[٦٦] خضری بك : الدولة العباسي ، ص١٦٣ .

لە سندوقێکیانەوە قسەی دەکرد لە سندوقەکەی ترەوە گوێیان لێی دەبوو[٦٧].

[٦٧] د.کاوە فەرەج سەعدون: ڕۆڵی پرشنگداری زانا موسڵمانەکان لە پێشکەوتنە زانستیەکاندا ، ل ١٨٤.

باسی دووەم

وەرگێڕان لەدەورەی ڕەشیددا

زیاتر پەیوەست بون و هۆگربون بە زانست و وەرگێڕانەوە لەسەردەمی عەباسیدا ، دەگەڕێتەوە بۆ خانەی حیکمەت (بيت الحكمة)لە بەغداد، ئەم دامەزراوەیە لە لایەن ڕەشیدەوە بنیاتنرا لە نزیك كۆشكی خەلیفە ، بەڵام ئەمە ڕاست نیە ، چونكە خەڵكێكی زۆر سەردانیان دەكرد ، بۆیە زۆرێك پێیان وایە لە شوێنێكی دوور لە كۆشكی خەلیفەوە بنیاتنراوە تاوەكو خەڵكی بە ئاسانی بتوانن سەردانی بكەن ، خانەی حیكمەت دامەزراوەیەكی بەرفراوان بوو كەلە چەندین هۆڵ پێك دەهات : هۆڵێك بۆ كۆبونەوە زانستیەكان و ڕێكخستنی ئیداری ، شوێنێ بۆ دانانی كتێبەكان و پارێزگاری لێكردنیان، لەگەڵ دەزگایەك بۆ وەرگێڕەكان. ئەوەی لەسەر خەلیفەش بوو ، بریتی بو لە ئیدارەكردن و پارێزگاری كردنی ئەو كتێبانەی وا لە كتێبخانەكەدا بوون و ڕێكخستنی ژمارەیەكی زۆر لە وەرگێر و یارمەتی دانیان لە بەرامبەر كارەكەیاندا ، هەروەها ئەوانەی كتێبیان لەبەر دەگرتەوە ، لەگەڵ بەرگتێگرتنی كتێبەكان و ئەوانەشی كاغەزیان دروست دەكرد[٦٨] . سەرۆكایەتی ئەم دەزگایەش لەلایەن یوحنا كوڕی ماسویە وە بوو[٦٩] بۆ ماوەی نیو سەدە. لێرەدا هەوڵ

[٦٨] د. كمال السامرائي : مختصر تأريخ الطب العربي ، ج١/ ٣٦٣ و ٢٤٠ و ٢٤٥ .

[٦٩] ابن النديم : الفهرست ، ص ٤٠١ .

ئـەدەم ئاماژەیـەکی کـورت بکـەم لەسـەر هەنـدێ لـەوەرگێڕەکانی ئـەم دەورەیە، ئەوانیش[٧٠]:

ئـسطاث ، لـە ڕێگـای ئەسـکەندەریەوە بەشـداری کـرد لـە سـاڵی (١٧٩ك/٧٩٥) لـە هـەمان پلـەدا بـو لەگـەڵ پێـشینەکانیدا لـە وەرگێڕانـی کتێبەکان بۆ (یەحیا بەرمەکی) .

منکەی هندیش، دەستی کرد بە کاری وەرگێڕان لە هندیەوە بۆ فارسـی و پاش ئەوەی فێری زمانی فارسی بوو، یەکێ لە بەرهەمەکانیشی (سموم لشاناق)بوو کە هەندێ دەڵێن وەریشی گێڕاوە بۆ فارسی .

هەروەها (عبدیشوع کوڕی هرمز) هاوڕێی جبرائیل کـوڕی بختیـشوع ، کاری وەرگێڕانی کرد لە زمانی یۆنانیەوە بۆ زمانی سریانی.

جبرائیلی کوڕی بختیشوعیش دەورێکی سـەرەکی هـەبو لـە وەرگێڕانـی کتێبـە پزیـشکیە یۆنانیـەکان بـۆ سـەر زمـانی عـەرەبی .[٧١] ماسـرجویە (پزیـشکی سـریانی بـەناوبانگ)، هەسـتاوە بـەکاری وەرگێـڕان لـەزمانی سریانیەوە بۆ عەرەبی ، لە بەرهەمە وەرگێڕاوەکانیـشی : (قـوى الاطعمـة ومنافعها ومضارتها) ، (قوى العقاقير ومنافعها ومضارها). ڕەشید داوای لە (یوحنا کوڕی ماسویە) کرد کە کتێبە کۆنەکانی ناوچەی (ئەنقـەرە و عموریە) کۆبکاتەوە کە تایبەتن بـە پزیـشکیەوە ، پاشـان وەریانگێڕێتـە سەر زمانی عەرەبی لە بەغداد. لە لایەن بەرامکەکانیشەوە (یەحیا کـوڕی خالد بەرمەکی) ، گرنگی داوە بە کاری وەرگێران ، ئـەوەبو یـەحیا داوای

---

[٧٠] د. جابر عزيز الشكرى : تأريخ العلم الكيمياء ، ص٧٩ .

[٧١] د. شوقي الضيف : العصر العباسي الاول ، ص٣٢٧ .

لــه (بطريكــی) كــرد ، كــه كتێبێــك لــه بــارەی كــشتوكاڵی ڕۆميــەوە وەرگێڕێتەسەر زمانی عەرەبی، ئەويش بەم كارە هەستا[٧٢] .

[٧٢] هـ . س .

بابی سێیەم

تیشکێك لەسەر کەسایەتی ڕەشید و سەردەمەکەی

أعوذ بالله من الشيطان الرجيم

((من يستمعون القول فيتبعون أحسنة ، أولئک الذين هــواهم الله ، وأولئک هم أولو الألباب))

هارون نامە

هارون ڕەشید یەکێکە لە کەسە غەریبەکانی ناو مێژوو، دەورانی حوکمی یەکێکە لەسەردەمە جیاوازەکان و شێوازی حوکمداری و دەسەڵات بەڕێوەبردنی وڵاتی یەکێکە لە سیستمە جیاوازەکانی ناو مێژوو. کەسێکی غەریبە ! لەبەر ئەوەی ڕاو بۆچونی جیاواز هەیە لەسەر کەسایەتی ، لەلایەکەوە کەسێکی عارەق خۆرە و خوی گرتووە بە سەمای ئافرەتان و گۆرانی و مۆسیقاوە، لەلایەکی دیکەوە کەسێکی لە خواترس و ئیماندارە و بەیانیان لە سەفی یەکەمی مزگەوتدا ڕادەوەستێ. دەورانە جیاوازەکەشی بریتیە لەو گەشەسەندنەی لە بواری سوپادا بەدەستیان هێنابوو کە ببونە مەترسی بۆ سەر رۆژئاوا و تەنانەت ناچار بە پێدانی سەرانەشیان کردبوون، لە بواری زانستیشەوە بەرەو پێشچونێکی گەورە هاتە گۆرێ ، بەتایبەتی لە بواری پزیشکیدا ئەوەبوو بۆ یەکەم جار

نەخۆشخانەی دەرونی کرایەوە بۆ ئەوانەی کە توشی نەخۆشیە دەرونیەکان ببون. ئەمە سەرەرای ئەوەی کە لە بواری ئاینیشدا گەشانەوەیەکی گەورە بەدیار دەکەوێ بەهۆی بونی سێ لە ئیمامانی ئەهلی سوننە و جەماعەت (مالیك و شافیعی و ئەحمەد) سەرەرای چەندین ئیمام و زانای گەورە کەوەك یەکێ لە نوسەرەکان دەڵێ کۆڵانێ نەبوو لە شاری بەغداد موجتەهیدێکی تێدا نەبێت. لە بواری ئەدەبیشدا هەڵچونێکی گەورە بەرچاو دەکەوێ لەسەر دەستی کەسانی وەکو (ئەصمەعی و کەسائی و...). جیاوازی سەردەمەکەشی بریتیە لە دەور و کاریگەری هەریەك لە بەرامکەکان لەلایەك و رۆڵی ئافرەتان لەلایەکی دیکەوە لە بوارەکانی ئەدەب و دەسەلآت و کاری پزیشکی و مامۆستایی و .....

من لەم بابەتە بچوکەدا ویستومە ئەوەت پێ بگەیەنم ، کە ڕاکان جیاوازن لەسەر ئەم کەسایەتیە، لێکدانەوەی ڕوداوەکان و ئەنجام دەرهێنانیان جیاوازی هەیە لە نێو نوسەر و مێژونوسەکان لە کۆن و لە نوێ. لە نێو مێژونوس و رۆژنامەنوس و وتارنوس لێکۆلەر و شاعیر و ئەدەب نوس، پاشتریش هەریەکە لەوانەش لەنێو خۆیانیاندا جیاوازیان هەیە. کەسی دیکەش هەیە لە ئەنجامی خوێندنەوەی هەندێ شیعری لابەلاوە کە مێژوەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو سەردەمە دائەنیشێت و دەست دەداتە فەلسەفە لێدان ، بە حوکمی ئەوەی شیعر بەسەر ژندا وتراوە ، باس لە هەندێ شت کراوە کە ڕێگە پێنەدراون لە دیندا ، کەواتە کۆمەڵگا لە ئەزمەی ئەخلاقیدا ژیاوە، بازارێك بووە پڕبووە لە ژنی ڕوت ، پڕبووە لە ژنی عەرەبی ، تورکی ، فارسی، پاکستانی ، بیانی،.... ئەی چۆن ئەو هەموو ژنەش هەبووە کەچی خەڵکی بە داخ و ئاخی ژنێکەوە

بووه؟! پاشتر بیری ئەچێت بۆ قسەیەکی دیکە ، کەواتە لەگەڵ هەموو ئەم ژنانەشدا خەڵکی لەبەر بێ پوڵی و ئەزمەی ئابوری نەیتوانیوە ژن بکرێت ، بەڵکو تەنها بۆ چەند دەسەلاٌتدارێك قۆرخ کراوە ، کەواتە ئەزمەیەکی دیکە سەر هەڵدەدات ئەویش عەدالەتی کۆمەلاٌیەتیە . ئەمەش لە ئەنجامی ستەمکاری دەسەلاٌتدارەوە کە پشتیوانی لە دەوڵەمەند دەکات و پشتی هەژار بەرئەدات ، کەواتە بۆ خۆشی دەوڵەمەندە ، هەربۆیەخۆشی ژنی زۆری هەیە و پارە و سامانی زۆری هەیە ، کەواتە ستەمکارە. ئینجا لە دوای ئەمە دەست دەکات بە دروستکردنی چیرۆك : رۆژێ خەلیفە سەمای ئەکرد بەدزیەوە لەگەڵ یەکێ لە کەنیزەکەکانی ، خێزانەکەی بینی و شەرمەزاری دایگرت. پاشتر شتەکە ئاسانتر دەبێت و باوی بەدزیەوە نامێنێ و دەڵێ خەلیفە هەموو هەفتەیەك کە دەچووە حەمام دەبوایە چل ئافرەتیان بەڕوتی بۆ بکردایەتە ژورەوە. هەموو شەوێك ئەگەر پەنجا ئافرەت سەمایان بۆ نەکردایە خەو نەیئەبردەوە . تاوای لێهات خەلیفە بەدیار کەسانی ناو کۆشکەوە کاری جینسی خۆی دەکرد. ئەم جۆرە قسەڕێکخستنانە کاری ئەو کەسانەن هەر لەخۆیانەوە بڕیار ئەدەن لەخۆیانەوە قسە ئەکەن ، لە نمونەی خەوارجن کە بە پێغەمبەریان دەوت عادل نیت. هەربۆیە ئەو کەسانەی ئاوا شت ئەنوسن نەئەمانەتی مێژویی ئەزانن نە ڕێزی قەڵەمی خۆیان ئەگرن بەڵکو کەسانێکی بوختان چین ئیتر ئایا لە دایکیانەوە فێربون کە خەریکی بوختان کردن بووە بۆ خەڵکی کە ئەمیش ئێستا پەرەکانی سەر دەفتەرەکەی پڕ ئەکاتەوە لەو بوختانانە یان هیچ نازانن و ئەیانەوێ خۆیان دەرخەن. کەسی وا هەیە دەڵێ : باشە ئەگەر ئەمانە ڕاست ناکەن ئەم هەموو

قسانەیان چۆن ڕێکخستووە ؟، بۆچی خەڵکی زوو باوەڕدەکات و شوێنیان دەکەوێ ؟ منیش ئەڵێم: تۆ ئەوەندەی حەزت لە غەیبەت و درۆ و بوختانە و گوێی بۆ دەگریت ، ئەوەنـدە حـەزت لـە قـسە و وتـاری ڕاسـت هەیـە؟، ئەگەر لەمیشدا درۆ نەکات، دەبێ بڵێ: نەوەڵڵا. ئینجـا پێـی ئـەڵێم ئـەرێ کاکە تۆ ئەوەندەی حەزت لە مۆسیقا و گۆرانی غـەزەل و دڵداری هەیـە ، ئەوەندە حەزت لە قورئان هەیە؟ ئەویش ئەڵێ : نەوەڵڵا ، حەز ئەکەم لـە تەعازێشدا لە جیاتی قورئان ، گۆرانی یا مۆسـیقایەکی هـێمن بـێ. منـیش دەڵێم : باشە دەی کاکەگیان ئەوەت هەڵبـژاردووە کـە خـۆت حـەزت لێـی هەیە، کەسی بوختانچی حەزئەکات هەموی بوختانـچی بـێ، کەسـی...... ئەگەر نا ئەم مێژووەت چۆن ئاوا پاك و بێ هیچ جیاوازی ڕایـەك و قیلـە و قالەیەك نوسیەوە ، ئەبێ ئەوەی تۆ نوسیوتە مێژوو نەبێ پـەخشان بێـت، چونکە مێژوو بـەدوور نیـە لـە جیـاوازی و خـیلاف بەتایبـەتی لـە مێـژوی ئیسلامیدا.... بۆ نوسینی ئەم بابەتەش پشتم بەم سەرچاوانە بەسـتووە، لەگەڵ چەند سەرچاوەیەکی تر کەلەناو بابەتەکەدا ئاماژەم پێداوە

سەر چاوە کۆنەکان

- العصامي : سمط النجوم العوالي في أبناء الأوائل والتوالي.
- التقي العزي: الطبقات السنية في تراجم الحنفية.
- القلقشندي: صبح الأعشى
- الذهبي: سير أعلام النبلاء.
- أبوحامد الغزالي: التبر المسبوك في نصيحة الملوك.
- ابن الطقطفي: الفخري في الاداب السلطانية.
- ابن طاوس: فرج المهموم ي تأريخ علماء النجوم.

– ابن النديم: الفهرست

– السيوطي: تأريخ الخلفاء.

– إبن الأثير: الكامل في التأريخ.

– ابن الجوزي: مختصر صفة الصفوة.

– ابن خلدون: مقدمة.

– إبن كثير: البداية والنهاية.

– الأشعري: مقالات الإسلامي.

– حاجي خليفة: كشف الظنون.

– شهرستاني: الملل والنحل.

– الطبري: تأريخ الطبري المعروف بتأريخ الأمم والملوك.

– مسعودي: مروج الذهب و معادن الجوهر.

– البغدادي: الفرق بين الفرق.

سەر چاوە نوێکان /کوردی

– دکتۆر حاكم المطيري: ئازادی یان تۆفان، و: فاتح سەنگاوی.

– مصلح جلالي: شوراتەکان.

– هەزارو یەکشەوە ، بەرگی یەکەم.

سەر چاوە نوێکان /عەرەبی

– الدكتور محمد جواد سعدالدين و نافع يحيى الدراجي: الرياضيات في التراث العربي الإسلامي.

– الدكتور شوقي أبوخليل: أطلس الفرق والمذاهب الإسلامي.

– الدكتور إبراهيم أيوب: التأريخ العباسي السياسي والحضاري.

– برنار أوكان: كنوز الإسلام ، ت: نورما نابلسي.

– ميخائيل عواد: صور مشرقة من حضارة بغداد في العصر العباسي.

– شيخ محمد الخضري بك: الدولة العباسية.

– حنا الفاخوري : التأريخ الأدب العربي.

– سيف الدين الكاتب: أطلس تأريخ العرب والإسلام.

گۆڤار و بابەتی ناو سایتەکان

– گۆڤاری التراث الشعبي: العدد الفصلي الأول– شتاء ١٩٨٩. عدد خاص من الف ليلة وليلة.

– سميرة تحسين الفيلي: نساء في الخليفة هارون الرشيد، واسط.

– www. Mesopotamia.com

– حوار الثقافات في كتاب الأغاني لأبي الفرج الأصفهاني.

گرنگترین وتەکان لەبارەی ڕەشیدەوە

– هاوەڵی زانایان و پیاوچاکانی کردووە و پارێزگاری لە نوێژ و پەرستشە دینیەکان کردووە و نوێژی بەیانی لە کاتی خۆیدا کردووە ، ساڵێ غەزا و ساڵێ حەجی کردووە .   ((ئیبن خەلدون))

– زیرەك و ئازا و دوربین و ستایشکەر بووە ، بە پێی دین و سوننەت .

((ئیبن عیماد))

– ڕەشید (رحمه الله) وتەبێژان و نوسەرانی خۆشویستووە ولە رۆژانی خیلافەتیدا کەسێکی لێبوردە و ڕێزگیر و دادپەروەر بووە، بێ فیزبووە و چۆتە دیدار و سەردانی زانایان. ((ئیبن عیماد))

– نەهی کردووە لە مشتومڕکردن و زیادەڕۆیکردن لە دیندا و لەو بارەشەوە وتویەتی :(ئەمە هیچ ئەنجامێکی باشی نیە).

((خەتیبی بەغدادی))

– هەموو ڕۆژێ (١٠٠) ڕکات نوێژی کردووە تاوەکو وەفاتی کرد جگە لەو ڕۆژانەی کەنەخۆش دەکەوت، هەموو ڕۆژێکیش لە ماڵی خۆی (١٠٠٠)درهەمی ئەبەخشی. ((خەتیبی بەغدادی))

– خەلیفەیەکی جوامێر و شەرمن بوو. خاوەنی حەج و جیهاد و غەزوە و ئازایەتی بوو. بۆچونی جوانی هەبوو لە ئەدەب و فیقهدا و زانایانی خۆشدەویست و پیرۆزیە دینیەکانی گەورە ڕادەگرت و بە مشتومڕکردن و کەلام تورە دەبوو. ((ئیمامی زەهەبی))

– مردنی هیچ کەسێك کاریگەری نەبووە لەسەرم بە قەدەر مردنی هارون ئەمیری موسڵمانان ، حەزم ئەکرد خوا تەمەنی درێژبکردایە لەسەر تەمەنی من. ((فەزیل کوڕی عیاز))

– حەجی ڕەشید ، ساڵی (١٧٠، ١٧٣، ١٧٤، ١٧٥، ١٧٦، ١٧٩، ١٨١، ١٨٦، ١٨٨، ١٩٣)ك. ((خەلیفە کوڕی خیات))

هارون ڕەشید لە تۆمارە مێژوییەکاندا

١. هارون ڕەشید لە دایك بووە لە شاری (ڕەی) لە (طبرستان) لە کۆتاییەکانی ذي الحجة ی ساڵی (١٤٥)ك ، یان دەڵێن لە سەرەتای محرم ی ساڵی (١٤٦)ك ، دایکی ناوی خەیزەرانە و لە یەمانیە لە دایك بووە.

٢. بەیعەتی خیلافەتی پێدرا لە ڕۆژی جومعە (١٢ی ربیع الاول)ی ساڵی (١٧٠)ك لە بەیانی کاتی چێشتەنگاوی ئەو شەوەی براکەی (هادی) وەفاتی تێدا کرد.

٣. ڕەشید لە ساڵی بەیعەتدانیەوە بە خەلیفە (یەحیا کوڕی خالدی بەرمەکی) کردە وەزیری خۆی و هەتا کۆتای ژیانیشی دەیوت: لاسایت دەکەمەوە لە فەرمانکردنم بەبەردەستەکانمدا.

٤. له ساڵی (١٧٥)ك ڕەشید کوڕەکەی لـه زوبێـده (محمـد ئـەمین) کـردە وەلی عەهدی خۆی کە ئەوکاتە تەمەنی تەنها پێنج ساڵان بوو.

٥. له ساڵی (١٧٦)ك یەحیا کوڕی عەبدوڵا دەرچوو له دیلەم و ڕەشـیدیش (فـەزڵ کـوڕی یـەحیای بەرمـەکی) نـارد بـە (٥٠)هەزارکەسـەوە بەمـەش هێمنی و ئاسایش گەڕایەوە ناوچەکە.

٦. کوژانەوەی (خامۆشکردنی) چەند فیتنیەك له (جەزیرە و دیمەشق) له ساڵانی (١٧٧ و ١٧٨)ك.

کوڕی عیسا).لـە پـاش ئەمـە (جەعفـەری کـوڕی یـەحیای بەرمـەکی) بـە سوپایەکی گەورەوە چووە شام و کۆتای بە فیتنەکە هێنا.

٨. له ساڵی (١٨٢)ك ڕەشید بەیعەتی بە کوڕەکەی (عەبـدوڵڵا)دا و کـردی بە وەلی عەهد لە دوای براکەی (محمد ئەمین)ەوە کردیـە والی خوراسـان و نازناوی (مەئمون)یشی پێدا، پاشـان بەیعەتیـشیدا بـە کوڕەکـەی (قاسـم) وکردیە وەلی عەهد لە دوای مەئمون و نازناوی (مؤتمن)ی پێداو کردیە والی لە جزیرە و سنورەکانی دەوروبەری *.

٩. له ساڵی (١٩٠)ك ڕەشید چووە شەڕەوە لە بەرامبەر (نقفـور) مـەلیکی ڕۆم بە سوپایەکی (١٥٠)هەزار کەسیەوە و سوپاکەشی بە سـەرکەوتنێکی گەورە گەڕایەوە.

* له کتێبەکانی (صفوة الصفوة ی ئیبن جەوزی و وفيات الأعيان:١٦٨/١) باس له کوڕێکی ڕەشـید دەکرێ کـە بـەهیچ شـێوازێك بەشـداری لـە کـاری سیاسـی و دەسـەڵاتی بـاوکی نـەکردووە بـەڵکو کەسێکی زاهید بووە بەم شێوازە: (ئەبو عەباس ئەحمەد کوڕی هارون ڕەشید) ناسراو بە (الـسبتی: شەممە) عەبدێکی ساڵح و پیاوچاك بووە ، تەرکی دونیاو دەسەڵاتی باوکی کردبوو ، بۆیـە پێـشیان دەوت (السبتی) چونکە لە شەممەدا هەموو ئەو شتانەی لەو هەفتەیەدا کۆیدەکردنەوە لە شـەممەدا دەیبەخشینەوە، وە زۆر سەرقاڵی عیبادەت کـردن بـوو ، بـەر لـە باوکیـشی وەفـاتی کـرد لەسـاڵی ١٨٤ك.

١٠. له ساڵی (١٩٢)ك ڕەشید دەرچوو بۆ شەڕكردن لەگەڵ (رافع بن الليث) له خوراسان به سوپایەکی گەورەوە و له (ڕەی) نەخۆش کەوت.

١١. گەیشتنه (طوس) له سـاڵی (١٩٣)ك ، ڕۆژی شـەممه کـه چـوار ڕۆژی مابوو له (جمادي الثاني) وەفاتی کرد

قسەی دژ بەیەك

ڕەشید نوێژی دەکرد و به ڕۆژیشدا به ڕۆژوو بوو . مەسروفی زۆری دەکـرد لـه رابـواردن و خۆشـی و گاڵتـه و گـەپی شـەوانیدا . گـوێی لـه پیاوچاکان و ئامۆژگاری کەران دەگرت و دەگریا تا ڕیشی تـەڕ ئـەبوو. لـه دانیـشتنی لــەهو و گـۆرانی وتنـدا گاڵتــه و گــەپی زۆری دەکـرد و زۆر پێدەکـەنی. ئـەم وێناکردنانـه بـۆ خەلیفەیـەکی گـەورەی وەکـو (هـارون ڕەشید) که له ڕۆژئاوادا به گەورەترین خەلیفەی ئیمپراتۆریەتی ئیـسلامی ناوی دەبەن جێگای تێرامانه ئەو وێنا پێچەوانه و دژبەیەکانه.

له ڕاستیدا مـن پـێم وایـه مێـژوی خیلافـەتی عەباسـیەکان ، مێـژوی (زانایـان ، دادوەران، فوقـەهاکان، ئـەمیرەکان، خەلیفـەکان)ه هەربۆیـه پێویـستمان بــه وردبینــی و تێڕامــانی زۆر هەیــه لەســەر ڕوداوەکــان و کەسایەتیەکانی نێو ئەم مێـژووه، بـۆ نمونـه کـاتێ زانایـەکی ئـاینی دێـت مێژووەکه دەنوسـێتەوه، ڕەنگـه لەوانەیـه بـەو بـارەدا بیـشکێنێتەوه کـه زانایـان بـەش خـوراو بـون و چەوسـێنراونەتەوه ، لـه وەتـەی مێـژووی ئیسلامی هەیه زانا خـاوەنی ڕای خـۆی نـەبووه و نـەیتوانیوه بـه ئـازادی قسەبکات، ئەمـەش بـه پـشت بەسـتن بـه هەنـدێ چـیرۆك و خورافیـات و کتێبی ئەدەبی و هەندێ پارچه شیعر کارەکەی بەڕێ دەکات.

هەروەها ئەو هەڵانەی کە خراونەتە سەر هارون ڕەشید تەنها لە دەربارەی عەرەب و ڕۆژهەڵاتیەکاندا نیە، بەڵکو زیاتر هۆکارەکەی لە خۆرئاواوەیە لە ئەنجامی ناوداری ئەو کەسایەتیە و بڵاوبونەوەی کتێبی (الف ليلة وليلة: هەزار و یەکشەوە) بۆ چەندین زمانی ڕۆژئاوایی، بەمەش لەو ئەفسانانەی ناو ئەو کتێبەوە دەستیان دایە نوسین لە بارەی ئەو کەسەوە.

لێرەدا نمونەی کەسێك دێنینەوە کە (ڕۆژهەڵاتناس ، موسڵمان ، ڕۆژئاویی)ە ئەویش (الحاج عبدالله فلبی)ە کە پێش ئەوەی موسڵمان بێت ناوی (جون فلبی) بوو، زۆر کاریگەر بوو بە مێژوی ئیسلامی. ماوەیەك ژیا لە (عێراق و مەککە و طائف) لە دەورانی مەلیك (عەبدولعەزیز ئال سعود)دا پاشان هەردوو کتێبی (بلاد العرب الوهابية و الربع الخالي) دانا لە باسی مێژووەکەیدا دەست درێژییەکی گەورەی کردۆتە سەر خەلیفەکان و سەردەمەکەیان ،لەوانە خەلیفە (ئەبوبەکری صدیق و هارون ڕەشید)بە شێوازێکی ئەدەبی و لەگەڵ شیکردنەوەی بابەتەکە بە پێی بیری خۆی، لەوێدا زوڵمێکی گەورە لە مێژوی ڕەشید دەکات و دەڵێ : (هارون یەکێکە لە داروخێنەرانی دەوڵەتی عەباسی).

لەمەوە تێدەگەین و پاشتریش زۆرترمان بۆ ڕون دەبێتەوە کە ئەو فیکرە دژەی ڕۆژئاوا لە بارەی دەوڵەت و خیلافەتی ئیسلامیەوە هەیەتی بە تایبەتی لە دەورەی یەکەمی عەباسیاندا بۆ ئەو پەستانە گەورەیەی خیلافەتی ئیسلامی دەگەڕێتەوە کە لەسەر ڕۆژئاوا دروستی کردبوو.

لە ئینسکلۆپیدیای بەریتانی ، ساڵی ٢٠٠٩دا هاتووە

هارون ڕەشید کوڕی محمد مەهدی

فبرایر/ شوباتی ٧٦٦ز یان مارس/ ئازاری ٧٦٣ز لە (رەی) ئێران لە دایك بووە . مردووە لە (٢٤ی مارس/ ئازاری ساڵی ٨٠٩ز) لە (طوس).خەلیفەی پێنجەمی دەوڵەتی عەباسیە و ماوەی حوکمەکەی (٧٨٦-٨٠٩)ز . ئیسلام لەم ئیمپراتۆریەتەدا لە بەغداد گەیشتە ئەوپەڕی بەهێزی، ئەمەش لە هەزار و یەکشەوەدا باسی لێوە کراوە.

ژیانی خێزانی

هارون رەشید کوڕی مەهدیە ، کە خەلیفەی سێهەمی بنەماڵەکەیە و ماوەی حوکمەکەی(٧٧٥-٧٨٥)ز. خەیزەرانی دایکیشی کچی کۆیلەیەك بوو لە یەمەن، جاریەکی بەهێز بوو، کە دەور و کاریگەریەکی بەهێزی هەبوو لە دەورانی مێرد و کوڕەکانیدا . هادی ئەمیری یەکەم بوو، هارون لە دوای ئەو لە دایك بوو. ئەوانەی دەبونە حوکمڕان دەبوایە شارەزابکرانایە لە قورئان (کتێبی پیرۆزی ئیسلام) ،شیعر ، مۆسیقا، چیرۆکەکان لەبارەی پێغەمبەرەوە ، هەروەها مێژوی ئیسلام و مومارەسەکردنی بنەما یاساییەکان . هارون بووە کەسێکی شارەزا لەسەر دەستی بەرمەکیەکان کە خزمەتکاری دایکی بون. لە ساڵی (٧٨٠-٧٨٢)ز هارون ناوی گەورە بوو لە جیهاندا کاتێ لە دژی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی شەڕی کرد. ئەوەبوو لە ساڵی (٧٨٢)ز گەیشتە بسفۆر لە کەنارەکانی قوستنتنیە و بە مەرجی پێدانی سەرانە بە موسڵمانەکان شەڕ کۆتای پێهات. ئەمەش بە یەکەم دەرکەوتنی ناوی بە شێوەیەکی گەورە دەبینرێت. دووەم ناویشی کاتێ بوو کە بووە فەرمانڕەوا لە (تونس و

میسر و ئەرمینیا و ئازربیجان) لە ژێر چاودێری مامۆستاکەی (یەحیای بەرمەکی)ئەمەش ئامادەکاری خەیزەران بوو بۆ کوڕەکەی بە هاوکاری یەحیا ، تاوەکو لە بەڕێوەبردنی ولآتدا شارەزا بێت. کاری دووەمیشی ئەوەبوو کە مەهدی قەناعەت پێبکات کە لە پاش خۆی هارون بکاتە وەلی عەهد، بەلآم مەهدی لە (اغسطس/ئابی ٧٨٥)ز بەبێ ئەوەی بەشێوەیەکی ڕەسمی ئەو گۆڕانە بکات وەفاتی کرد و هادی بووە خەلیفە و هارونی شکاند، پاشتر هادی مرد بە شێوەیەکی پەنهانی (نهێنی) لە (سبتمبر/ ئەیلولی ٧٨٦)ز کە پێشنیاری ئەوە دەکرێت خەیزەران لە پشتی ئەم کارەوە بوبێت تاوەکو دەسەلآت و پلەی جارێکی تر بگەڕێتەوە.

هارون رەشید بووە خەلیفە لە (١٤ی سبتمبر/ ئەیلولی ٧٨٦)ز . سەرکەوتوو بوو لە حوکمکردنی ئیمپراتۆریەتەکەی لە رۆژئاوایی دەریای سپی ناوەڕاستەوە تاوەکو هند. یەحیای کردە وەزیری ڕەسمی خۆی و بە بەشداری کورەکانی (فەزڵ و جەعفەر) ئەیانتوانی داواکارییەکانی خەیزەران بەدی بێنن ولە بەڕێوەبردنی ولآتیشدا دەستێکی بالآیان ببێت، ئەمەش بەهۆی ئەو کاریگەرییە گەورەیەی خەیزەران هەیبوو لەسەر دەسەلآت و کوڕەکەی ، بەم شێوەیەش مایەوە تاوەکو لە (٧٨٩)ز وەفاتی کرد، بەلآم بەرامکەکان تاوەکو (٨٠٣)ز دەسەلآتیان بەسەر ئیمپراتۆریەتەکەدا هەبوو بەشێوەیەکی بالآ.

خەلیفە چەند کێشەیەکی ناوخۆیی بۆ دروست بوو لە چەند کاتێکی جیاوازی ماوەی دەسەلآتەکەیدا ، ئەویش دروستبونی شۆرش بوو لە ناوچەکانی (میسر ، سوریا ، یەمەن، هەندێ لە پارێزگاکانی رۆژهەلآتی) . بەلآم حکومەتی مەرکەزی توانی بەهێزی خۆی لە دەست نەدا و ڕوبەڕویان

بوەستێتەوە، پاشان ئەوەبوو لە (تونس) ساڵی(٨٠٠)ز ئیبراهیمی کوڕی ئەغلەبی دانا لە بەرامبەر پێدانی نیوە سەربەخۆییەك ساڵانە دەبوایە (٤٠)هەزار بداتە پایتەخت(بەغداد)، ئەمەش بە سەرەتای هەوڵدانی ئەغلەبیەکان دادەنرێت بۆ سەربەخۆیی و پشتکردنیان لە بەغداد، هەروەها بە سەرەتای دەرکەوتنی دەوڵەتە هەرێمیەکان دادەنرێت لە سنورەکەدا.

لەم دەورەیەدا ئیمپراتۆریەتی عەباسی گەشەسەندنێکی گەورەی بەدەستهێنا لە پیشەسازی (چینراوەکان، پارەی وردە، وەرەقە، ......).بازرگانیش بە هەمان شێوە گەشەسەندنێکی گەورەی بەخێوەبینی.

هارون وەصفێکی زۆر جوانی دەسەڵاتەکەی کراوە لە (هەزار و یەکشەوە)دا لە کەیف سازی و ڕابواردنەکانی شەوانەیدا و لە بەهێزی دەسەڵاتەکەی و دەرکەوتنی وەکو سەرکردەیەکی گەورە.

لە پاش شۆرش و دامەزراندنی پایتەختی نوێ لە (٧٦٢)ز لە بەغداد. دەسەڵاتدارانی بنەماڵەی عەباسی سەرگەرمی خۆیان دایە زۆری ژنەکانیان و ڕازاندنەوەی سفرە و خوانەکانیان بە قاپ و قاچاغی ئاڵتونی و زیوی. لە کۆشکەکەی هارون کچی گۆرانیبێژ و خزمەتکاری ژن و پیاویشی لێبوو. هارون بۆ خۆی زۆر حەزی لە مۆسیقا و شیعر دەکرد. هەمیشە لە دانیشتنەکانیدا زیادەڕۆیی دەکرد لە سەرفکردن و پێدانی دیاری بە مۆسیقاژەن و شاعیرە ناودارەکانی. هەروەها زۆر گوێی لە مۆسیقا ڕادەگرت و سەیری یاری (شەڕە کەڵەشێر و سەگەکان)ی دەکرد، زۆر خێراش حوکمی مردنی دەردەکرد(اعدام الفوری). لە گەشتەکانی

شەوانەشـیدا هەمیـشە مەسـروری شـێرهەڵکێش(سـەربڕ) و جەعفـەری بەرمەکی هاورێی و ئەبونەواسی شاعیری گەورەی لەگەڵدابوو.

بەرمەکیەکان

بەرمەکیـەکان بـۆ مـاوەی (١٦) سـاڵ بەشـێوەیەکی سـەرەکی لـە ئیدارەی ئیمپراتۆریەتەکەدا بوون، جەعفەری بەرمەکیش وەکو هاوڕێیەکی تایبەتی هارون ، لەگـەڵ ئـەوەی کـە پلەیـەکی گـەورەی هـەبوو بـەلاَم لـە ئـەنجامی هێنـانی عەباسـەی خوشـکی هـارون بـە نهێنـی و بـەبێ هـیچ مـەرجێکی زەواج و پاشـتریش ئاشـکرابونیان لـە ئـەنجامی دروسـتبونی منداڵـەوە. هـارونی زۆر تـوڕە کـرد، هەربۆیـە لـە (٢٩ی کـانونی دووەمـی ٨٠٣)ز جەعفەری کوشت و زۆربەی بنەماڵەکەشی ڕەوانەی زیندان کرد.

یاخود مێژونوسان بۆ بەربەرەکانێی (عەرەب و فارس)ی دەگێرنـەوە کە هارون ویستویەتی پۆستی وەزیری و پۆستە بەرزەکان بداتە کەسـانی عەرەب نەك فارس ، ئەمـەش بـۆ پلانـی وەزیـری عـەرەب (فـەزڵی کـوڕی ڕەبیع) دەگەڕێتەوە کە لە هەوڵی شێواندنی ئەو بارودۆخەدا بووە تاوەکو پلە و دەسەلاَتی خۆی بەرزتر بێتەوە. کە پاشتریش بە هەمان شێوە بووە هۆی دروستکردنی کێشە لـە نێـوان مـەئمون و کـوڕی ئـەمیرەی عـەرەبی (زوبێدە)، کە فەزڵی کوڕی ڕەبیـع پـشتیوانی لـە کوڕەکـەی زوبێـدە کـرد وەکو عەرەبێك و (فەزڵی کوڕی سـەهل)یـش پـشتیوانی لـە مـەئمون کـرد چونکە کـچی عەبـدێکی فارسـی بـوو ،کـە کۆتاییەکەشـی بـە سـەرکەوتنی فارسەکان کۆتایی هات[*] .

[*] لێرەدا تەنها ئەو وشانەی کەلە مێژودا هیچ بونێکیان نیە و دروستکراوی کتێبە ئەدەبیەکانە خەتم بەژێردا هێناوە.

ولایــەتی عــەهــد

لە دوای سەردەمی ڕاشیدینەکان سیستمی فەرمانڕەوای تێکچوو کە لەسەر شێوازی (شورا)بەرێوە دەچوو، وە گۆڕا بۆ سیستمێك کە لەلایەن موعاویەوە دانرا ئەویش سیستمی (پشتاوپشت)ی بوو یان (ولایەتی عەهد) ئەمەش بە درێژایی حوکمی (ئومەویەکان ، عەباسیەکان ، عوسمانیـەکان) و هـەروەها دەوڵەتـە لابـەلاکانی وەکـو (ئەدارسـە ، فـاتیمی ، ئـەیوبی ، مەمالیك)هەروەها لە نێو میرنشینە کوردییەکاندا چ لە دەورانی عەباسی و چ لە دەورانی عوسمانیدا ....

لێرەدا نامەوێ و بە گرنگی نازانم کـە بـە درێـژی بـاس لـە چـۆنیەتی هاتنی عەباسـیەکان و سـەرهەڵدانیان لـە سـەرەتاکانی سـەدەی دووەمـی کۆچی و لە ناوچـەکانی خوراسـان و پاشـان زاڵبونیـان بەسـەر خیلافـەتی ئومەویدا بکەم. بەڵکو ئەوەی پێویستە باسبکرێ تەنها چۆنیەتی تێکچونی ولایـەتی عەهـد و گواسـتنەوە و جێگیربـونی لـە دەسـت بنەماڵـەی بـەنی عەباسدا و تاوەکو گەیشتنی بە دەورانی ڕەشید.

کاتێك (ئەبوعەباس سەفاح) بووە دامەزرێنەری خیلافەتی عەباسی ، گوێی نەگرت بۆ ئەو دەنگدانەوە و ڕوداوانەی کـەوا لـە مێـژوی ئیـسلامیدا رویاندا لە نێوان ئومەوی و ئـالی عـەلی ، کـە خـۆی دەبـوو لـە دوای خـۆی دەسەلآت بدرێتەوە دەست (ئـالی عـەلی) بـەلآم سـەفاح گـوێی بەمەنـەدا و ولایـەتی عەهـدی دایـە هـەردوو کوڕەکـەی (ئـەبو جەعفـەری مەنـصور) و (عیسای کوڕی موسا).

کاتێ مەنصوریش لە دوای سەفاح بووە جێنشین دوبارە نـاڕەزایی و شۆڕش هەندێ لە ناوچەکانی گرتەوە بەهۆی هەوادارانیان بۆ بنەماڵەی عەلی

(محمـــد نفـــس زەكیـــە و ئیبراهیمـــی)كـــەبرا بـــون ، بـــەلآم بـــەهۆی توندوتیژیەكانی مەنصورەوەلە بواری سـەربازیدا كۆتـایی بـە شۆرشـەكان هێنا ، بە وازهێنانی محمد نفس زەكیـە لـە كـاری ئـاژاوەگێڕی و پاشـان شەڕكردن لەگەڵ ئیـبراهیم تـاكو كـوژرانی . دووەم مەترسـیش كـە مـابوو لەسـەر دەولّەتەكـەی مەنـصور بـونی ئەبوموسـلیمی خوراسـانی بـوو لـە ناوچەی خوراسان كە وەكو فەرمانڕەوایـەكی ئـەو ناوچـەیە خـۆی ئەدایـە قەڵـەم ، هەربۆیـە لـە دوای نزیـك كەوتنـەوە و هەسـتكردن بـە گـەورەیی پێگەی دەسەلاّتی لە حۆران كوشتی.

لە پاش خۆیشی ولایەتی عەهدی نەدایە براكەی (عیسا كوڕی موسـا) بەڵكو مەهدی كوڕی كردە خەلیفە و جێنشینی خۆی، عیسا لە سـەردەمی مەهدیدا فەوتی كرد تاوەكو لە دوای مەهدی دەسەلاّت بگرێتەوە دەسـت، بۆیە مەهدیش بەیعـەتی دایـە هـەردوو كوڕەكـەی (موسـا هـادی و هـارون ڕەشید).

لە تەواوی كتێبە مێژوییەكاندا ، بەم شێوازە باسكراوە[1]:

هادی بووە خەلیفە و هارون ڕەشیدیش هاوكارێكی باشـی بـوو، بـەلاّم هادی هارونی نـەكردە جێنـشینی خـۆی و بـەڵكو بەیعـەتی بـە كوڕەكـەی (جەعفەر)دا كە زۆر بچوك بوو، ئەمەش بووە هۆی مشتومڕ و ناخۆشی لـە نێوان ئەم دوو برایەدا ، ئەوەبوو هادی بڕیاری سجنكردنی هارونیدا. یەحیا كوڕی خالدی بەرمەكیش كەوتە نێوانیان بۆ چارەسەركردنی كێشەكە، لـە دوای چەندین جار لە بردنی قسەی ئەم و ئەو بەلاّم هـادی لەسـەر قـسەی خـۆی سـور بـوو كـە دەبـێ بەیعـەت لـە دوای خـۆی بـۆ كوڕەكـەی بێـت،

[1] ابن كثير : البداية والنهاية ، ج٢/ ١٠٩-١١٠ . السيوطي : تأريخ الخلفاء ، ص ٢٠٧.............

ڕەشیدیش بە هیچ شێوەیەك قایل نەبوو، بۆیە كاتێ یەحیا نەگەیشتە هیچ ئەنجامێك خەیزەرانی لەمە ئاگادار كردەوە، ئەویش بڕیاری كوشتنی ئەویدا ، چونكە هادی كوڕی ببووە بەربەست لە ئەنجامدانی كارەكانی لە ولأتدا و ئەو دەسەلأتەی نەبوو وەكو لەدەورەی مێردەكەیدا هەیبوو. لەبارەی مردنەكەیشیەوە ڕای پێچەوانە هەیە كە:

– هەندێك پێیان وایە ژەهرخواردوو كرابێت لە لایەن جاریەكەوە بەناوی (عاتكە).

– هەندێكی دیكە پێیان وایە هەر بۆ خۆی نەخۆشی لەگەڵدا بووە و فەوتی كردووە.

– هەندێكی دیكە پێیان وایە خەیزەران ڕای سپاردووە بە هەندێ لە كەنیزەكەكانی كاتێ خەلیفە خەوی لێكەوت ، بەو ڕایەخەی لەژێر خەلیفەدا ڕاخرابوو لولی بكەن و لەسەری دانیشن تاوەكو خەلیفە بخنكێ. چونكە هادی بڕیاری كوشتنی ڕەشیدی دابوو ئەگەر بەیعەت نەداتە كوڕەكەی.

– هەروەها جۆرێكی دی لە مردنەكەی كە زۆر باسی لێوە نەكراوە، ئەویش ئەوەیە كە كاتێ زۆری خواردۆتەوە ئەو قامیشەی كە پێی خواردۆتەوە قرتاوە و لە قورگیدا گیراوە و هەناسەی بۆ نەدراوە و خنكاوە[1].

هادی لە شیعرێكدا بە هارون دەڵێ [2]:

نصحت لهارون فرد نصيحتي

---

[1] العصامي: سمط النجوم العوالي في أبناء الأوائل والتوالي ،٢/ ١٩٣.

[2] العصامي: سمط النجوم العوالي في أبناء الأوائل والتوالي ،٢/ ١٩٣ –١٩٤.

وكل امريء لايقبل النصح نادم

وأدعوه للأمر المؤلف بيننـــا

فيبعد عنه :وهو في ذاك ظالـــــــم

ولولا انتظاري منه يوما الى غد

لعاد الى ما قلته وهو راغـــــــــــم

زەهـەبیش دەڵـێ :(هـادی لـە رەبیعـی دووەمـی سـاڵی ١٧٠ك لـە تەمەنی ٢٣ ساڵیدا وەفاتی کرد، کـە مـاوەی خیلافەتەکـەی سـاڵێك و دوو مانگ بوو)[١] بەڵام بە گشتی کۆشك بە مردنی هـادی دڵخـۆش بـون چـونکە کارە ناشیرینەکانی تەواوی کۆشکی بێزارکردبوو.

سەعالیبی دەڵێ: (دروست نەبووە شەوێکی تر وەك ئـەو شـەوە لـە مێژودا کە شەوی شەممە ١٤شەو تێپەڕی بوو لە مـانگی رەبیعـی یەکـەمی ساڵی ١٧٠ك: خەلیفەیەك مرد، خەلیفەیەك لەدایك بوو، خەلیفەیەك دانـرا . هادی مرد، مەئمون لەدایك بوو، ڕەشید بووە خەلیفە. هەربۆیە ناودەبرێت بە شەوی خەلیفە (١٤ی ئەیلولی ساڵی ٧٨٦)ز[٢].

لە کۆتایی ئەم بابەتەدا دەگەین بەوەی کە هادی خەلیفەیـەکی بـاش نەبووە، چ لە کەسێتیدا کە کەسـێکی تـوڕە و قـسە ڕەق بـووە، وە چ لـە کردەوەکانیدا : بە دورخستنەوەی دایکی لە بەرێ کردنی کێشە و گرفتـی خەڵکی و دورخستنەوەی براکەی لە وەلی عەهدی و بریاری کوشتنیدانی لە زینداندا، ئەمە بەشێوەیەکی تایبەتی بەشێوەیەکی گشتیش خەلیفەیـەکی بێزراو بووە و خەڵکی خۆشیان نەویستووە.

---

[١] السيوطي : تأريخ الخلفاء ، ص٢٠٨.

[٢] ميخائيل عواد: صور مشرقة من حضارة بغداد في العصر العباسي .

مـێژووی هـارون ڕەشید

هارون ڕەشید بـووە خەلیفـە لـە (١٤ی ربیـع الاول، سـاڵی ١٧٠ك) لـە تەمەنی (٢٢)ساڵیدا، کاتێ ڕەشید بووە خەلیفە ڕۆژی جومعە بوو، خەڵکی ماڵـەکانیان چـۆڵ کـرد و لـە ناوچـەیەکی بەرفراوانـدا کۆبونـەوە . پیـاوان دروشــم و هوتافیــان دەکێــشا و ژنــانیش هەلهەلــەیان لێــدەدا، هــارون ڕەشیدیش بەناویاندا بەرەو پێشەوە دەڕۆیشت و لە دوایشیەوە ئەسپسوار هەبوون کە شمشێرەکانیان بۆ ئاسمان بەرزکردبۆوە، لـە دوای دانیـشتنی لە شوێنێکدا تایفە و خێڵەکان سەردانیان کرد و بەیعەتیان پێـدا، بەمـەش ڕەشید بـووە یەکـەم خەلیفـە و یـەحیا کـوڕی خالیـدی بەرمـەکیش بـووە یەکەم وەزیری[1] .

مامۆسـتا (عــەباس مــەحمود عقــاد) لــە بــارەی هــارون ڕەشــید و ســەردەمەکەیەوە دەڵــێ: (هــارون ڕەشــید ســوڵتانی دەوڵــەتی ئیــسلامی، بەپێی گێڕانەوەکان لـە نمونـەی (ڕەمـسیس)ی دەوڵـەتی میـسری کـۆن و (لویسی چواردەهەم)ی دەوڵەتی فەرەنسای نوێیـە. هۆکـاری ئەمـەش بـۆ ئەو گێڕانەوانە دەگەڕێتەوە کەبە شێوازێکی سـەرپێیانە و بـە گـشتی بـێ قوڵ بونەوە لە بارودۆخەکە روداوەکانیان تۆمارکردووە.

ڕەشـید ئـەم سـەرکەوتنەی لـە بـەناوبانگی گەلەکەیـەوە بـە دەسـت هێناوە، کەهەندێك بەڕاسـتی باسـیان لێـوە کـردووە و هەنـدێکی دیکـەش زیـادەڕەوی، ئەمـەش لـە کـۆن و نوێـدا هەیـە. یەکـەم خەلیفـە بـووە کـە دەســتی داوەتــە نــاو مــاڵی خــۆی (دەوڵەتەکــەی)و گرنگــی داوەتــە دانیشتنەکانی شاعیران و ئەدەب دۆستان و گوێی گرتووە لە بیروبۆچـونە

[1] د. محمد رجب البیومی : هارون الرشید ، ص٦١-٦٥.

جیاوازەکـان و دەسـەلآتی بـەرفراوان کـردووە بـە ڕۆژهـەلآت و ڕۆژئـاوادا، کەسێکی فیکر غامض نەبووە وەکو مەئمون بـەڵکو کەسـێتیەکی شـەعبی بووە و سادەبووە لەگەڵ ئەوەی کـە گرنگیـشی داوەتـە لایـەنی فیکـری و کردنـــــەوەی قوتابخانــــەکان بـــــۆ کـــــاری دەرس وتنــــــەوە)[١].

کەسێتی ڕەشید

ئەگەر بێت و ئێمەش لەسەر هـەمان پێـوەری پرۆفیـسۆری مێـژووی ئیسلامی زانکۆی سلێمانی برۆین و بلێین : ڕەشید ڕۆژی ١٠٠ ڕکات نوێـژی دەکرد و بە ڕۆژووش بـوو ، هەمیـشە دانیشتنەکانیـشی زانـای پلەبـەرزی زانستە جیاوازەکانی تێدا بوو، شەویش لە دوای ئەوەی ڕۆژووی دەشکاند و ئیمامەتی دەکرد بۆ موسـڵمانان، ماڵەکـەی دەبـووە مـەلها و کەنیزەکـە بــەرۆژوو بوەکــان و قورئــان خوێنــەکان ئەوانــەی هــەموو بەیانیــەك هەڵدەستانەوە بۆ نوێژی بەیانی جلەکانیان لادەبرد و سەمایان دەکرد بـۆ ئیمام و زانا و خەلیفەش، ئەگەر شەوێکیش سەمایان بۆ نەکردایە ئـەوا تـا بەیانی خەوی لێ نەدەکەوت و پارشێویش هەڵدەستایەوە ڕۆژوی دەگرت و نوێژی بەیانیـشی نەدەچـوو. ئەگـەر بـەم پێیـەبێت ڕەشـید نەخۆشـیەکی نەفسی زۆر گەورەی بووە ! بەلآم ئەگـەر وابێـت چـۆن دەبێتـە (جـەباری بــەنی عــەباس) ؟ چـۆن دەتوانێـت ئیـدارەی خیلافــەتێك بکـات کـە لــە ڕۆژهەلآتــەوە تــاوەکو هیندســتان و لــە ڕۆژئاواشــەوە تــاوەکو مــەغریبی دوور(مەغریبی ئێستا).

---

[١] عباس محمود العقاد: حیاة فیکري في عـصر هـارون الرشـید ، عـدد الخـاص بهـارون الرشـید ، أول أغسطس . ١٩٤٠، ص١٠٩٣.

خاوەنی کتێبی (الامامة والسیاسة: ١٨٦/٢)دەڵێ، ڕەشید: (شەوەکانی دابەش کردبوو بۆ حەوت بەش ، شەوێکیان بۆ وەزیرەکان و باسکردنی حاڵی خەڵکی و پرس و جۆکردن لەسەر کارە گرنگەکان و پرۆژەکانی دەوڵەت، شەوێکیشیان بۆ دیوانەکان و حساباتی ماڵی موسڵمانان و ڕێکخستنی و چاککردنی، شەوێکیش بۆ ئەمیر و سەربازەکان لە بارەی سەرکەوتن و هەواڵەکانی دەرەوە و پاراستنی سنورەکانی دەوڵەت. شەوێکیش بۆ دانیشتن لەگەڵ زانا و فەقیهەکان لە بارەی زانستەکان و دراساتە فیقهیەکانەوە، شەوێکیش بۆ قورئان خوێندن و عیبادات و پاککردنەوەی دڵ و دەروون و گوێگرتن لە ئامۆژگاری مامۆستایان، شەوێکیش بۆ ئافرەتان ڕابواردن و دانیشتن لەگەڵیاندا، شەوێکیش بەتەنها و لە خەڵوەتدا تاوەکو نەفسی سەرشۆڕبکات، ئەو شەوە نەدەبوو کەس لێی نزیك بێتەوە و بچێتە ژورەکەیەوە،......).

ئەمەش بۆ خۆی بریتیە لە قسەی پڕوپوچ و بێ مانا بەبەڵگەی ئەمانەی لای خوارەوە:

١. کەسێك شەوانە گوێ بگرێ لە ئامۆژگاری زاهیدان و زانایان و وتەکانیان و گفتوگۆیان لە بارەوە بکات، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە شەو کەیفی خۆی نەکەوێ و لەگەڵ ژناندا ڕابوێرێت. ئینجا ئەمە (شەهوەتبازی بەنی عەباسە) یان (جەباری بەنی عەباس).

٢. باشە ئەگەر شەوەکانی ئاوا دابەش کردووە ، ئەی ئەم دابەش کاریە چی لێبکەین و چۆن لەگەڵ ئەم شەوانەی تردا بیگونجێنین ، کە ئیبن خەلدون دەڵێ:(ساڵێك دەچووە غەزا و ساڵێکیش حەجی دەکرد).

٣. ئەگەر کەسێکی ئاوا ئارەزوو باز بووە گریان لە کوێوە دێت؟ خۆ گریان و زیرەکی شتێك نیە هەر لە خۆیەوە دروست ببێت، خەلیفەیەك کە ئیدارەی ئەو هەموو ولأتانەی پێدراوە چۆن لە هەفتەیەکدا سێ شەوی لە بێئاگای میللەتەکەی بەرێتە سەر (شەوێك بۆ ڕابواردن ، شەوێك بۆ خەڵوەت ، شەوێك بۆ زوهد و عیبادەت).

مامۆستا (عومەر ئەبو نەصر) لە پێشەکی کتێبەکەیدا دەڵێ:(هارون ڕەشید لە ڕاستیدا کەسێتیەکی غەریب بووە ، وە ژیانی پڕیەتی لە نمونەی دژبەیەك، لە هەندێ کاتدا کەسێتیەکی دەست بڵاو و غەرقی ڕابواردنی خۆی بووە، لە حاڵەتێکی تردا بەهێزترین خەلیفەی ئیسلام بووە و موحارەبەی بەهێزترین دەسەلأتی ئەوکاتە کە بیزەنتینەکان بون بکات و سەرانەیان بخاتە سەر ..... هەروەها لە لایەکی تریشەوە بەرامکەکان لە چوارچێوەی دەسەلأتەکەیدا بون و یەحیاش وەزیری بوو . لەگەڵ خێزانیدا تەبا و دڵخۆش بووە ، لە هەمان کاتدا کەسێکی ئارەزوو باز بووە و لەگەڵ ژناندا ڕای بواردووە ...... بەناو بازارەکاندا ڕۆیشتووە و لە حاڵی خەڵکی پرسیوە ، وەکو عومەری کوڕی خەتتاب، هەوڵی دادپەروەری کۆمەلأیەتی داوە و بەشێوەیەکی باش چەسپاندویەتی). پاشان دەڵێ :(ئەدیب بووە ، فەقیە و زانا بووە، زانا و فەقیهەکانی لە خۆی نزیك کردۆتەوە و گرنگی بە زانست و ئاداب و هونەرەکان داوە، هەروەها خەلیفەیەکی زاهید و لە خواترس بووە ، پارێزگاری لە دروشمەکانی ئیسلام کردووە، لە نیوەی شەویشدا هەڵساوەتەوە بۆ

نوێـژکردن و قورئـان خوێنـدن هـەتاوەکو بەرەبـەیان، بێگومـان ئەمـە کەسێتیەکی غەریبە)[1].

نوسەر لە جیاتی ئەوەی کتێبەکەی بەشێوەیەکی شیکاریانە بێت و باس لەو دەقانـە بکـات کـە مێـژوی ئـەم کەسـایەتیەیان شـێواندووە ، بـە هەمان شێوەی کەسەکانی دی دێتەوە سەر رێگا بـێ گرفـت و بـێ مانـدوو بون دەقەکان دەکاتەوە بـە گـژی یـەکتردا و بـەوە کۆتـایی بـەو مەسـەلە دێنێت (ئەم خەلیفەیە بێگومـان کەسـێکی غەریبـە)! ئـاخر بۆچـی؟ ئـەو کاریگەریانە چین کە مێژوی ئەم کەسایەتیەیان شێواندووە؟ کەس نازانێت ڕاستی کامیانە، ئەدەبیانە؟ مێژوویانە؟ فیکریانە؟ یان چۆن لە بابەتەکان بڕوانین؟.

ئیبن خەلدون لە مێژووەکەیدا دەڵێ:(ڕەشـید ئـارەق خـۆر نـەبووە و هاوەڵی زانایان و پیاوچاکانی کردووە، پارێزگاری لە نوێـژ و عیباداتـەکان کردووە و هەستاوە بۆ نوێژی بەیانی لە کاتی خۆیدا، ساڵێ غەزای کردووە سـاڵێکیش حـەجی کـردووە . ڕەشـید بـادەی خورمـایی خـواردووە کـە سەرخۆشکەر نەبووە و لەسەر مەزهەبی ئەوکاتـە حـەلاڵ بـووە و فـەتوای حەلاڵی دراوە، ئەگەر نا ئارەقی سەرخۆشکەری نەخواردۆتەوە و ناگونجێ پیاوێـك لێپێـچینەوە بکـات لەسـەر حەرامـەکان ، کەچـی خـۆی یـەکێ لـە گەورەترین تاوانەکان ئەنجام بدات[2]). مێژوونوسی گـەورەش ئـیبن ئەسـیر دەڵێ: (ئەمە لە کوێ هەستابێت بە خیلافەتکردنی بە دین و دادپـەروەری و هاوڕێیەتی زانایان و پیاوچاکان . ئەمە لە کوێ گفتوگۆی لەگەڵ (فەزیلی

[1] الهوى والشباب في عهد الرشيد، الطبعة الثانية ، ص ٥.

[2] تأريخ ابن خلدون،١/١٤.

کوڕی عیاز و ئیبن سماك و عەمری)کردبێت و گوێی لە ئامۆژگارییەکانی (سوفیانی سەوری) گرتبێت، ئەمە لە کویٚ دوعابکات لە کاتی تەوافدا و هەموو بەیانیەك ئامادەبێت بۆ نوێژی بەیانی[١]).

ئەبو حامدی غەزالیش دەڵێ:(شەقیقی بەڵخی چوو بۆ لای ڕەشید

ـ ڕەشید: تۆ شەقیقی زاهیدیت؟

ـشەقیق: من شەقیقم بەڵاٚم زاهید نیم.

ـ ڕەشید: ئامۆژگاریم بکە.

ـشەقیق: ئەبوبەکر نمونەی ڕاستگۆیی بوو، عومەری کوڕی خەتتابیش جیاوازی لە نێوان حەق و باتڵدا دەکرد ، عوسمانی کوڕی عەففانیش نمونەی حەیا و شەرم و بەخشندەیی بوو، عەلی کوڕی ئەبی تالیبیش گەیشتبووە پلەی باڵا لە زانست و عەدلدا.

ـ ڕەشید: زانیاری زیاترم پیٚ ببەخشە.

ـ شەقیق: من ئەزانم لە دوارۆژدا ڕزگارت نابێت، تاوەکو حەقی ئەم سیٚ شتە نەدەیت: (بەیتولمال ، شیلاق، شمشێر) ئەوانەی موحتاجی پارە بون و پارەیان پیٚ نەگەیشتووە، ئەوانەی سەرپێچیان نەکردووە و بە شیلاخ ئەدەب دراون، نەفسێکتان بە ناحەق و بە شمشێر کوشتبێت، کە دەبێت بکوژرێتەوە بە ئیزنی وەلی کوژراو.

ـ ڕەشید : پێم ببەخشە.

ـ شەقیق: ئێوە وەکو بنجۆ و سەرچاوەی ئاوێکی زوڵاڵن و تەواوی زانایانی جیهانیش وەکو خواروی ئەو ئاوەن، ئەگەر سەرچاوەی ئاوەکە ساف و پاك بێت هیچ خراپیەك نیە ئەگەر لە خواریشەوە ئاوەکە لیٚلٚ بێت،

---

[١] ابن الأثير : الكامل في التأريخ ، ٥/١١٤.

بەڵام ئەگەر سەرچاوەکەی لێڵ بێت ئەوا هیچ کات سودی نابێت ئەگەر خواروی ئاوەکەش پاك بێت[1]).

ئیبن ئەسیریش دەڵێ:(ڕەشید چوو بۆ عەمرە لە مانگی ڕەمەزاندا و گەڕایەوە مەدینە لە ساڵی ١٧٩ك، لە کاتی حەجدا هەستا بۆ حەج لەگەڵ خەڵکیدا و ڕۆیشت بۆ مەککە لە وێشەوە بۆ مینا پاشان بۆ عەرەفات و تەواوی مەشاعرە دینیەکانی بە پێ ئەنجامدا). پاشان لە کۆتایدا دەڵێ: ڕەشید لە کەعبەدا بینراوە کە لەسەر پەنجەی پێیەکانی وەستاوە و دەیگوت:(یا من یملك حوائج السائلین، و یعلم ضمائر الصامتین، ان لکل مسألة منك ردا حاضرا ، و جوابا عتیدا، ولکل صامت منك علم محیط ناطق بمواعیدك الصادقة، وأیادیك الفاضلة، ورحمتك الواسعة، صل علی محمد وعلی ال محمد، واغفرلنا ذنوبنا، وکفر عنا سیئاتنا......... یامن خشعت له الأصوات بجمیع اللغات یسألونك الحاجات، ان من حاجتي الیك أن تغفرلي ذنوبي، اذا توفیتني ، وصرت في لحدي، وتفرق عني أهلي وولدي .... اللهم أحیانا سعداء، وتوفنا شهداء، واجعلنا سعداء مرزوقین، ولاتجعلنا أشقیاء محرومین).

واتە:

(ئەی ئەو کەسەی کە خاوەنی پێداویستیەکانی داواکارانی، ئەزانی چی لە ناخی بێدەنگەکاندایە، بۆ هەموو داواکاریەك وەڵامێکی خێرا و تەواوت هەیە. بۆ هەموو بێدەنگێك زانستێکی فراوانت هەیە ، بە پەیمانێکی ڕاستگۆیانە و بە دەستێکی بەخششانە و بە ڕەحمەتێکی بەرفراوان. درودی خوا لە پێغەمبەر و ئالوبەیتەکەی لە تاوانەکانمان خۆشبە و

---

[1] التبر المسبوك في نصيحة الملوك : ٥/١ .

تاوانەکانمان بسڕەڕەوە....... ئەی ئەو کەسەی گوێ دەگریت بۆ هەموو زمانێك داوایەکت لێدەکەم ئەویش لێخۆشبونە لە گوناهەکانم کاتێ کە مردم و ڕۆیشتمە ناو گۆڕ و جیابومەوە لە ماڵ و منداڵم. خودایە بە بەختەوەری بمانژێنە و بە شەهیدی بمانمرێنە، خودایە بمانکەیتە بەختەوەرێکی ڕۆژی دراو نەك دڵتەنگێکی بێ بەری کراو[1]).

ئەبو مەعالی کلابیش لەبارەیەوە دەڵێ:

فمن يطلب لقاءك أو يرده فبالحرمين أو أقصى الثـــغور

ففي أرض العدو على طمر وفي أرض البنية فوق كـــــور

وما حاز الثغور سواك خلق من المستخلفين على الأمـــــور

مێژونوسی سوری (محمد کرد علی) لە بارەی ئەو توهمە و ناشیرینکردنانەی لەسەری دروستکراون، دەڵێ:(ڕەشید لە دانیشتنەکانیدا لەگەڵ فەقیه و موجتەهیدین و زانایاندا باسیان لە شتە حەرامکراوەکان کردووە و بەپێی تەواوی زانایانی ئەو کاتە کەسێکی دیندار بووە. دەی ئەگەر وایە چۆن لە دانیشتنەکانیدا دەتوانێ کاری لادەری ئەنجام بدات.[2]...).

ئیبن خەلدونیش بەهۆی موتەئەسیر بونی بە وەسیەتەکەی ڕەشید، بەشێکی بۆ تۆمارکردوین و دەڵێ:(ڕەشید وەسیەت بۆ ئەحمەر دەکات کە ناوی عەلی کوڕی مبارکە: ئەی ئەحمەر! ئەمیری باوەڕداران دەیدا بە تۆ گیانی خۆی و بەرهەمی دڵی، تۆش با دەستت فراوان بێت ، مل کەچی تۆ بۆ ئەو واجبە(بەمەرجێ لەسەر حەق بێت) و لەو شوێنەدا ئامادەبە کە

---

[1] الكامل ، ٥/٢٣١.

[2] مجلة الهلال ، العدد الخاص بالرشيد ، ص ١١٠٠، أغسطس ١٩٤٠

ئـەمیری بـاوەڕداران داینـاوی، قورئـانی بـۆ بخوێنـە و هـەواڵی پـێ بـدە و شیعری بۆ بخوێنـەوە و سـوننەتەکانی فێـر بکـە ، لـە کـاتی قـسەکردنیدا ئاگاداری بە و لە کاتی دەست پێکردنیدا ڕێگری بکە لە پێکەنین جگـە لـە کاتە تایبەتیەکان، ئاوا فێری بکە کاتێ گەورانی بەنی هاشم هـاتن بـۆ لای بــە گــەورە ســەیریان بکــات و ئــەو دانیــشتنانە گــەورە ڕابگــرێ کــە سەرکردەکان تێیدا ئامادەن. هەموو ساتێك سودی پـێ ببەخـشە و فێـری شـتی بەسـودی بکـە جگـە لـەو شـتانەی لـە زیهنیـدا کـۆی کردونەتـەوە، قەدەغەی مەکـە لـە یارمەتیدانـەکانی و لەکاتـە بەتاڵەکانیـدا لەگـەڵی بـە، ئەگەر گوێڕایەڵی کردیت بە نەرم و نیانیەوە هەرچی باشە پێی بڵێ ئەگـەر نا بەتوندی و توڕەییەوە پێی بڵێ و مل کەچی بکە[1] [*]).

ڕەوشـتی ڕەشیـد لە نێوان کتێبە مێژوویی و کتێبە ئەدەبیەکاندا

لێکۆڵەر ناتوانێت بۆ ڕیوایەتی فەرمودەکانی پێغەمبەر بگەڕێتەوە بۆ کتێبە ئەدەبیەکان ، لەبەر ئەوەی فەرمودە ڕێبازی تایبەتی خۆی هەیە لە ڕیوایەتــدا. زانــستێکی جیا یــە پەیوەســت بەخۆیــەوە ، لــە نێــو فەرمودەکانیـشدا فـەرمودەی جیاجیامـان هەیـە وەکـو (مرفـوع، متـصل، موقــوف، مقطــوع، مرســل، مــسند، ضــعیف، منقطــع، مــدلس، شــاذ، منکر،......). بەڵام ئەم ڕێکوپێکردنە لە ڕیوایەتە مێژوییەکانـدا نـابینرێ، هەربۆیە توشی ئەم کێشە گەورەیە هاتوین لە مێژوی ئیسلامیدا.

---

[1] ابن خلدون: مقدمة ، ص٦٣٣.

[*] ڕەشید مەبەستی کوڕەکانیەتی ، کە دوای خۆی دەبنە ئەمیری باوەڕداران

لێکۆلەری گەورە مامۆستا (اسد رستم) مامۆستای مێژوو لە زانکۆی (اللبنانیــة) کتێبێکــی باشــی دانــا بــەناوی (مــصطلح التــأريخ) تیایــدا شیکردنەوەی کردووە بۆ دەقە مێژوییەکان لەسەر بنچینەی لێکۆڵینەوە و ڕاستکردنەوە ، ئەمەش یەکەم مێژونوسە کە هەوڵی لەو جۆرەی دابێت لەو بــوارەدا تــاوەکو هەریــەك لــە نمونــەکانی (ابــن الأثــير ، القفطــي ، المقريـزي،...)بخرێنــە تــای تــەرازووەوە. لــە پێــشەکیەکەدا ئــەوە ڕون دەکاتەوە کە مەرجیعی سەرەکی بۆ کتێبە مێژووییەکان دەبیّ ئەو کەسە گوماناوی نەبێت و هەروەها کتێبە ئەدەبیەکان بە هیچ شێوازێك بەشداری نەکـەن لـەم بـوارەدا ، وەکـو (پەخـشانەکانی العقـد الفريـد ، محاضـرات الأدبـاء، المـستظرف) کـە ئەوپـەری لێکـدژیان تێدایـە، هـەروەها کتێبـی (الأغاني)ش بە هـەمان شـێوە لێـدانێکی گەورەیـە لـە مێـژوی ئیسلامی ، گێڕانەوەکانی هیچ ڕاست نین و شـیکراوە نـین و تـەواوی لێکۆلـەرەوانیش لەسەر ئەوەن کە ئەم کتێبانــە سەرچــاوەیەکی دروسـت نـین بـۆ مێـژوو و نابێت پشتیان پیّ ببەسترێت، بەڵکو تەنها وەکـو شـیعر یـاخود پەخـشان ئــەتوانریّ سـودی لێوەرگیرێـت، ئەگـەر نـا بـەهیچ شـێوازێك بـۆ کەسـێتی خەلیفــەکان و ئــەمیرەکان و ســەرۆك لەشــکرەکان و هەواڵــەکانی ئــەو سەردەمانە سودیان لێوەرناگیرێت.

دکتـــۆر (ئەحمـــەد ئـــەمین)یـــش لـــەژێرناوی (دوو وێنـــە)دا دەڵێ:(جیاوازیەکی دژبەیەکی گەورە هەیە لە نێوان وێنەی ڕەشـید لـەلای مێژونوسانی وەکو تەبەری و ئـیبن خەلـدون و ئـەبی یوسـف لـە خـەراج و وێنەی ڕەشید لە ألف ليلة وليلة و الأغاني و اعلام الناس فيما وقع للبرامكة مع بني العباس. لەوێنــەی یەکەمیانـدا ڕەشـید پیاوێکـە لـە دژی ڕابـواردن

ڕاوەستاوە و لەوێنەکانی دووەمیشدا پیاوێکە غەرقی ڕابواردن بووە ، کە پێم وایە وێنەی مێژونوسەکان ڕاستە بەڵام نوسراوە ئەدەبیەکان زیاتر ئازادانەتر نوسراون[1]). ئەحمەد ئەمین کتێبی (هارون الرشید)ی لە ساڵی (١٩٥١)زدا نوسیوە دوای بیست ساڵ کتێبی (ضحی الاسلام)ی دانا ،لە بەشی یەکەمی کتێبەکەیدا باس لەوە دەکات کە کتێبی (الأغاني)لە ڕوی گێڕانەوەکانیەوە جێگای ڕەخنە لێگرتنە.

الطحاوي دەڵێ:(بیستومە لە بکا کوڕی قوتەیبیەوە دەیوت : بیستومە لە هلال کوڕی یەحیا کە بینیویەتی : کاتێ تەوافی ماڵی خوام دەکرد ، هارون ڕەشیدم بینی تەوافی دەکرد لەگەڵ خەڵکیدا و پاشان بۆ نیازکردن چووە ژورەوە[2]).

ئیبن عەبدولحەکەم دەڵێ بیستومە لەمالیکەوە دەیوت:(ڕاوێژی پێکردم ڕەشید لە سێ شتدا قبوڵم نەکردن : الموطأ لە کەعبەدا دابنرێت. الموطأ بکرێتە مەرجەعی خەڵکی و خەڵکی لەسەری بڕۆن، مینبەرەکەی پێغەمبەر (صلى الله عليه وسلم) خراپ بووە و بێڵێت چاکی بکەنەوە بە ئاڵتون و زیو . ڕەشیدیش بەگوێی کردم[3]).

ئیبن سماکیش لە یەکێ لە ئامۆژگاریەکانیدا بۆ هارون ڕەشید دەڵێ[4]:(ئەی ئەمیری باوەڕداران ، تەنها لە خوا بترسە ، بزانە سبەینێ ڕائەوەستێنرێی لە بەردەمی خوای گەورەدا ، پاشان ئەتگەیەنن بە یەکێ

---

[1] هارون الرسید ، ص١٨٣.

[2] التقي الغزي: الطبقات السنية في تراجم الحنفية، ١٦٩/١.

[3] الذهبي : سيرأعلام النبلاء ،٩٨/٨ .

[4] ئەم ئامۆژگاریانە ئیبن سماك لە کتێبەکانی (البداية والنهاية ، تأريخ الأمم والملوك ·الطبري)دا هاتووە.

لەم دوو شتە کـە سـێهەمیان نیـە: بەهەشـت یـان دۆزەخ .....ڕەشـیدیش دەستی کرد بە گریان).

لــە دانیــشتنێکی تــردا ، ڕەشــید داوای ئــاوی کــرد و خواردیــەوە و سوپاسی خوای کرد . پاشان ئیبن سماك بە ڕەشـیدی وت: ئـەی ئـەمیری باوەڕداران چی لە پێناودا ئەدەی ئەگـەر خواردنـەوەت لێ قەدەغـە بکـەن ؟!. ڕەشـیدیش وتـی : نیـوەی ماڵەکـەم . ئـیبن سمـاکیش وتـی: ئەگـەر بیخۆیتەوە و بەڵام نەچێتە لاشەتەوە ، چی لە پێناودا ئەدەی ؟!. ڕەشید وتی : نیوەکەی تری ماڵەکەم. ئیبن سماك وتی: هەموو ماڵەکەتدا بـۆ ئـاو خواردنەوەیەکی باش ، ئەی بۆ یەك هەناسەدان ؟!

یەکێ لە پاشایانی (سند) هۆگری مشتومڕ و موناقەشە بوو داوای لـە ڕەشید کرد کە یەکێکی بۆ بنێرێـت تـاوەکو لـە بـارەی هەنـدێ مەسـائیلی عەقائیدیەوە مشتومڕبکەن، ڕەشیدیش خێرا وەفدێکی نارد و دانیشتنێکی گەورەیان سازدا ، لە کۆمەڵی وەفدەکە پرسیاریان کرد: ئایا خوا قادرە لە هەموو شتێکدا ؟ وتیان: بەڵێ ، بێگومان . سـندیش ووتـی : ئایـا توانـایی هەیە وەکو خۆی دروست بکات ؟ وەفدەکە وەڵامیان نەدایەوە و وتیـان : ئەمە مەسائیلێکی زانستی کەلامە و ئێمـە دژی ئەوەسـتین. گەڕانـەوە بـۆ بەغداد و ئـەوەی کـە بـوو گێڕایانـەوە. ڕەشـید توڕەبـونێکی زۆر گرتـی و ووتی: کەسێك نیە بەرگری لەم دینە بکات ؟ وتیان : بەڵێ ، ثمامـە کـوڕی ئەشـرس بـۆ ئەمـە چـاکە. ڕەشـیدیش نـاردی بـۆ سـند، کـاتێ سـندی پرسیارەکەی کرد خێرا ثمامە وەڵامی داوە و وتی: ئەمـە مەحاڵـە چـونکە

دروستکەر کۆنە ئەگەر وەکو خۆی دروست بکات تازەیە و وەکو خۆی نیە ! بەمەش سیندی بەزێنراو مەجلیسەکە کۆتای هات[1].

ڕەشید دژی موناقەشە بووە بە تایبەتی لە مەسائیلی یەکتاپەرستیدا و دەیگوت: پێویست بەوەها دانیشتنێك ناکات. بەلاَم بۆ ئەو موناقەشەیەی کە هاتە پێشەوە دەیگوت: (لێدانی ئاسن بە ئاسن).

هارون ڕەشید ویستی بۆچونی خۆی دەربارەی لابردنی ئەو زیادانەی لە مینبەرەکەی پێغەمبەردا و دروستکردنی قادرمەی زیاتر لە دەورانی موعاویەدا دەربرێت بۆ ئیمام (مالك) ئەویش لە وەلاَمی ئەمەدا پێی وت: (کاری وا مەکە ئەی ئەمیری باوەڕداران ، مینبەرەکە لە داری بچوك دروستکراوە و بەشەکانی جیادەبنەوە ، ئێمە هێشتومانەتەوە تەنها وەکو پیرۆزیەك بۆ ئەو کەسەی لەسەری دائەنیشێت، ئەو پیرۆزیە لەدەست ئەدات کە دەستکاری بکەیت، هەرکەسێکیش لە دوای تۆ هات دەلێت: پێویستە بۆ مینبەرەکەی پێغەمبەر ئەوە و ئەوە بکرێت ، یان لەوانەیە پێشنیاری ئەوە بکرێت بگوازرێتەوە لە مەدینەوە بۆ پایتەخت بۆ ئەوەی ببێتە مینبەرێك بۆ خەلیفە، هارون ڕەشیدیش وەلاَمی دایەوە: باشە ، با وازی لێبهێنرێت . ئەم فەرمانەی ئیمام مالیك بووە دەلاقەیەك بۆ سەر والیەکان و وەلاَمێکیش بۆ پێشنیارەکەی ڕەشید و ئەویش ملکەچی بوو).

مامۆستا (محمد ئەحمەد عرفە) کە یەکێکە لە گەورە زانایانی ئەزهەر ، لەژێر ناونیشانی(بین التشریع والسیاسة في عهد الرشید)دا دەڵێ:(لە دەورەی هارون ڕەشیددا مالك کوڕی ئەنەس (زانا و ئیمامی

[1] البغدادي: المنية والامل ، وەرگیراوە لە کتێبی (د.شعوط ، ص٣٦٠). ئێمەش لە د. محمد رجب البيومي : هارون الرشيد ، ص٩٨.

مەدینە) بەیعەتی بە هارون نەداوە و هەربۆیە گیراوە و بۆ ماوەیەکی زۆر لـە زینداندا لێـی دراوە تـاوەکو شـانەکانی داکـەوتون . ئـەم ڕوداوە بـەو شێوازە بڵاوکراوەتەوە و وتراوە کە لەسەردەمی هارون ڕەشیددا و لەسەر دەستی والی مەدینە (جەعفەر کوڕی سلێمان) بەڵام ئەم کارە لەسەردەمی ئەبوجەعفـەری مەنـصوردا ڕویـداوە و هـیچ پەیوەندیـەکی بەسـەردەمی ڕەشیدەوە نیە). بۆ زانیاری زیاتریش ئەتوانن بگەڕێنەوە بۆ ئەو بابەتـەی مامۆسـتا کـە بـڵاوی کردۆتـەوە ، چـونکە لـە ڕاسـتیدا هـیچ مـشتومڕ و لێکدانەوەیەکی خراپ لە نێوانیاندا نەبووە و ئیمـام هـیچ جـۆرە لێـدانێکی بەرنەکەوتووە .

لەبارەی هەڵوێستی ڕەشید لە بەرامبـەر ئیمـامی شافیعیـشەوە، بـە هـەمان شـێوە هەڵوێـستێکی دژ و رق لێبونـەوە نیـە و ڕوداوەکـەش بـەم شێوازەیە:(ئەو کات حاکمی یەمەن حماد بربری بوو کـە شـافعیش نـاکۆك بوو لەگەڵیدا لە هەندێ کردەوەی دەربارەی ستەملێکراوان، هەربۆیە حماد نوسـی بـۆ ڕەشـید: عەلەوییـەکان جوڵانـەوەیان ئەنجامـداوە لـە یەمـەن و پیـاوێکیش کـە کـوڕی شـافع کـوڕی سـائب لـە بـەنی موتەلیبـە فـەرمان وەرناگرێت و نەهیشیان لێناکات، ڕەشیدیش فەرمانیدا: سەرۆکەکانی ئـەو شۆرشە دەستگیر بکەن و لە نێویشیاندا (محمد کـوڕی ئیـدریس شـافیعی) تێـدا بـوو. پاشــان بــران بــۆ بەغــداد ولــە کــاتی دادگاییەکــەدا کــاتێ سەرەگەیشتە ئیمامی شافیعی وتی بە ڕەشـید: ئـەی ئـەمیری بـاوەڕداران ڕات چـیە دەربـارەی دوو پیـاو، یـەکێکیان وەکـو بـرا سـەیرم بکـات و یەکێکیشیان وەکو کۆیلە (بەندە) کامیان بۆ من خۆشەویستن؟ ڕەشیدیش وتی : ئەوەیان وەکو برا سەیرت دەکات، شافیعی وتی: تـۆ ئـەی ئـەمیری

باوەڕداران کوڕی عەباسن، ئەوانیش کوڕی عەلین ، ئێمە برای ئێـوەین لـە بەنی موتەلیبەوە وئێوە وەکو برا دەمـان بیـنن و ئـەوانیش وەکـو بەنـدە سەیرمان دەکەن. ڕەشـیدیش دانیـشتنەکەی هێـورکردەوە و لێـی خـۆش بوو).

لـــە بـــارەی ئـــەم ڕوداوەشـــەوە (دکتـــۆر محمـــد رەجـــەب بیومی)دەڵێ:(شافیعی دەقیق بووە لە قسەکانیدا کاتێ دەڵێ: رات چیە لە کەسـێك وەکـو بـرا سـەیرم بکـات و یـەکێکیش ئـاوا سـەیرم نـەکات) لەبەرئەوەی کوڕانی عەلی کوڕانی (بەنی مطلب)یان وەکو بەندە نـەدەبینی بـەڵکو وا سـەیریان دەکـردن کـە شـایەنی خیلافـەت نـەبن. واتـە لێـرەدا دەمانەوێ ئەوە بڵێین لەم دەقەدا ئەوەی ئیمامی شافیعی دەیڵێ لە بارەی ڕوانینی (بەنی طالب بۆ بەنی مطلب)وەکو کۆیلە ڕاست نیە ، بەڵکو وشەی (کۆیلە : لەلایـەن غـولاتی شـیعەوە بـەکاردەبرا بـۆ قورەیـشیەکان (بـەنی موتەلیب)).

ئەوانەی وا باس لـە سـزادانی ئیمـام دەکـەن لەلایـەن ڕەشـیدەوە و دەڵـێن:(لەبەرئـەوەی ئیمـام لـە زۆرێـك لـە مەسـائلەکاندا خیلافـی ئیمـام ئەبوحەنیفـە بـووە، هەنـدێ لـە تونـدڕەوەکانیش دەڵـێن کـە ئەبایوسـف ئیشارەتی داوەتە ڕەشید کە فەرمانی کوشتنی شـافیعی بـدات، هـەروەها (محمد کوڕی حەسەن)یش لەبەر ئەوەی هـەردوکیان قوتـابی ئەبوحەنیفـە بون بۆیە ئەمیش لەسەر ئەم کـارە سـوربووە و پـشتگیری لـە ئەبایوسـف کردووە کـە ئیمـام سـزا بـدرێت) بـەلاْم لـە ڕاسـتیدا ئـەبا یوسـف ئیمـامی شافیعی نەبینیوە و مردوشە بە دوو ساڵ پێش ئەوەی ئیمام بهێنرێـت بـۆ بەغداد محمد کوڕی حەسەنی شەیبانیش بەهۆی ئەو ئەخلاقیاتە جوانانەی

که هەیبون لـه (بەخـشینی زۆرینـەی ماڵەکـەی بـه هـەژاران ، وتاربێـژ لـه مزگەوتی جامع، کەسێکی دۆستخواز، هەروەها بونی پێگەیەکی گەورە لـه فیقهداو قـازی قازیـان) ناگونجێـت ڕوداوێکـی لـەو جـۆرە بـونی هـەبێت ، بەڵکو دروستکراوی مەزهەبچیەکانە تاوەکو یارانی هەردەستەیەکیان بکەن بە گژی ئەوی تریاندا.

ئیبن موبارەك له بارەی سەردەمەکەی ڕەشیدەوە دەڵـێ:(لـه هـیچ سەردەمێکدا ئەوەندە زانا و قورئان خوێن و خێرکەر نـەبووە، بەڕادەیـەك پارێزگاری له حەرامکراوەکان بکرێت که هیچی کەمتر نەبێت لەسـەردەمی دوای مردنی پێغەمبەر و خەلیفەکانی و هاوەڵان). ڕێژەی قورئان خوێنان و فیقه زانان و فەرمودەناسان زۆر زیادی کردبوو له چاو سەردەمانی دی، ئەمــەش بـۆ ئـەو بزوتنــەوە فیکریـە دەگەڕێتــەوە کـە ڕەشـید تــوانی لەسەردەمەکەی خۆیدا زیاتر گەشەی پێبدات به پێدانی ئازادی به هـەموو فیکرە جیاوازەکـان و دەرگاکردنـەوە بـە ڕوی فیکـرە جیاوازەکـانی تـری میللەتانی جیاواز.

ئەوەی جێگای سەرسامیشه ئەوەیە ئەو خراپکاریانەی کـەوا زەق و دیار و بەرچاو دەکەون و زیاتر باسـیان لـه بـارەوە دەکـرێ لـه دەوڵـەتی عەباسیدا ڕێك ئەو دەورەیە که به سەردەمی زێڕین ناسراوە له مێژوویانـدا که له نێوان ساڵانی(١٣٢–٢٣٢)ك درێژدەبێتەوە.

ئەوانەی ئەم لایەنە له مێژوی ئیسلامیدا زەق دەکەنـەوە سەرچـاوە ســەرەکیەکانیان (هــەزار و یەکـشەوە و ئــەغانی)ە کـە هــیچ لایــەنێکی زانـستیان تێـدا بـەدی ناکرێـت تـاوەکو بـۆ ڕاسـتیە مێژوییـەکان پـشتیان

پێببەسترێت، لەبەر ئەوەی ئەو کەسایەتیانەی کە (ئەبی فەرەج [*])پشتیان پێدەبەستێت و بۆ ڕاستی ڕوداوەکان دەیانهێنێتەوە کەوتۆتە هەڵەیەکی

---

[*] أبو الفرج الأصفهاني (٢٨٤-٣٥٦ك/ ٨٩٧-٩٦٧ز)

ناوی (ئەبوفەرەج عەلی کوڕی حسین قرشی ئومەوی)ەلە ئەصفهان لە دایك بووە و لە بەغداد گەورە بووە . مێژونوسان ڕای جیاوازیان هەیە لەسەر ڕەچەڵەك و ئاینی و دەڵێن فارسیە هەندێکی دیکە دەڵێن عەرەبە، هەندێك دەڵێن موسڵمانە و لەسەر مەزهەبی شیعی زەیدیە و هەندێك دەڵێن نەصرانیە، هەروەها دەڵێن (١٨)دانراوی هەیە و گرنگترینیان (ئەغانی)یە . شاعیرێکی مەست و سەرخۆش بووە و هەر سێ زمانی (فارسی و عەرەبی و سریانی)زانیوە و ئەمەش ڕەنگی داوەتەوە لە کتێبەکەی (الاغانی)دا . ئەغانی تێکەڵکردنی کلتور و ڕۆشنبیریەکانی (یۆنانی و رۆمی و عەرەبی و فارسی و سریانیە)، بێ گوێدانە دینەکان (جولەکە ، مەسیحی ،موسڵمان،..)، بێ گوێدانە ریزبەندی چینایەتی (ژن _پیاو ، کەنیزەك_کۆیلە ،ڕەش _سپی، دەوڵەمەند_هەژار،..).بڕوانە/ أحمد بوحسن : حوار الثقافات في كتاب الأغاني لأبي الفرج الأصفهاني.

ئیبن نەدیمیش لە (الفهرست)دا دەڵێ:(الاغانی الكبیر نزیكەی ٥٠٠٠ وەرەقەیە ، لە كتێبەكانی تریشی كتاب مجموع الاثار والأخبار ، أشعار الاماء والمماليك ، الحمارين والحمارات ، صفة هارون، الفرق والمعيار ،.......). ص١٦٢. ئیبن خەلدونیش لە بارەی ئەغانیەوە دەڵێ: دیوانی عەرەبیە لە مۆسیقاژەنان و شیعر و شاعیرەکاندا). هەروەها لە نوسراوێکی (عەبدولرەحیم مودن)دا لەژێر ناوی (هەندێ دیمەنی گێرانەوە لە لە بەرگی یەکەمی کتێبی ئەغانی ئەبی فەرەجی ئەصفهانی)، دەڵێ : گێرانەوەکان دوو جۆرن:

١.گێرانەوەکە هاتووە لەو کەسەی ڕوداوەکەی بەسەردا هاتووە ، یان کارەکەی ئەنجام داوە .

٢. پشتاوپشتی ئەو لەوی وەرگرتووە ،ئەویش بەشێوەیی : أخبرني _ حدثني _ أنشدني. لە گرنگترین گێرانەوەکانیش:

١. السند : ئەویش دامەزراوە لەسەر دوو شێواز :

+مبنی للمعلوم.

+مبنی للمجهول.

٢. الخبر : ئەویش لەسەر دوو جۆرە :

+هەواڵەکان لەسەر کەسایەتیەکان پۆلێن کراوە. بۆ نمونە (أخبار ابن سريج ، یان نصیب ، یان ابن محرز،..)

+هەواڵەکان بە پێی ڕوداوەکان پۆلێن کراوە.

گەورەوە لە سات و کات و سەردەمیان و شوێن و پلەو دەسەلاّتیان ، ئاخۆ تا چەند توانیویانە شایەتی ئەو ڕوداوانە بدەن لە کاتێکدا لەو دەورەیەدا نەژیاون یان ئەسلّەن لەو پلەیەدا نەبون تاوەکو ئاگاداری حالّەتی لەو جۆرە بن.

لەئەنجامی وەرگێڕانی هەردوو کتێبی (هەزار و یەکشەوە * و

بەلاّم لەگەلّ ئەوەشدا (ڕەخنەی ئەدەبی) زۆری لێگیراوە لەسەر ئەو پۆلێن کاریانە لە (أخبار فلان فلان) کە باس لە ڕوداوی دەورەی ئومەوی دەکات کە خۆی لە عەباسیشدا ژیاوە .... یان لە ریوایەتی کەسەکاندا کە کەسەکان بەناوبانگ نین و زانیاریان لە بارەوە نەدراوە یان پچڕانیان تێدایە ئەمە جگە لەوەی بە گشتی کتێبەکە کتێبێکی ئەدەبیەو ناچێتە قالّبی مێژوییەوە و بە هیچ شێوازێك ئێمە ناتوانین نمونەی ڕوخانی میرنشینی بابان لە چامەکەی (سالم)ەوە ببینین و لێکی بدەینەوە..... ئەمە سەرەرای ئەوەی کە چاپەکان جیاوازیان تێدا چ لەناوچە عەرەبیەکان و چ لەناوچە خۆرئاواییەکاندا . بۆ نمونە رۆژهەلاّتناسی ئیتالّی لە سالّی (١٨٩٥)ز کاتیّ ئەم کتێبەی وەرگێررا چەندین پەراوێز و ڕای جیاوازی لەسەر دەقەکان دەربڕی و شیکردنەوە و پۆلێنکاری و ڕەخنەی زۆری لێگرت. هەروەها لە بەرگی پێنجەمی سەدەی ١٣دا کاتیّ لەلایەن خۆرئاواییەکانەوە وەرگێررا، بەرگی کتێبەکە وێنەی پیاوێکی ڕیشدار و قەلّەوە کە بەژن دەورەدراوە لە تاریکیەکدا.
بڕوانە/ حنا الفاخوری : التأريخ الأدب العربي ، ص٥٨١–٥٨٥ . ابن النديم: الفهرست ، ص١٦٢.

* هەزار و یەکشەوە : باس لە پاشایەك دەکات بەنێوی (شەهریار) کە لەدوای ئەوەی ژنەکەی دەبینیّ خیانەتی لێدەکات بۆیە هەرژنێك دەبینیّ دەیخوازیّ و پاشان دەیکوژیّ . خەلّکی ناوچەکەش لەمە بێزار دەبن و دەستی کچەکانیان دەگرن و شوێنەکە چۆلّ دەکەن . کاتیّ شەهریار داوا لە وەزیرەکەی دەکات کە کچێکی لیّ مارە بکات ، ئەویش دەچێتە شارەوە و دەبینیّ کەس نەماوە و مەملەکەت چۆلّ بووە پاشان دێتە مالّ و بەسەرهاتەکە دەگێڕێتەوە، لەویّ شەهرزادی کچی قبولّ دەکات کە ببێتە ژنی کە کچێکی زۆر زیرەك و شارەزا بووە کە نزیکەی (١٠٠٠)کتێب لە ژورەکەیدا بووە، پاش ئەمە ئیتر هەزار و یەکشەوە دەست پێدەکات ، کە باس لە بونی ئەو توانا گەورەیەی ئافرەت دەکات کە چۆن لەسەر پەتی مردن چیرۆك دەگێڕێتەوە و یاری بەپیاو دەکات ، باس لەو زمانە گەورەیەی ئافرەتان دەکات لە گێڕانەوەی چیرۆك و سەرنج ڕاکێشانی پیاواندا و لەبەرامبەردا پیاوێکی دلّڕەق و گوندە و عیناد کە تەنها توانای هێز و بازووە . دەلّێن هەزارویەکشەوە باسکردنە لە توانای زمانی چیرۆك و ئەدەب و گفتوگۆ بەسەر گوندەیی و توانای

ئـەغانی) لەلایـەن خۆرئـاواوە لەسـەر دەسـتی ڕۆژهەڵاتناسـەکان، وێنـای ڕۆژهەڵات لەدیدی خۆرئاواوە دەبێتە وێنای ناوچەیەك کە پڕە لە ژنـی بـێ کراس و خەلیفە و پیاوی شەهوانی . هەربۆیە تەواوی نوسـەرانی خۆرئـاوا کـاتێ لێکۆڵینـەوە و باسـی خۆیـان لـەبارەی خۆرهەڵاتـەوە دەنوسـن سەرچاوەی سـەرەکیان بریتـی دەبێـت لـەو دوو کتێبـەو ئەمـەش دەبێتـە مێژوییەك و دەچێتە قاڵبی ئەکادیمیەوە کە لەڕاستیدا هیچ ئەکادیمیەتێك و ڕاستیەکی تێدانیە.

دکتۆر (زەکی موبـارەك) لـە رسـالەی دکتۆراکەیـدا کـە لـە زانکـۆی (سـوربون)وەری گـرت لەسـەر (النثـر الفـني في القـرن الرابـع: پەخـشانی هونەری لەسەدەی چوارەمدا[1]).بەشێکی تایبەت کردووە بە (ئەغانی)یەوە ، لەوێدا باس لەکەسایەتی ئەبی فـەرەج دەکـات و دەڵـێ:(کەسـێکی زۆر

هێـز و بـازودا. بەمـەش شـەهریار دەبێتـە دیلـی شـەهرزاد و شـەو لـە دوای شـەو دەیخلافێنـێ و سەرگەرمی دەکات .

لە پێشەکی عەرەبیەکەی هەزار و یەکشەوەدا لە باسی دیاریکردنی ناوی دانەری ئـەم کتێبـەدا دەڵێ:(بنەمایەکی زانستیانە نیە بۆ دیاری کردنـی نوسـەری ئـەم کتێبـە ، وەك هەنـدێ جـار کتێـب دراوەتە پاڵ (ئەبونواس یان جحا)، بۆیە لێکۆڵەران بەهیچ شێوەیەك نەگەیشتون بەوەی ئەم کتێبـە کێ نوسیویەتی. مەسعودی لە کتێبی (مروج الذهب) دا دەڵێ:(ئەم کتێبە لە هیندسـتانەوە هـاتووە و کتێبێکـی وەرگێـڕراوە لـە زمانـەکانی فارسـی و هینـدی و ڕۆمانیـەوە ، ناویـشی (هـەزار و یـەك ئەفـسانەیە) کـە بـە زمـانی عـەرەبی(الـف خرافـە)دەگەیـەنێت. هـەروەها دەڵـێن (الجهشیاری)نوسـیویەتی کـە نوسـەری کتێبـی (الـوزرا)یـە ،ئـەم کتێبـەی بـەناوی (هـەزار شـەوانی شەوچەرە) ی عەرەبی و عەجـەمی و ڕۆمیـەوە دانـاوە ، کـە حیکایـەتخوانان کـۆڕی شـەوانیان پـێ گەرم کردووە . لە کۆتایشدا دەڵێ:(ئەم کتێبە چیرۆکەکانی تێکەڵن لە ئەفسانەی فارسـی و هینـدی و تـورکی و میـسری قـاهیرەی). بڕوانـە/ هـەزار و یەکـشەوە یـان هـەزار و یـەك ژن ؟! لـە سـایتی www.mesopotamia.com . هەزارو یەکشەوە : بەرگی یەکەم ، ل١٧. گۆڤاری (التراث الشعبي ، العدد الفصلي الأول –شتاء /١٩٨٩ز. عدد خاص عن الف ليلة وليلة.

[1] د.ذكي مبارك: النثر الفني في القرن الرابع ،ط٢، ج٢٣٥/١.

زیادەڕۆبووە لەلایەنی ڕابواردن و هەوەسبازیدا، ئەمەش لە کتێبەکەیدا دیاری دەدات کەکتێبی (ئەغانیە). کە یەکێکە لەوکتێبانەی هەواڵی لادەرانە و هەوەسبازییە لەنێو شاعیر و والی و دەسەلاٌتدارەکاندا ..... زیاتر هەوڵەکانیشی لەوەدا چڕکردۆتەوە کە لایەنی لاوازیان لە مەسەلەی ئەخلاقیدا بخاتە ڕوو. وە گرنگی نەداتە لایەنە جددی و ئاشکراکەیان، بۆیە کتێبێکی لەو جۆرە جێگای باوەڕنیە و ناتوانرێ وەکو دەقێکی ڕەسەن و باش ئیعتمادی بخرێتە سەر).

بزوتنەوەی فیکری لە دەورانی ڕەشیددا

بزوتنەوەی فیکری لە دەورانی عەباسیەکاندا بناغەکەی لە مەنصورەوە دەست پێدەکات و لە ڕەشیددا قایم و تۆکمەتر دەبێت و دەگاتە دوا پلەی بەرەو پێشچونی لە دەورانی مەئموندا.

لەو زانایانەی کە هاودەمی ڕەشید بون ، ئەمانەن:

١. ئەبایوسف:

دەرکەوتنی زانایانی بواری فیقه لە دەورەی ڕەشیددا وێنەیەکی ناسراوی سەردەمەکەیەتی ئەمەش بۆ ئەو پێداگریەی خەلیفە دەگەڕێتەوە لە کارکردنی بە قورئان و سوننەت و هەروەها دراسەکردنێکی نوێ لەسەردەقە شەرعیەکان لە بارەی کارەنوێکانەوە ،وەکو (بازرگانی و باجدان و خەراج و .....). هەربۆیە ئیدارەتێکی نوێی پێکهێنا لە دەوڵەتدا لەسەر فەتوادانی شەرعی بۆ مەسائلە پێشهاتەکان.

ڕەشید لە ئەنجامی سەرسامیەوە بۆ زانست و شارەزایی (ئەبا یوسف) کردیە قازی قازیان لە دەوڵەتەکەیدا، دیارترین خزمەتیشی بریتی

بوو لە کتێبەکەی (خەراج*)کەبە دیاری بەخشیە ڕەشید، پاشتریش هاوڕێکەی (محمد کوڕی حەسەنی شەیبانی)جێگای گرتەوە.

٢. محمد کوڕی حەسەنی شەیبانی

بە یەکێك لە فەقیهە دەرکەوتووەکانی دەورەی ڕەشید دەژمێردرێ کە توانیویەتی ببێتە پارێزگارێك بۆ فیقهەکەی ئیمام ئەبو حەنیفە و توانیویەتی مەزهەبەکەی لە چەند کتێبێکدا کۆبکاتەوە بە سودوەرگرتن لە ئیمام مالیك لە مەدینە و ئەوزاعی لە شام ، لە ئەنجامی ئەم هەوڵەشەوە توانرا مەزهەبەکەی ئیمام بهێڵرێتەوە و درێژەی هەبێت ، بە پێچەوانەی مەزهەبەکەی ئیمامی ئەوزاعی لە پاش وەفاتی خۆی مەزهەبەکەشی بەرەو نەمان چوو بەهۆی نەبونی کەسێکی دڵسۆزەوە کە کارەکەی بۆ بکاتە نوسراو و بڵاوی بکاتەوە . لە بەناوبانگترین کتێبەکانیشی (المبسوط، الزيادات، الجامع الصغير، الجامع الكبير،...)، هەروەها بە یەکەم کەس دادەنرێ کە یاسا نێودەوڵەتیەکانی دانابێت و لە بارەی پەیوەندیەکانی ئاشتی و شەڕەوە لەگەڵ وڵاتانی دەرەکیدا دوابێت ، ئەمەش بۆ خۆی تاکو ئێستا جێگای سەرسوڕمانی پیاوانی یاسا نێودەوڵەتیەکانی هاوچەرخە.

---

* کتێبی (خەراج) یەکێکە لەو کتێبە زۆرباشانەی کە ڕونکردنەوە دەدات لەسەر هەندێ دیاردە کە لە دەوڵەتدا بە دیاردەکەوتن و ناشیرینیش بوو نەتوانرێ مامەڵەیەکی جوانی لەگەڵ بکرێ . هەربۆیە ئەبایوسف بەشێوەی ڕونکردنەوە و ساغکردنەوەی ئەو دیاردانە لە دیوی شەرعیەوە باسی لە بارەوە نوسی، لەوانە(مافی دەسەڵاتداران لەسەر خەڵکی یان دیاری کردنی پلە و دەسەڵاتی ئیمامی موسڵمانان). بەشێکی دی پرسەکانیش لە شێوازی پرسیارو وەڵامدا بوو کە ڕەشید پرسیار کەر بوو ئەبایوسف وەڵامدەرەوە بوو ، لەوانە (حوکمی دزی، شایەتی دانی درۆ یان ڕاست ، ڕەفتارکردن لەگەڵ زیندانیاندا، ئەوانەی لەسەر زینا یان دزی گیراون،.....). بڕوانە/ د. حاکم المطیری : ئازادی یان تۆفان ، و: فاتح سەنگاوی، ل٥٠١–٥٠٧.

هەروەها یەکێکی دی لەو خاڵانـەی ئـەم زانایـەی گـەورە کـردووە ، ڕێزگرتنی ڕەشید بوو لە زانایان، ئەم ئیمامەش بەبێ هیچ ڕوداماـنێ و بـێ پــەردە قــسەی لــە ڕوداکــردووە ،کــە خــۆی لەخۆیــدا ئەمــە بــێ فیــزی و لێبوردەیی ئـەم خەلیفەیـە دەردەخـات. دەگـوترێ ڕۆژێکیـان خەلیفـە لـە پلەیەك سەروتری زانایانەوە گوێی بۆ قـسەکانیان گرتبـوو ، محمـد کـوڕی حەسەنی شەیبانیش هەستاوە و چوو لەبەردەمیدا ڕاوەستاو پێی وت: تـۆ دەبێ لەبەرامبەر ئەهلی زانستدا لە پلەی خزمەتگوزاریدا بیت، ڕەشـیدیش ڕەزامەندی نیشاندا و دابەزیە خوارەوە.

بــەڵام ئــەوەی جێگــای ئامــاژە بــۆ کردنــە بریتیــە لــەو قــسە دروستکراوانەی کەوا هەڵبەستراون بۆ ئەم ئیمامـە بـەرێزە لـە هەڵوێـستی بەرامبەر بە ئیمامی شافیعی، کە دەڵـێن بۆتـە ناخۆشـیان و محمـد کـوڕی حەسەنیش بێ ئەدەبی و قسەی ناشیرینی بە ئیمام شافیعی وتووە. بەڵام لە ڕاستیدا پەیوەندی و مشتومڕی ئەم دوو کەسایەتیە بـەرێزە بریتیـە لـە مشتومڕێکی زانستیانە لە بارەی هەندێ مەسائلی شـەرعیەوە و دوورە لـە هـەر ناخۆشـیەك و جنێودانێـك ، خـودی مـشتومڕەکەش لـە هەریەکـە لـە (مناقب الشافعی)ئیمامی (ڕازی)و دکتۆر ئەحمەد ئەمین کە ئەویش لەمەوە گواستویەتیەوە لە بەشی دووەمـی کتێبەکەیـدا (ضـحی الاسـلام)دا تۆمـار کراوە.

٣. مالیکی کوڕی ئەنەس:

ئیمامی مالیك لە (موطأ)داهیچ جیاوازیەکی نەکردووە لەنێوان فیقه و فــەرمودەدا و لــە فەتواکانیــدا پەیوەســت بــووە بــە دەقــی فــەرمودە و قورئانەوە . فەرمودە لە دیـدی ئیمامـەوە فیقهێکـی ئاشـکرایە. هـەروەها

سەرچـاوەیەکی سـەرەکی خەلیفـەکانی عەباسـی (ڕەشـید و ئـەمین و مەئمون)بۆ فەرمودە بریتی بووە لە (موطأ)ەکەی ئیمام مالیك.

ئیمام وەلیددین دەهلەوی، خـاوەنی (الحجـة البالغـة) دەڵـێ:(کتێبـی موطأ ، ڕاسترین و بەناوبانگترین و لەپێشترین کتێبە، موطأ بنچینەیەکە بۆ مەزهەبـەکانی تـری (ئـەبی حەنیفـە ، شـافیعی، ئەحمـەد)، ئـەوەشمان لەیادنەچێت دابەشکاری فەرمودەکانی هەریەکە لە (صـحیح مـسلم، سـنن أبي داود، صحیح البخاري، جامع الترمذي)، لە موطأەکەی ئیمام مالیکەوە وەرگیراوە[١]).

ڕەشید لـە گرنگیـدانی بـە زانـستە عەقڵیـەکان ، مـاڵێکی دامەزرانـد بەناوی (خانەی حیکمەت) و (یوحنا کوڕی ماسویە)ی کـردە ئـەمینی ئـەو ماڵە ، ئەوانیش هەستان بە وەرگێڕانی بڕێکـی زۆر لـە کتێـب و زۆرترینـی کتێبەکانیش لە بواری پزیشکیدا بـون و بڕێکیـشیان فەلـسەفی بـون. ئـەو کتێبانـەی وەرگێـڕدران زیـاتر لـە بەرهەمـەکانی(ئەرسـتۆ ، جـالینۆس ، ئبقرات)بوون.

جبرائیل کوڕی بختیـشوعیش پزیـشکی تایبـەتی بـوو. مێژوونوسـان لـەبارەی زیرەکیـەوە ڕوداوێـك دەگێرنـەوە و دەڵـێن:(جـارێ یـەکێ لـە کەنیزەکەکانی ڕەشید وتی نـاتوانێ کـار بکـات و دەسـتی توشـی شـەلەل بووە، خەلیفەش جبرائیلی بانگ کـرد تـاکو بزانـێ چـیەتی، کـاتێ دکتـۆر بینی زانی کە نەخۆشیەکەی شتێکی وەهمیە و بۆ خۆی دروستی کردووە، بۆیە بۆ کەشفکردنی مەبەستەکەی دانـەویوە گوایـە داوێنـی کەنیزەکەکـە

---

[١] مقدمة الموطأ،ص(ح). تحقیـق:محمـد فـؤاد عبـدالباقي. بـەلام مـن لـە کتێبەکـەی د.محمـد رجـب البیومی وەرگرتووە.

بەرزدەکاتەوە، کەنیزەکەکەش لە حەیبەتی خۆیدا ئاگای لە خۆی نەما و بەو دەستەی کە دەیوت شەلەلیەتی بەرگری کرد). ئەم ڕوداوە جگە لەوەی کە نمونەیەکە بۆ زیرەکی دکتۆر ، نمونەیەکیشە بۆ بەدینی کەنیزەکەکان و دوریان لە هەرکارێکی ناپەسەند و نەشیاو.

بزوتنەوەی ئەدەبی لە دەورانی ڕەشیددا

ڕەشید گرنگیەکی زۆری دەدا بە زانایانی (زمان و ئەدەب و نەحو)، بۆیە دەبینین لە زۆربەی دانیشتنەکاندا زانایانی ئەم بوارە ئامادەییان هەبووە چونکە زۆر کاریگەر بوو بە زانایانی بواری زمانەوانی و ڕەوانبێژی، ئەوەتا لە کتێبی (المغني[1])دا هاتوە: شەوێ ڕەشید پرسیارێکی فیقهی نوسی بۆ قازی ئەبویوسف بەم شێوازە:

فإن ترفقي يا هند فالرفق أيمن

وان تخرقي يا هند فالحزق أشام

فأنت طلاق والطلاق عزيمة

ثلاث ،ومن يحزق أعق وأظلم

ئەبا یوسفیش لە وەڵامدا نوسیویەتی :(ئەمە کێشەیەکی نەحوی فیقهیە). بەڵام دیارە بە جوانی لێی تێنەگەیشتووە. تەنانەت هەریەکە لە (کەسائی و ئەحمەدئەمین)یش شیکاری زۆر جیاواز لە یەکتریان بۆ کردووە.

ڕەشید زۆر حەزی لە ڕەخنەگرتن بوو لە شیعردا بەتایبەتی لە شیعری مەدحکردن چونکە خۆشی لە شیعری مەدحکردن نەدەبینی و زۆر جاریش نەیدەهێشت تەنانەت بیخوێننەوە . کاتێ دەڵێین حەزی لە شیعر

[1] ابن هشام: المغني ، تحقيق: محمد محي الدين عبدالحميد ،٥٣/١.

بووە مەبەستمان لە شیعری ئەو شاعیرانە نیە کە لـە (ئـەغانی)دا هـاتووە ،لەنمونـەی (محمـد کـوڕی منـاذر ، مـسلم کـوڕی وەلیـد، ئـەبی عتاهیـە ، مەنسوری نمێری ، مەڕوانی کوڕی ئەبی حەفصە ، عەباس کوڕی ئەحنەف ، موصلی ، عتابی،......).بەڵکو مەبەستمان لەو شاعیرانەیە کە لـە کتێبـە مێژوییەکانـدا باسـیان لـە بـارەوە کـراوە ،کـە جێگایـان بۆتـەوە لـە نێـو کۆشـــکەکەی خەلیفـــەدا و لـــە ڕوی ئەخلاقیـــەوە کەســـانێکی بـــاش بون،ئەوانیش:

١. سەهل کوڕی هارون:

سەهل کوڕی هارون لە دوای ئیبن موقەفەع و پێش جـاحظ ژیـاوە و بەهێزیەکی باشی بووە لە مەنتیقدا، بەڵام نەك بەشێوەی جاحظ. خاوەنی ڕوحێکی دانایی بـەهێز بـووە لـە وتاربێژیـدا و لـەلای ڕەشـیدیش شـوێن و پێگەیەکی باشی بـووە لـە بـەیان و ڕونکردنەوەکانـدا و کەسـێك بـووە لـە کـاتی قـسەکردندا ترسـی ڕاونـاوە، پاشـتریش بـووە نوسـەری یـەحیای بەرمەکی . بەڵام بەهۆی هۆگری بە مەئمونەوە لە دەورانی ئەمینـدا نیـە و پاشـتر لـە دەورەی مەئمونـدا دەبێتـە کەسـێکی زانـا و سەرپەرشـتیاری وەرگێڕانە (فارسی و ڕۆمانی و یۆنانیەکان).

٢. ئەصمەعی:

لە بواری چیرۆکە شیعرەکاندا و بە زمـانێکی شـیرین دانیـشتنەکانی ڕەشیدی دەرازاندەوە لەگەڵ دۆستانی وەك(ئەبی عوبەیدە و ئەبی زەیـد) بەڕادەیەك دانیـشتنەکانیان جـوان ببـوو کـە شـافیعی بڵێـت:(انـە بلبـل في روض).

لــه بەصــرە گــەورە بــوو پاشــان چــووە لادێ و لــەوێ ژیــا لــەلای دەشتەکی و زانایانی ئەوێ تاوەکو شارەزاییەکی باشی پەیداکرد لە (زمان و شیعر و مێژوو)دا . بەصرە بۆ بەغداد بۆ ئەصمەعی زۆر دوور بوو بـەڵام لـە دوای دەرکـەوتنی ناوبـانگی لەلایـەن ڕەشـیدەوە بـانگکرا بـۆ بەغـداد. یەکەم دانیشتنیشی لەگەڵ ڕەشیددا وەکو هەڵسەنگاندنێ بۆ زیرەکیەکەی لـە (خزانـە الادب ی بەغـدادی) و (أمـالي المرتـضي)دا بـە دوور و درێـژی نوسراوەتەوە. لە دانیشتنەکاندا ململانێیەکی زۆر بەهێز لەنێوان شـاعیر و ئەدەب دۆستاندا ڕوی دەدا وەك نمونـەی ئـەم ململانێیـەی (ئەصـمەعی و کەسائی):

ئەصمەعی دەڵێ: مانای ئەم وتەیە چیە:

قتلوا ابن عفان الخليفة محرما

و دعا ملم أر مثله مخذولا

کەسائیش وتی: ئەمە چیە؟ باس لە حـەرامکراوی حەججـە. ئەصـمەعیش ئەمەی بە هەلزانی و وتی : ئـەی حـەرام لـە کـوێی ئـەم وتەیـەی شـاعیردا هەیە:

قتلوا كسرى بليل محرما فتولى لم يمتع بكفن

ئایا ئەمەش مەبەست لە حەرامکراوی حەججە؟ کەسائیش دەمی تەتەڵەی کرد و هیچی پێنەوترا. .... ئینجا ئەصمەعی وتی: ئەمە لە من وەرگرە: وتــەی شــاعیری یەکــەم : کوشــتنی عوسمــانی کــوڕی عەففانــە ، کــە کوشتنەکەی حەرام بوو لە دیدی حەرامی ئیسلامدا ،وە ڕۆژانـی حـەجیش نەبوو. پاشان دەڵێ:

وتەی شاعیری دووەمیش: باس لە حەرامی کوشتنی کیسرا دەکات ، کاتیٚ کە بەڵێنی پاراستنی وەرگرت لێیان کە بیپارێزن بەلاٚم کوشتیان، ئیتر کەسائی لە دوای ئەمە بیٚ دەنگ بوو.

٣. ڕەبیعە ڕەقی:

لە قەسیدەیەکدا ، لە وەسف و مەدحی عەباس کوڕی محمد کوڕی عەلیدا دەڵیٚ:

لو قيل للعباس يـــا بن محمد　　قل: لا، وأنت مخلد ما قالها
ما ان أعد من المكارم خصله　　الا وجدتك عـمها أو خالهـــا
واذا الملوك تسايرت في بلـــدة　　كانوا كواكبها وكنت هـلالهـا
ان المكارم لـــم تزل معقـــوله　　حتى حللت براحيتك عقالهـــا

عەباسیش لە بەرامبەر ئەو قەسیدەیەدا ،دوو دیناری بۆ نارد . ئەمیش بە نێردراوەکەدا ئەمەی بۆ نوسی:

مدحتك مدحه السيف المحلى　　لتجري في الكرام كما حريت
فهبها مدحه ذهبت ضياعـــــا　　كذبت عليك فيها وافـــــتريت

کاتیٚ ئەم بەیتە گەیشتەوە بە عەباس ، زۆر تورە بوو ، بەشێوەیەکی خێرا فەرمانیدا بنێردرێت بۆ لای ڕەشید تاوەکو سزا بدرێت، بەلاٚم ڕەشید بەبیٚ ئەوەی یەکسەر فەرمانی کوشتنی بدات، وتی: چیت کردووە؟ ئەویش وتی: قوربان قەسیدەیەکم لە وەسف بۆ ناردووە ، هەروەکو شاعیرەکانی تر کە بۆ خەلیفە و ئەمیرەکانی دەنێرن. پاشان ڕەشید قەسیدەکەی خوێندەوە و وتی: وەڵلاٚهی شیعرەکەت یەکێکە لە شیعری شاعیرە باشەکان. پاش ئەمە ئیتر عەباس بێدەنگ بوو، ڕەشیدیش وتی: لەمەولا لەلای خۆم دەتهێڵمەوە، وتی: قوربان بە دوو دینار؟!. ڕەشیدیش

زۆر توره بوو و سەیری دەم و چاوی عەباسی کرد و پێی وت: لە بەرامبەر ئــەم قەســیدەیەدا دوو دینــارت بــۆ نــاردووە؟! پاشــان فەرمانیــدا بــە خزمەتکارەکەی کە (٣٠)هەزار درهەمی پێ بدەن و ڕێزی لێبگرن.

دکتۆر تەها حسین لە کتێبەکەیدا دژبەیەکیەك بەدی دەکرێت کاتێ لــە ســەرەتادا بــاس لــە هەریەکــە لــە (ئــەبونواس و بــشار)دەکــات و دەڵێ:(ئەمانە شـیعری لـەزەت بـەخش و سێکسیان نوسـیوە) ، ئەمـەش دەکاتــە پێــوەری ئــەوەی کــە بلێــت (ئــەبونواس) ناوبــانگی هــەبووە و شیعرەکانی لە نێو خەڵکیدا جـەماوەری زۆر بـووە و خـەڵکی بـە دوایانـدا گەڕاوە، تەنانەت دەڵێ بەهۆی چێژوەرگرتن لـە شـیعرەکانی ،خـەڵکی لـە میسر و شامەوە دەهاتن بۆیان. واتە وێنای کۆمەڵگای ئیسلامی دەکات بە کۆمەڵگایەکی سێکسی. پاشتر هەربۆ خۆیشی دەڵێ :(ئەم جۆرە شـیعرانە لەلایەن کۆمەڵگاوە نەخوازراوبون و تەنانـەت کۆمـەڵێك لـە خەلیفـەکانیش دژی ئەمە بون ، بە تایبەتی هەریەکە لە ڕەشید و مەئمون).

مامۆستا دکتۆر (محمد حـسین عەبدولحـەلیم) کورتـەی تـەواوی ئـەو جیاوازیانەی هێناوە ، کـەوا لـەنێو خـودی ئـەو کەسـایەتیانەدا هەیـە، لـە کتێبی (بين التدوين والمجـون في شـعر العباسـي ، چـاپی یەکـەم، ١٩٨٦). یەکـــەم نـــاکۆکیش کـــە دەیهێنێتەوەلـــە نێـــوان مێژونوســـی گـــەورە مامۆستا(ڕەفیق عەزم)و مامۆستای گەورە (دکتۆر تەها حسین)ە.

لە پاش نوسینی بابەتەکەی (تەها) ، ڕەفیقیش هەستا بـە وەڵامدانـەوەی لە رۆژنامەی (السياسة)دا ، بـۆ جـاری دووەمـیش مامۆسـتا تـەها وەڵامـی دایەوە ، پاشان رەفیقیش وەڵامی دایەوە. وەڵامدانەوەکەش بەم شـێوازە بـوو، مامۆســتا ڕەفیــق دەڵــێ:(کــاتێ تــۆ نمونــەی چــیرۆکی و شــیعری

ئەبونواس دەكەیتە پێوەر بۆ ئەو سەردەمە كە خۆی یەكێكە لـە شـاعیرە سەرخۆش و بێ هۆشەكان .لەگەڵ ئەوەشدا ئـەم دەقانـە (موضـوع)یـن و هـیچ كـات بـەهای مێـژویی و وێنەیـەكی ڕاسـتەقینەی ئـەو سـەردەمەمان پیشان نادەن).

پاشان مامۆستا (ڕەفیـق عـەزم) كتێبێكـی گـەورەی (٧٠٠)لاپـەرەیی نوسی بەناوی (أشهر مشاهير الاسلام في الحرب والسياسة) تیایـدا بـاس لـە كەسـە ناوداره‌كـانی ئیـسلام دەكـات لـە (هـاوەڵان و شـوێنكەوتوانیان) وەك:(ئەبوبـەكر و عومـەر و عوسمـان و عەبـدوڵڵای كـوڕی عومـەر و .... پاشـانیش لـە پێـشەنگی شـوێنكەوتوانیان هـارون ڕەشـیدی داناوە....).

لـە پێـشەكی (شـعر الـدعوة الاسـلامية في العـصر العباسـي الأول: د. عەبدولڕەحمان پاشـا)، لێكۆڵینـەوەی (مامۆسـتا عەبـدوڵڵا جـەعیـثن)دا ، نوسراوە:(هەریەكە لە بشار و حماد كوڕی عجـرد و ئـیبن ضـحاك و ئـەبی نواس جێگایان نەبۆتەوە لە دەوڵەتی ئیسلامیدا ، بەهۆی كارە ناپەسـەند و شـیعرەكانیانەوە . بـشار كـوڕی بـرد: لـەژێر زەبـردا مـرد بـەهۆی زەندیقیەوە، حماد كوڕی عجرد: بەفێڵ كـوژرا لـە ئـەهواز، حـسین كـوڕی ضـحاك: ژیـا بـە ئـاوارەی دوور لـە بەغـداد لـە ترسـی مـەئمون، بـەڵام بەنیسبەتی ئەبونواسەوە، لەلایەن ڕەشیدەوە چەند جارێك زیندانی كراوە و هـەروەها لـەدەورەی ئـەمینی كوڕیـشیدا بەهـەمان شـێوە)، پاشـان وتەیەكی تـەها حـسین دێنێتـەوە :(كـە ئـەبونواس چۆتە سـەر مینبـەری خوراسان و لە پاش ئەوەی شـیعرێكی خوێندۆتـەوە لـە بـارەی شـەراب و ڕابواردنەوە، خەڵكی دەیانوت: ئەوە شاعیرەكەی ئەمینە!).

پاشتر دکتۆر پاشا لە شیکاری مێژوییانەی خۆیدا دەڵێ:(مێژوی دەوڵەتی عەباسی لە دەورەی ڕەشید و ئەمیندا زۆر دوور نیە لە مێژوی وەلیدی کوڕی یەزید(١٢٥ك) و هەردوكیان لە سەدەیەكدا بون. وەلید لەسەر ئەوەی بینرابوو عارەقی خواردۆتەوە ، یان وەكو هەندێ دەڵێن زینای كردووە، لەلایەن كەسوكارەكەی خۆیەوە كوژرا. كەچی پاش چەند ساڵێك عارەق خواردنەوە و بەدئەخلاقی تەواوی كۆمەڵگا بگرێتەوە و بێ پەردە باسی ئەو دیاردانە بكرێت!!).

عەبدوڵلا عەفیفی لە بابەتێكدا لەژێرناوی (اخر صفحة من كتاب العظائم[١]) دەڵێ:(ئەمین كوڕی هارون ڕەشید، كەسێكی لادەر و بەدڕەوشت و ئارەق خۆر و مەسرەفكەر و دەرچوو لە دین نیە، بەڵكو لەبەرئەوەی هاشمیە و عەرەبە هەربۆیە شیعە و فارسەكان درۆ و بوختانیان بۆ دروستكردووە و شتی ناقابیلیان خستۆتە پەنا كە شیاوی كەسێتی ئەو نین)، بۆ نمونە دەوترێ كەسێكی بەڕەلاّ بووە (وەكو لە نوسراوەكانی لای خۆماندا دەوترێ نێرباز بووە)، باشە ئەگەر وایە خەلیفە نێرباز بووە و كۆمەڵگاش بەجارێ توشی داروخانی ئەخلاقی هاتووە یان هەر بەتەنها خەلیفەی گرتۆتەوە ، چۆن یەكێ لە ئیمامەكان لە نوسەرەكان، باسێكیان لەو بارەیەوە نەنوسیوە ؟! بۆچی خەڵكیان لەو داروخانی ئەخلاقیە ئاگادارنەكردۆتەوە؟! ئەگەر وەلاّمت ئەوە بێت كە نەیانوێراوە، ئەوا منیش دەڵێم :(لەم بێ دەسەلاّتی ئیمام و زانایانەدا، لەسەدەی بیست و بیست و یەكدا، لەنمونەی حەسەن بەننا و سەیدقوتب و مەودودی و

---

[١] عبدالله عفيفي: المرأة العربية ، ١٩٤/٢.

نەدەوی و شەعراوی و غەزالی و محمد ئەبوزەهرە و ... چۆن توانیان دژی بەدئەخلاقی دەسەلآت و داروخانی ئەخلاقی کۆمەڵگا بوەستنەوە).

لێرە گەیشتینە ئەوەی کە هاوەلآنی ڕەشید بەپێی (ئەبو فەرەجی ئەصفهانی): بشار و موتیع و ئەبونواس و ئیبن زوحاك و ئیبن عجردە ! ! بەپێی سەرچاوە مێژوییەکانیش: مالیك و شافیعی و ئەبایوسف و ئەوزاعی و کەسائی و ئیبن موبارەك و محمد کوڕی حەسەنی شەیبانی هاودەم و هاوسەفەری بوون.

دەستوری دەوڵەت لە دەورەی ڕەشیددا

شێخ محمد خزری بك لە کتێبی (محاضرات في تأريخ الأمم الاسلامية الدولة العباسية[1])دەڵێ:(هارون ڕەشید ، پێنجەم خەلیفەی موسڵمانان لە بەنی عەباس ، لەگەڵ قازی قازیان ئەبایوف ،هەوڵیاندا: دادپەروەری بچەسپێنن لە کۆمەڵگادا و کاروبارەکانی ولآت ڕێکبخەن لەسەر سوننەتی رەسولی خوا و خەلیفەکانی ڕاشدین ، هەروەها نابێت مافی ڕەعیەتەکان بخورێت و دەبێت سزای ئەوانە بدرێت کە سزای ڕەعیەتەکانیان دەدەن. لەگەڵ گرنگیدان بەلایەنی بیناسازی و دابەشکردنی بەیتولمالی موسڵمانان بۆ بەرژەوەندی گشتی و پاراستنی سنورەکان و ئەمینی و ئاسایشی ڕێگا و بانەکان).

بەپێی تەواوی سەرچاوەکان لەبارەی سیستمی ولآتەوە لە دەورەی ڕەشیددا دەوترێت:(بەهۆی کاریگەری ئەبایوسف و محمدی کوڕی حەسەنی شەیبانیەوە لە تەواوی کاروبارە سیاسیەکانی ولآتدا دەگەڕایەوە

---

[1] ص١٨٨.

بۆ دەقی کتێبی خوا و فەرمودەی پێغەمبەر و کردەوەی سەلەفی ساڵح و خەلیفەکانی ڕاشدین).

دکتۆر ئەحمەد ئەمینیش دەڵێ:(عەباسیەکان توانیویانە نەك تەنها سیاسی بن بەڵکو توانیویانە سیاسی و دینیش بن، ئەمەش بەهۆی کاریگەری کەسانی وەك: مالك و ئەبی حەنیفە و سوفیانی سەوری ، کە خەڵکی توانیویەتی بە گشتی ڕاوبۆچونی تایبەتی خۆی هەبێت[1])، هەروەها لەبارەی ڕێکخستنی دەوڵەتیشەوە هەستا بە دانانی نیزامی زەریبە و هەڵکەندنی خەندەق بە چوارچێوەی دەروازەی شاری بەغدادداو قایمکردنی شارەکان و دابینکردنی ئاسایش بۆ شارەکان و ڕێك و پێککردنی چۆنیەتی وەرگرتن و کۆکردنەوەی باجەکان و ڕێکخستنی نیزامی دیوانەکان، تەواوی ئەمانەش لە کتێبی (خەراج)دا باسی لێوەکراوە و لە ڕوانگەی قورئان و سوننەتەوە چارەسەری بۆ دانراوە و ڕونکراوەتەوە.

لەبارەی باسکردنی چۆنیەتی نامەناردنی ئەم خەلیفەیە بۆ کاربەدەستان میرو ئەمیران و دەسەلآتدارانی ولآتانی دیکە ، بەم شێوازە لەو بارەیەوە نوسراوە:

(ئەبو هلال عەسکەری لە کتێبی الاوائل دا هاتووە : یەکەم کەس نوسی لە بارەی نوسراوەکانەوە لە نوسراوەکانی پێغەمبەر و سەلەف و هاوەڵآن و شوێنکەوتوانیان قس کوڕی ساعدە ئیادی بوو ، کە دەڵێ: پێغەمبەر بەم شێوازەی دەنوسی : لە محمد رسول الله وە بۆ فلآن پاشان ئەبوبەکری صدیق لە خیلافەتەکەیدا دەینوسی : لە ئەبوبەکری جێنشینی رسول الله

---

[1] أحمد أمين: ضحى الاسلام ، ٢/١٦٣.

صلى الله عليه وسلم بۆ فلأن، پاشان عومەر دەینوسـی: لـه عومـەر كـوڕی خەتتابی خەلیفەی رسول الله صلى الله عليه وسلم بۆ فلأن، پاشان نازناوی ئەمیری باوەڕدارانی زیاد كرد لـه وتنەكەیـدا و هـەروەها عەبدوڵڵایەكیـشی پـێش عومەرەكـه خـست، بـەم شـێوازە: لـه عەبـدوڵڵا عومـەر ئـەمیری باوەڕدارانەوە بۆ فلأن، پاشان تاوەكو دەگاتە ڕەشید و دەڵێ: ڕەشید بـه یەحیای كوڕی خالدی بەرمەكی وت: دەمـەوێ لەسـەرەتای نوسـراوەكاندا بنوسرێ : له هارون مەولای (له زمانی عەرەبیدا به واتـای كـوڕی مـامیش دێت) محمد رسول الله وە بـۆ فـلأن، یـەحیاش وتـی خـوا جـەزای خێرتـان بداتەوە ئەی ئەمیری باوەڕداران[1]).

پەیوەندییە دەرەكییەكانی

١. لەگەڵ ڕۆم:

ڕەشـید لـەدەورەی مەهـدی باوكیـدا كرایـە سـەركردەی سـوپای موسڵمانان و فەرمانی پێدرا كە هەستێت بە فـەتحكردنی قوسـتەنتنیه لـه وڵاتی ڕۆم. ماوەی شەڕ دوو مانگی خایاند كە زیاتر خۆی لـه گەمارۆدانـدا دەبینیەوە ، تاوەكو ناچار بە ڕێكەوتن بون و ئەمەش لەساڵی ١٦١ك دابوو ، كە بەبەشداری یەكەم و سەركەوتنی ڕەشید دەناسرێ له مێژودا. بـەڵام پاشـتر پاشـگەزبونەوە و پابەندنـەبون بـە پەیمانەكـەوە و بۆیـە سـوپا ڕێكخرایەوە بە سەركردایەتی هارون. ئـەوەبوو ئـەمجارە تـاوەكو كـەناری قوسـتەنتنیه چـون و بە مـەش تـەواوی وڵاتەكـەی خـستە مەترسـیەوە ، بەتایبەتی وەك ئاشكرایە ئـەم شـارە پایتـەختی دەوڵـەتی بیزەنتـی بـوو،

---

[1] صبح الأعشى: ٢/ ٤٩٨.

بۆیە دایکی پاشا(ئیرینی)کە ببووە وەلی عەهدی کوڕەکەی ، وەفدی ناردە لایان و پێی ڕاگەیاندن کە بەڕێکەوتن ڕازین و ساڵانەش فیدیە بدەن.

پـاش مردنـی مەهـدی لـە قوسـتنتنیەش مەلیکـە(نقفـور:نیـوەی ڕۆژئاوا)هاتە سەرتەختی دەسەلآت. ئەم مەلیکەیە ، ئیرینـی بـە کەسـێکی لاواز و بێ دەسەلآت دەبینی کە بەوەها ڕێکەوتنێك قایل بـووە، بۆیـە لـەو پەیمانـە پاشـگەزبۆوە و دەسـتی بـە دروسـتکردنی قەلآیـەکیش کـرد لـە تەنیـــشتی دەســـەلآتی شـــارلمان پـــشای فرنجـــە(نیوەکـــەی تـــری ڕۆژئاوا).پاشـانیش نامەیـەکی تونـد و زبـری ئاراسـتەی ڕەشـیدکرد:(ئـەو شاژنەی پێش من تـۆی وەك (روخ: دالێ) و خۆیـشی وەکـو(بیـدق:مـراوی) دانابوو، پارە و سامانەکانی خۆی دەدایە تـۆ ، کـە تـۆ قـابیلی نیوەیـشی نــەبوی. ئەمــەش لەبــەرلاوازی ئافرەتانــەی. جـا کـاتێ ئــەم نامەیــەت خوێندەوە هەرچیت پێشتر لە ماڵ و سامان وەرگرتووە بیگێـرەوە ئەگـەر نا شمشێر لە نێوانماندا دەبێـت). ڕەشـید کـاتێ نامەکـەی پێگەیـشتەوە، ڕەنگـی دەموچـاوی سورداگیرسـا و بـەجۆرێ تـوڕەیی دایگـرت کەکـەس نەیـدەتوانی سـەیری دەموچـاوی بکـات. پــاش ئــەوەی توڕەییەکــەی دامرکایـەوە داوای پێویـستیەکانی نوسـینی کـردو لـە پـشتی نامەکـەوە نوسی:(بـسم اللە الـرحمن الـرحیم، لـە هـارونی ئـەمیری باوەڕدارانـەوە بـۆ نقفوری سەگی ڕۆم، نامەکەتم خوێندەوە ، وەڵامەکەشی لە جیاتی ئەوەی بیبیستی ، دەیبینیت).

پاشان سوپایەکی بەهێزی ئامادەکرد لە ژمارەیەکی زۆر سەرباز بۆ گرتنی (هرقلە) کەوتنە ڕێ، لەم شەرەدا موسڵمانەکان مەنجەنیقیان بـەکارهێنا و نقفوریان ناچار کرد کە بەمەرجی مەلیکەی پێشوو ڕازیی بێت.

مێژونوسان دەڵێن کاتێ سوپای موسڵمانان گەیشتەوە (رقە) نقفور لە بەڵێنەکەی خۆی پەشیمان بۆوە و ئەمەش گەیەنرایەوە لای وەزیری رەشید بەڵام نەیویست بەو شێوەیە ڕاستەوخۆ پێی ڕابگەیەنێت، بۆیە (ئەبو عەبدوڵلاّ کوڕی ترفە)ی نارد تاوەکو هەواڵەکەی لە شێوەی قەسیدەیەکدا بۆ بخوێنێتەوە:

نقض الذي أعطيته نقفـــور   فعليه دائرة البوار تـــــدور
أبشر أمـــير المؤمنين فإنــه   فتح أتاك به الالـــــه كـــبير
فلقد تباشرت الرعية أن أتى   بالنقض منه وافـــــد وبشير
أعطاك جزيته وطأطأ حـــده   حذر الصوارم والردى محذور
فأجرته من هولها ،وكأنهـــا   بأكفنا شعل الضـــــرام تطير

لە شیعرەکەدا شاعیر سەرزەنشتی (نقفور) و مەدحی(ڕەشید) دەکات بۆ ئازایەتی و جوامێری، لە پاش ئەوە ڕەشید فەرمانیدا بە گەڕانەوەی سوپاکە و فەتحکردنی (هرقلە) و بەردەوام بوو لە رۆیشتن تا کەناری نزیکی قەڵای قوستەنتنیە بەسەرکردایەتی(عقبە کوڕی جەعفەر)تاوەکو ناچار بەپێدانی سەرانەی ساڵانەی کردن.

٢. لە نێوان ڕەشید و شارلمان:

محمد عبدالله عنان دەڵێ:

(ئەوەی ڕەشید ئەنجامی داوە ، بیدعەیەکی گەورە و بەتەواوەتی پێچەوانەی شەریعەتی ئیسلامیە)[١] ڕێکەوتنەکەش سەرەتا بەم سێ خاڵە دەستی پێکرد و گوایە دواترلە دەورەی ئەمینی کوڕیدا لەساڵی ١٩٧ك دوو

[١] مواقف حاسمة في تأريخ الاسلام ، ط٢، ص١٣٦.

سـەفیر بـەنێوی (سنجـسمند و لنـشفرد)لەگـەڵ وەرگێڕێکـی یەهودیـدا هاتونەتە لای ئەمین ، تاوەکو بڕیاری کۆتایی لەو بارەیەوە بدەن.

خاڵەکانیش ئەمانەن:

١. شارلمان، بەڵێنی دەدات پارێزگاری لەو هێزە بکات کە بۆ بەرژەوەندی دەوڵـەتی عەباسـی لـە دەوڵـەتی ئەندەلوسـدا هەڵدەسـتێ بـۆ بانگـەوازی عەباسیەکان.

٢. بـەڵێنی دەدرێـت لـەنێوان هـەردوو بنەماڵـەدا ، نوێنـەری هەریەکـەیان هـەبێت، واتـە: لـە دەوڵـەتی عەباسـیدا نوێنـەری شـارلمان هـەبێت و لـە دەوڵەتی فرنجە نوێنەری هارون هەبێت.

٣. ڕەشید ئاسانکاری بکات لە ڕێگەدان بە حاجیانی فرنجە و دەوروبـەری سەر کەنیسەی کاسۆلیکی کە سەردانی ماڵی پیرۆز (بیت المقدس) بکەن و ڕێگـە بـە غـەیرە موسـڵمانەکانی وڵاتەکـەی خۆیـشی بـدات کـە سـەردانی (کەنیسەی بیزەنتیە)بکەن. [1]

بـــــــەڵام:

ئەنـدەلوس ، دەوڵـەتێکی ئەوەنـدە سـادە و سـاکارنەبوو کـەوا شارلمان بەرگری لە عەباسیەکان بکات تاوەکو بانگەواز بۆ دەوڵەتەکـەیان بکەن، چونکە لە دەورانـی مەنـصوردا لەلایـەن(ئـیبن مغیـث)ەوە هێرشـی کرایە سەر بەڵام سوپاکە هیچی پێنەکرا و ئەمەش وای لە مەنصورکرد کە نازنـاوی (صـقرالقریش: لـە عەبـدولرەحمان داخـل) سـوڵتانی دەوڵـەتی ئومەوی لە ئەندەلوس بنێت، پاشانیش (شارلمان) خۆی گـیری خواردبـوو

---

[1] عبدالحمید العبادي: مجلة الهلال ، العدد الخاص بالرشید، ص١١٠٥

به ئاژاوەی نێوخۆییەوە و ئیتر چۆن ئەتوانێ بەرگری لە هێزێکی گەورەی ئاوابکات.

کۆتایی بەم قسەیە دێنم :(شارلمان چۆن درکێك دەڕوێنێت کە پـێش ئەوەی قورگی عەبدولڕەحمان داخل بگرێت، قورگی خۆی دەگرێت).

پەیوەندی دووەمیشیان بریتی بووە لە ئـاڵوگۆری (خـەڵات) کـە ڕای جیاوازیش هەیە لەسەر ڕاستی و دروستی ئەویش ، بەڵام لەبەر ئـەوەی چ بـە بـەڵێ وە چ بەنـەخێر هـیچ کـەلێنێك دروسـت ناکـات ، هەربۆیـە وازم لێهێنـا. پاشـان پەیوەنـدی سـێهەمە کـە بـۆ دەورانـی ئـەمینی کـوڕی دەگەڕێتەوە ، کە گوایە ڕێککەوتون لەسەر ئـەوەی کـە موسـڵمانەکان لـە ئەندەلوس دەربکەن، ئەمەش بۆ خـۆی جگـە لـە خـەیاڵ و ئەفسانە هـیچ ڕاستیەکی مێژویی لە پشتەوە نیە.

خەبات و تێکۆشانی عەلەوییەکان

خـەباتی هاوشـانی نێـوان عەلـەوی و عەباسـیەکان لـە کۆتاییـەکانی دەوڵـەتی ئومەویـدا بـە ئاشـکرا دەبینـرێ وەکـو حـەقێکی ڕاسـتەقینەی خۆیان بۆ دەسـەڵات، بۆیـە زەجـر(نارەحـەتی) کێشانی زۆری ئـالی عـەلی لەدەورەی ئومەوییەکاندا پانتاییەکی بەرفراوانی هەیە.

خـاوەنی فـەخری دەڵـێ:(بـەنی هاشـم لـە تـالیبی و عەباسـیەکان کۆبونـەوە بـۆ کۆتـایی هێنـان بـە دەوڵـەتی ئومـەوی ، لەئـەنجامی ئـەو چەوساندنەوانەی بەنی ئومەییە لە بەنی هاشم). پاشان دەڵێ:(ڕێککـەوتن لەسەر بەیعەتدان بە محمد کـوڕی عەبـدوڵلا کـوڕی حەسـەن کـوڕی عـەلی کوڕی ئەبی تالیب کە لە گـەورانی بـەنی هاشـم بـوو، هـەروەها لـە پیـاوە گەورە و پایەدار و زانستخواز و عالمـەکان بـوو، ئەمـەش بـە ئامـادەبونی

گەورانی تالیبین، جەعفەرصادق و عەبدوڵلاّ حەسەن و کوڕانی (محمد نفس زەکیــە و ئیــبراهیم)، لــە گــەورانی بــەنی عەباســیش(ســەفاح و ئــەبو جەعفەر،...)، ڕێککەوتن لەسەر بەیعەتدان بە نەفس زەکیە[١]).

لــە دوای ئــەم ڕوداوەوە دەســەلأتی عەباسـیەکان زیـاتر تەشـەنەی سـەند و (محمـد نفـس زەکیـە)ش لـە دوای مردنـی بـاوکی بەیعـەتی دایـە (سەفاح) و وازی لە دەسەلأت هێنا بۆ سـەفاح، بـەلأم سـەفاح و مەنـصور پاشــتر نەیانهێــشت کــەوەلی عەهــدی بگێردرێتــەوە بــۆ کــوڕانی نفــس زەکیــە(محمــد و ئیــبراهیم). ئەمــەش بەســەرەتای نــاکۆکی و کۆتــایی دۆسـتایەتی دادەنرێـت لـەنێوان ئامۆزاکانـدا. ئـەوەبوو مەنـصور هەسـتا بـەدانانی (ربـاح کـوڕی عوسمـان) لـە مەدینـە و بەشـێوەیەکی زۆر تونـد ڕوبەڕوی عەلەوییەکان وەستایەوە و هەستا بە زینـدانی کردنـی (عەبـدوڵلاّ کـوڕی حەســەن) بۆیــە هەریەکــە لــە (محمـدنفس زەکیـە: لـە مەدینـە و ئیبراهیمی برای: لە بەصـرە)لـە دژی دەسـەلأتەکەی مەنـصور شۆرشـیان بەرپاکرد ومەنصوریش زۆر بەتوندی سەرکوتی کردن و لە کۆتایشدا محمد وازی لە سیاسەت و دەسەلأت هێنا و ئیبراهیمیش لەو پێناوەدا مرد.

لە دەورەی مەهدیدا هیچ لێدانێکی عەلەوییەکان نیە، تـەنها گیرانـی (ئیمام موسا کازم)ەو پاشتر بەردانی. بەلأم لە دەورەی هـادی کوڕیـدا لـە پاش گرتنی (حسین کوڕی عەلی کوڕی حەسەن) دەستیـشی دایـە لێـدانی هەواداران و شوێنکەوتوانی، دواتـریش ئـەوەبوو لـە زیندانـدا بـە فـەرمانی خەلیفە سـەری لـە لاشـەی جیاکرایـەوە. کەسێکی وەکـو (الـبحتري) لـەم بارەیەوە دەڵێ:

---

[١] ابن الطقطقي: الفخري في الاداب السلطانية، ص١٤٦.

شـــــواجر أرماح تــقطع بـــــينهم

شواجر أرحام ملوم قطوعهـــا

اذا احتربت يوما ففاضت دماؤها

تذكرة القربى ففاضت دموعها

بـه نـەمانی هـادی و هـاتنی ڕەشـيد بارەكـە ئـارام بـۆوە، ئـەوەبوو فەرمانيدا بە دەركردنيان لە زيندانەكانی بەغداد و لەگەڵ داوای لێبوردن و بەخشين .

لە دوای شەری (فەخ) لە مەدينـە هەريەكـە لـە (يـەحيا و ئيـدريس) كوڕانی (عەبدوڵلا كوڕی حەسەن) دەرچون بۆ دەرەوەی دەسەلأت، يەحيا چووە ديلم و ئيدريس چووە (مەغريبی دوور)كە لەویٚ كەسانی بەربەری و بیٚ دين هەبون و لە ديلەميش شوێنكەوتوانی فاتيمە و ئالی عەلی زۆر بون، بەمەش دەسەلأتيان بـەزوويی بـلأو بـۆوە: هـارونيش لـە پـاش وتوێـژ بـە (يەحيا كوڕی خاليدی بەرمەكی و فەزڵی كوڕی ڕەبيع) بڕياريدا كە وەفدێك بنێرێت بۆ هێنانەوەی يەحيا ، وەفدەكەش لە چەند زانای گەورە بـەرێوە چوو كە بە كۆمەڵێك دياريەوە چونە ولأتی ديلەم و (يەحيا)يان ڕازی كرد و هێنايانەوە بەغـداد* . بـۆ ئيدريـسيش (سـلێمانی كـوڕی جريـر)ی بـۆ نـارد تاوەكو خۆی كـردە هـاورێی و دۆسـتی و پاشـان لـە دەرفەتێكـدا زەهـری كردە نێو شـەرابەوە و فەوتانـدی * كـە پاشـتر لـە نەوەكـەی (دەوڵـەتی ئەدارسە)دروست بوو.

---

* دەوترێت لەلايەن ڕەشيدەوە كوژراوە ، بـەلأم ئەگـەر وايـە ئـەی ڕۆڵـی يـەحيای بەرمـەكی وەكـو وەزيرچيە كە دەوترێت بۆ هەموو كاروبارێك پرسی بە بەرمەكيەكان كردووە؟

* دوو ڕای جياواز هەيە :

بە نیسبەتی ئیمام (موسا کازم)یش دوبارە لە دەورانی ڕەشیددا بە تۆمەتی بەشداری کردن دژی دەسەڵات دەستگیرکرا ، بەڵام لە پاش ماوەیەکی کەم بەردرا و داوای لێبوردنی لێکرا لەلایەن ڕەشیدەوە.

بەهەمان شێوە چەندین دەقی دژ بەیەك هەست پێدەکەین ، کە پێم وایە لەلایەن مێژونوسە شیعی و نوسەرە شیعیەکانەوە زاق کراونەتەوە و دروستیەکی تەواویان تێدانیە، لەبەرئەوەی وەکو ئاماژەمان پێداوە ڕاکان جیاوازن ، بۆیە ئەنجام بەدەستهێنانیش لە دەقی دژبەیەکدا ئەنجامی لێك جیاواز دەخاتەوە، ئەمە جگە لەوەی ئەوەشمان بۆ ڕون بۆوە کە سیستمی دەسەڵاتداریتیش لەنێو عەلەوی و شیعەکانی لایەنگریاندا بەهەمان شێوازی پشتاوپشتی و وەلی عەهدی بووە و گەڕانەوە نەبووە بۆ خەلیفەکانی ڕاشدین و بەتایبەتی ئیمام عەلی. هەربۆیە دەگەینە ئەوەی بڵێین زیاتر ململانێکە ئەچێتە قاڵبی مەزهەبی و بنەماڵەیی و دەسەڵات قۆرخکردن و شەرعیەتدان بە ئالوبەیت و لایەنگرانی و پێکهێنانی سیستمی جیاوازی چینایەتی و دروستبونی پیاوانی ئاینی کە ئەمەش بۆ خۆی دەبووە کوشتنی شارستانیەتی ئیسلامی لەلایەك و لەلایەکی تریشەوە ئەگەر لە ڕوی بنەماڵەییەوە بێت ، بە وتەکەی دکتۆر عەلی وەردی:(عەباسیەکان نزیکترن بە خیلافەت چونکە دەچنەوە سەر ئیمام عەباس، بەڵام عەلەوییەکان دەچنەوە سەر ئیمام عەلی کە کوڕە مامی پێغەمبەرە).

---

١. ئیدریس بۆتە کەسێکی ئارەق خۆر و شەراب خۆر ، هەربۆیە توانراوە هەلی وا بقۆزرێتەوە.

٢. دەڵێن هیچ کەسێك بەو ناوەوە نیە کە لەلایەن هارونەوە نێردرابێت، سەبارەت بە کوشتنەکەشی دەڵێن بە مردنی ئاسایی مردووە.

خــــەوارجـەکان*

* خەوارجەکان چەند ناوێکیان هەیە:

١. الحروریه: دەگەڕێتەوە بۆ (حروراء) کە گوندێکە لە کوفەوە دیارە .... لەوێدا بۆیەکەمجار بڕیاریاندا لە دژی ئیمامی عەلی بوەستنەوە ، کاتێ لە دوای شەڕی (صفین) پەیمانی (تەحکیم)یان بەست لەگەڵ موعاویەدا.

٢. المحکمە: کاتێ پەیمانەکە بەسترا ، ئەشعەس لە بەنی (القیس) دەگەڕا و پەیمانەکەی دەخوێندەوە، بەناوی (پەیمانی ناوبژیوانی نێوان عەلی و موعاویە)، تاوەکو گەیشتە (بەنی تمیم) لەناو ئەواندا (عروە کوڕی ئەدیە) لە بەنی تمیم دەرکەوتوو ، وتی: لاحکم الا الله.

٣. شراة: ئەم ناوە خۆیان لە خۆیان ناوە ، بە پێی دەقی ئەم دوو ئایەتە:

أ. ان الله اشترى من المؤمنين أنفسهم وأموالهم بإن لهم الجنة. (توبة : ١١١).

ب. ومن الناس من يشري نفسه ابتغاء مرضاة الله. (البقرة : ٢٠٧).

٤. خوارج: شەهرستانی دەڵێ:(خەوارج بەسەر ئەو کەسەدا ئەسەپێ ، کە دەرچێ لە ئیمامی ڕاست). دەرچون لە ڕۆژەکانی هاوەڵاندا ، خەلیفەکانی ڕاشدین ، تابعین،..... بەڵام لەدیدی خۆیانەوە بەواتای دەرچون لە پێناوی خوادا ، بەپێی ئەم ئایەتە:(ومن يهاجر الى الله ورسوله يجد في الارض مراغما كثيرا وسعه ومن يخرج من بيته مهاجرا الى الله ورسوله ثم يدركه الموت فقد وقع اجره على الله غفورا رحيما). بڕوانە / شهرستانی: الملل والنحل، ج١/ ١١٠. الأشعري: مقالات الاسلامين، ج١/ ١٥٦. البغدادي: الفرق بين الفرق، ص٥٤.

مێژووەکەیان:

١. دەورەی پێغەمبەر: کاتێ پێغەمبەر خەریکی دابەشکردنی دەسکەوتی خەیبەر بوو ، پیاوێکی چاوبەقوڵدا چوو و دەم و چاو قۆقز هەستا و وتی: ئەمڕۆ دادوەر نەبویت ! پێغەمبەریش سوربۆوە و هاوەڵانیش هەستانەوە بیکوژن ، پێغەمبەر فەرموی: لە پشتی ئەمەوە کەسانێك پەیدا ئەبن چۆن تیرێك لە کەوان دەرئەچێ ، ئەمانیش وا دەرئەچن.

٢. دەرچونیان لە دژی پەیمانی (التحکیم)ی (عەلی و معاویە).

لە گروپەکانیان:

١. المحکمة(عروة بن أدية). ٢. الأزارقة(نافع بن الأزرق الحنفي). ٣. المنجدات(نجده بن عامر الحنفي). ٤. الصفدية(زياد بن الأصفر).

٥. العجاردة(عبدالكرم بن عجرد). ٦. الصلية(صلت بن عثمان). ٧. الحمزية(حمزه بن أكرن). ٨. الثعالبه(ثعلبه بن عامر). ٩. المعبدية(معبد بن أكرن). ١٠. الأخنسية(الأخنس بن قيس). ١١.

سەردەمی ڕەشید ، لەو سەردەمانەیە کە بزوتنـەوەی خەوارجـەکان پــەرەی ســەندبوو ، شۆرشــەکانیان زۆر بــوو گــەڵێ لای جۆربــەجۆری خیلافەتی عەباسی گرتبۆوە. مەحصەمی شورات لە موسڵ ساڵی ١٧١ك و فەزڵی شوراتی ساڵی ١٧٦ك و وەلیدی کوڕی تەریفی لـە شـاری سجـستان ساڵی ١٧٩ك و خراشەی شیبانی لە جزیـرەی سـەر فـورات سـاڵی ١٨٠ك و عەبدولسەلامی شوراتی لە ئامەد ساڵی ١٨٧ك شۆرشـیان لـە دژی خەلیفـە ڕاگەیاند. ئەوەشمان لەیاد نەچێت، شەڕی خەوارج و خەلیفـە شـەڕ بـووە لەسەر فیکر و جیاوازی فیکری.

بـەلأم ئێمـە لێـرەدا بـاس لـە نامەیـەکی ڕەشـید دەکـەین کـە بـۆ (حەمزەی کوڕی عەبـدوڵڵای کـوڕی ئـەزرەقی) نـاردووە کـە بـەناودارترین بزوتنەوەی خەوارجی دادەنرێت لەم دەورەیەدا. هەرچەندە گومـانم هەیـە لە نوسـراوەی نامەکـە لـە ڕوی مێژوییـەوە بـەلأم لەبـەر نـەبونی دەرفـەت بەدواداچـونم بـۆ نـەکردووە و بـەڵکو لـە کتێبـی (شـوراتەکان : مـصڵح جەلالیـەوە)وەرم گرتـووە کـە ئـەویش لـە (دکتـۆر عومـەر فـەوزی)ەوە وەریگرتووە، بەلأم تەنها وەکو نمونەیەك بۆ تەوازوعی ئەم خەلیفەیـە کـە تاڕادەیەك هەستی پێدەکرێت چونکە نوسـەر (عومـەر فـەوزی) کەسێکی

الشيباني(شيبان بن سلمة الخارجي). ١٢. الرشدية(رشيد الطوسي). ١٣. المكرمية(مكرم بن عبـدالله العجلي). ١٤. الاباضية(عبدالله بـن ابـاض التميمـث). ١٥. الحفـصية(حفـص بـن ابـي المقـدام). ١٦. الحارثية(حارث بن يزيد الاباض). ١٧. الشبية(شبيب بن يزيد الشيباني). بروانـة/شهرسـتاني: الملـل والنحل، ج١/ ١١٨-١٣٦. الأشعري: مقالات الاسلاميين ، ج١/ ١٦٥-١٧٩. الدكتور شوقي أبو خليل: أطلس الفروق والمذاهب الاسلامية، ط١.

بیرتەسك و حیزبیە و نەیتوانیوە لایەنی جوانی ئەو خەلیفەیە نیشانبدات، نامەکەش بەم شێوازەیە:(بەناوی خوای گەورە و میهرەبان ، لە هارون رەشیدی میری باوەڕدارانەوە بۆ حەمزەی کوڕی عەبدوڵلا – سلاوتان لێ بێت– من سوپاسی ئەو خودایە ئەکەم کە لەو زیاتر هیچ خودایەکی دیکە نیە ، کە سلاوی بۆ محمد پێغەمبەر و کۆیلەی نارد... خوای گەورە محمدی بە پێغەمبەر نارد بۆ هەموو کەسێ ، ڕێگەی داوە بەناوی خۆیەوە خەلك بانگ بکات و ڕێگەیەکی ڕوناکە مژدەی بەهەشت دەدات بۆ ئەوەی گوێ ڕایەڵی دەبێ و ئەوەشی لێی یاخی دەبێت دەیسوتێنێ .... میری باوەڕداران بۆ قورئانی خودا و ڕێبازی پێغەمبەرەکەی بانگت دەکات و هانت دەدات بۆ ئەوەی گوێ ڕایەڵی بیت و هەروەها ئەوەی لە نێوان تۆ و کارگێڕەکانی لە خوراسان و سجستان و فارس و کرمان زانی ناکۆکی و خوێن ڕشتن بووە چاکەی تۆ و لایەنگیرەکانت و یەکخستنی قسەتان و دورخستنەوەی خراپەتان و خۆشی و ئارام و دڵنیای ئێوە و تێکەلاوبونتانی ویست لەگەڵ برا موسڵمانەکانتاندا و باج و زەوی خێر و مافی داونێ و خوێن ڕشتن و دەستدرێژی کردنتانی بەخشیوە ..... پاشتر دەڵێ: هەرتاوانێك و هەرخوێنێ تۆ کردبێت و ڕژاندبێتت ، یاخود لایەنگیرەکانت هەرشتێ کەلەو جەنگەدا کردبێتیان لەوانە هەموی خۆش بووە.... ئەوەی کە لەنێوان ئێوە و کارگێری میری باوەڕداراندا ڕوی داوە ؟ وەفاتان وەدی بهێنن و مەگۆڕێن و بێ گوێی مەکەن و تێك مەچن).[١]

بەلام حەمزە بەهیچ شێوەیەك دانی بە دەسەلاتی هاروندا نەنا و بەڵکو لەو نامەیەدا کە بۆی ناردووە ، خۆی وەك(ئەمیری باوەڕداران)دانا، ئەمەش

[١] ل ٥٤٦–٥٥٠.

بەڵگەی ئەوەیە کەبە هیچ شێوەیەك مەرجەکانی خەلیفەی قبوڵ نیە و بەدانوستان ڕازی نیە.

کارەساتی بەرامکەکان

ڕەچەڵەکی بەرامکە دەگەڕێتەوە بۆ (بەرمەك) ، کە پیاوێکی مەجوسی بوو لە شاری (بەلخ)لە طخارستان لای ڕوباری جەیحون. پەیمانگایەکی گەورەی ئاگرپەرستی تێدابوو کە بە (کۆیلەی ئاگر)دەناسرێ ، بەم شێوەیەش بەرامکەکان لەو دەورەیەدا بەو شێوازە ناسران. لە پاش ئەوەی بانگەوازی عەباسی لە خوراسان دەستی پێکرد (خالد کوڕی بەرمەك) بووە یەکێ لە گەورەترین بانگەوازکارانی دەوڵەتی عەباسی و سەرخستنی (ئەبو عەباس سەفاح) بەیەکەم خەلیفە. پاشان لە دەورەی خیلافەتی (ئەبوجەعفەری مەنصور) یشدا کرایە والی فارس و پاشان موصڵ تاوەکو وەفاتی کردلە سەرەتاکانی خیلافەتی مەهدی لەساڵی (١٦٣/ ٧٧٩ز). هەروەها ئەبوجەعفەری مەنصور یەحیای کوڕی خالیدی کردە والی ئازەربیجان ساڵی (١٥٨ك/ ٧٧٥ز) پاشانیش مەهدی ساڵی (١٦٢ك/ ٧٧٨ز)کردیە نوسەر و وەزیری کوڕەکەی هارون ڕەشید. ئەویش لەگەڵ ڕەشیددا بووە هاوڕێ و هاودەم و ساڵی (١٦٣ك/ ٧٧٩ز) دەرچون بۆ غەزوەی (صائفە). پاشان مەهدی کوڕەکەی (هارون ڕەشید) ی کردە والی لە مەغریب ساڵی (١٦٤ك/ ٧٨٠ز) و یەحیای کوڕی خالدیشی کردە ڕێنیشاندەری و یارمەتیدەری . لە دەورەی هادیشدا بووە کەسێکی ناوبژیوان تاوەکو دۆخەکە بە باشی بەڕێوە بچێت. پاشان ئەوەبوو هادی لە دۆخێکی نادیاردا وەفاتی کرد و هارون ڕەشیدیش بووە خەلیفە[١].

[١] د. ابراهيم أيوب : التأريخ العباسي السياسي والحضاري ، ص٦٣-٦٤.

یەحیا چوار کوڕی بوو (فەزڵ و جەعفەر و محمد و موسا) ، بەهۆی ئەو باوەرەی ڕەشیدیش هەیبوو پێیان ، دەسەلاتیان بەرادەیەکی بەرفراوان تەشەنەی سەند، بەلام بەرێژەیەکی زیاتر (فەزڵ و جەعفەر). ئەوەبوو فەزڵ بووە والی لە ولاتی دیلەم ساڵی (١٧٨ك/ ٧٩٤ز) و خوراسان و سنورەکانی ، پاشان ناردنیشی بۆ غەزای ولاتانی پشت ڕوبار . بەناوبانگی جەعفەریش لە ڕەوانبێژی و ناتیقی و بوو کە ڕەشید پێی سەرسام بوو ، ئەوەبوو ساڵی (١٧٦ك/ ٧٩٢ز) کردیە والی بەسەر میسر و ئەفریقیا و جزیرەی فوراتیە لە گەڵ کارەکانی لە بەغدادداا[1].

دکتۆر ئیبراهیم ئەیوب ، دەسەلاتی بەرامکەکان لە دەورەی ڕەشیددا دابەش دەکات بۆ سێ قۆناغ:

١. قۆناغی یەکەم: ١٧٠- ١٧٤ك/ ٧٨٦-٧٩١ز.

ئەم دەورەیەش ناودەبرێت بە حوکم و دەسەلاتی خەیزەران و بەرامکەکان.

٢. قۆناغی دووەم: ١٧٤- ١٨٧ك/ ٧٩١- ٨٠٣ز.

لە دوای وەفاتی خەیزەرانەوە دەست پێدەکات و لەگەڵ هاتنە سەرکاری کوڕەکەی هارون ڕەشید ، کە پۆستی نزیك و گەورەی لە دەربار و دەسەلاتی خۆیدا پێدان، ئەمەش درێژەی کێشا تاوەکو ساڵی (١٨٧ك/ ٨٠٣ز).

٣. قۆناغی سێهەم(١٨٧- ١٩٣ك/ ٨٠٣- ٨٠٩ز)

---

[1] المسعودی: مروج الذهب ، ج٣/ ٣٦٨. [1] د. ابراهيم أيوب : التأريخ العباسي السياسي والحضاري ، ص٦٦-٦٧.

بـه کارەسـاتی بەرامکەکانـەوە دەسـت پێـدەکات و درێـژە دەکێـشێ بـە دەورەی ڕەشید و وەزیرەکەی (فەزڵی کوڕی ڕەبیع) تاوەکو وەفـاتکردنی کۆتایی دێت[1].

تەواوی نوسەران لە شیکردنەوەی کارەساتی بەرامکەکانـدا ، ئەمانـە بە نمونەی ئەو تێکچونە دەزانن:

١. عەباسە خوشکی ڕەشید ، کاتێ ئامادەبوو لە دانیشتنەکانی ڕەشـیددا ، پەیوەندی دروست دەکات لەگەڵ جەعفەری بەرمەکی و بە نهێنی دەبێتە هاوسەری ناشەرعی و پاشتریش سکی پڕدەبێت و منداڵی دەبێـت ، کـاتێ ڕەشید ئەمە دەبیستێ لە خێزانیەوە (زوبێدە) زۆر تورە دەبێت و فەرمان دەدا بە مسروری سەربڕ سەری لەلاشەی جیابکاتەوە.

٢. بەرامکەکان لە ڕواڵەتدا موسڵمان بون و لە ناخـدا ئینکـاری ئیـسلامیان کردووە و باوەڕیان پێی نەبووە.

٣. بەرامکەکان وەکو جاسوسی ناوکۆشك بـون و نهێنـی ناوکۆشـکیان بـۆ دەرەوە گواسـتۆتەوە و خـەڵکیان لـە دەوری خیلافـەت دورخـستۆتەوە و بەرەو لای خۆیان ڕاکێـشاون ، تـاوەکو لـە دەرفەتێکـدا دەسـەڵات بگرنـە دەست.

٤. بەرامکەکان عەلەوی بون و بۆ ئەوە چونەتە ناو خیلافەتەوە ، تـاوەکو بە نهێنی کاری سیاسی خۆیان پەرەپێبدەن.

بـەڵام کـاتێ هەرنوسـەرێك یـەکێك لـەو خاڵانـە دەکاتـە پێـوەر و باسەکەی خۆی درێژە پێدەدات ، دەبێت وەڵامی ئەم پرسیارانە بداتەوە:

– ئەگەر بەرامکەکان موسڵمان نەبون و تەنها لە ڕواڵەتدا خۆیان وا نیشانداوە ، بۆچی فەسادیان جاریٚ دەرنەکەوت لە دەورەی سەفاح ، یا لە دەورەی دوروو و درێژی مەنصور یا پەیوەندیەکانیان لە دەورەی مەهدی و سەرەتاکانی ڕەشیددا؟

– هاوڕێیەتی و پێکەوەبونی هەریەك لە ڕەشید و یەحیای کوڕی خالدی بەرمەکی درێژدەبێتەوە بۆ (٤٠)ساڵ ، ئایا دەکریٚ نەزانیٚ لەسەر چ دین و باوەڕێکە؟

– کاتیٚ هادی براکەی ڕەشیدی زیندانی کرد ، لە جیاتی ئەوەی هەوڵی ئارامکردنەوەی بارودۆخەکەیان دەدا، بۆچی بارەکەیان بەلای خۆیاندا نەشکاندەوە و دەسەڵات بگرنە دەست؟

هەربۆیە دەبێت بزانین ، کە هیچ ڕایەك ساغ نابێتەوە بۆ هیچ لێکۆڵەرێك و ئەوەی دەیڵیٚ تەنها بریتیە لە ڕای خۆی ، چونکە تۆمەتەکان بەتەواوی لە یەك جیاوازن:

– تۆمەتی بیٚ دینی.

– تۆمەتی زەواجی ناشەرعی لە نێوان جەعفەر و عەباسە.

– تۆمەتی عەلەوی بون.

– تۆمەتی جاسوسی کردن.

لەم کتێبانەدا باسەکە بەم شێوازەیە:

خزری:(ڕەشید کەسێکی خراپکار بووە لە بەرامبەر بەرامکەکان و زوڵمی لێکردوون،[1] ......).

[1] شیخ محمد الخضري بك: الدولة العباسية.

محمد ئەحمەد :(بەرامکەکان هەوادارانی عەلی کوڕی تالیب بون و لەگەڵ ئەوەشدا هیچ جۆرە تورەیی و دژایەتیەکیان نەبووە لەگەڵ خەلیفەکان و خەلیفەکانیش بەهیچ شێوەیەك دژیان نەبون و خوێن ڕێژیان نەبووە)[١].

لێرەدا دەبێت دوو شت لەیەك جیابکەینەوە: بەرامکەکان هەواداری عەلی بن، یان بانگەوازیان بۆ عەلەوییەت و نەمان و ڕوخانی دەوڵەتی عەباسی کردبێت.

مستەفا جەوادیش دەڵێ:(کەسانی فارس پەرست و زەردەشت و مەزدەکی بون و هەوڵیانداوە لەو ڕێگایەوە جارێکی تر شارستانیەتی فارسی زاڵ بکەن بەسەر شارستانیەتی عەرەبی و ئیسلامیدا[٢]).

خزری بك:(ئەمە بەپلانی فەزڵی کوڕی ڕەبیع دادەنرێت بۆ کۆمەڵانی بەرامکە، تاوەکو دەور و دەسەڵاتی خۆی زیاتر بێت).

مامۆستا محمد ئەحمەدیش دەڵێ:(بەرامکەکان شیعە و لایەنگری عەلەوییەکان بون، بەڵام ئەم لایەنگیریەیان هیچ پەیوەندیەکی بەوەوە نیە کە هەوڵی کوشتار بدەن لەنێو کۆشکدا و دەسەڵات بگرنە دەست).

فەخری زوبێدیش بەم پرسیارە دەست پێدەکات:

هل ندم الرشيد على نكبتهم؟

ئایا ڕەشید پەشیمان بۆتەوە لەسەر سزادانیان؟

لە درێژەی قسەکانیدا ئەیەوێ ئەوە بسەلمێنێ، کە نەخێر پەشیمان نەبۆتەوە، بەم بەڵگانەی لای خوارەوە:

١. سەرەتا کوشتنی جەعفەر بەرمەکی لەلایەن (ئیبراهیم)ەوە.

---

[١] محمد أحمد : البرامكة في ظلال الخلفاء ، ص١٩٨.

[٢] مصطفى جواد: نكبة البرامكة ، مجلة الرسالة ، العدد (٢٧) ، ٨/١/ ١٩٣٤.

٢. پاشان لەبەین بردنی نەوەی دووەمی بەرمەکیەکان.
٣. هەروەها زیندانی کردنی (یەحیا) بەرمەکی تائەوەی لەساڵی (١٩٠ك)لە زینداندا وەفات بکات.

ئەگەر پەشیمان ببوایەتەوە ، ئەوا بێگومان لە دوای کوشتنی جەعفەرەوە پەشیمان دەبۆوە. پاشتر دەڵێ:(ئەمە ململانێی نێوان عەرەبی موسڵمان و فارسی زەردەشتی مەزدەکین کە دەیانویست جارێکی تر دەسەڵات بۆ فارسە مەجوسیە ئاگر پەرستەکان بگێڕنەوە[١]).

پاشان نوسراوێکی (مستەفا جواد)مان لەبەردەستدایە، کە لە گۆڤاری (الرسالة)دا نوسیویەتی بەناوی (نكبة البرامكة)، باس لەوە دەکات کە ئەمانە ڕوپۆشکراوی عەلەوین و لەناخدا کەسانی ئاگرپەرستی مەجوسی فارسی بون و بۆیە کاتێ ئەم هەواڵە گەیشتەوە ڕەشید بەخێرایی فەرمانی کوشتنی جەعفەری مەجوسیدا ، نوسەر ئەم کاردانەوەی ڕەشید بە کارێکی باش دادەنێ چونکە سەرکەوتنی عەرەبە بەسەر فارسدا. باشە ئەگەر جیاوازی کردبێت لە نێوان نەتەوە جیاوازەکانی وەك (تورك و عەرەب و فارس) بۆچی ژنی لە هەرسێکیان خواست؟ بێگومان بۆ بیرتیژی کەسێتی خۆی دەگەڕێتەوە تاوەکو هاوکاری بن و دژی نەوەستنەوە. پاشان نوسەر باس لە چیرۆکێك دەکات وەك نمونەیەك دەیهێنێتەوە بۆ ئەوەی کە ڕەشید بەهیچ شێوەیەك پەشیمان نەبۆتەوە لەو کارەی وا لەبەرامبەر بەرامکەکاندا کردی و دەڵێ:(جارێکیان ڕەشید بە کۆڵانەکانی بەغدادا دەڕۆیشت ، لە تاریکایی

[١] فخري الزبيدي: الموجز المنتخب من حوادث وأخبار الخليفة هارون الرشيد و دولة و جند العرب في خلافة بني العباس.

شەودا بینی کەوا لەسەر دیوارەکان شیعری لاواندنەوە بۆ جەعفەری کوڕی یەحیای بەرمەکی نوسراوە، ئەویش فـەرمانی بـە پاسـەوانانی شـەودا کـە هەرکەسێکیان بینی شتی نوسی لەسەر دیوارەکان بیگرن و بیکوژن و هەر شوێنێکیش کۆڕی لاواندنەوەی تێدابوو بۆ جەعفەری بەرمەکی بـسوتێنرێ ، لـە نمونـەی لاواندنـەوەکانیش ، لاواندنەوەکـەی (سـلێمانە کـوێرە)، کـە دەڵێ:

أما والله لولا خـــوف واش　　　وعين للخليفة لاتـــــــــنام
لطفنا حول قبرك واستلمنا　　　كما للناس بالحجر اســـتلام

هۆی ئەم کاردانەوەیش بـۆ ئـەوە دەگەڕێنێتـەوە کـە ڕەشـید ترسـا بێـت لەوەی لە ڕێگای ئەو لاواندنەوەیەوە جۆش و خرۆشی خـەڵکی زیادبێـت و لە دژی بوەستنەوە.

بـە نیـسبەتی تۆمـەتی ئـەوەی کـە بەرمەکیـەکان لەسـەرەگەورانی پاسەوانی (ماڵی ئـاگربون) لـە سـەردەمی (کیـسرا)دا، ئـەی پاشـتر کـاتێ فـارس بـەنوری ئیـسلام رۆشـن کرایـەوە، هـەروەکو چـۆن باوبـاپیرانی پێغەمبەر کە هاوەڵ پەیداکـەر بـون و پاشـتر لـە تاریکییـەوە بـۆ ڕونـاکی هاتن. ئایا دەکرێت پاشتر هەرکارێکیان کردبێت یەکسەر بڵێین کەوا ئەمـە هەرباوەڕیان نەبووە و بەڵکو هەر لەسەر دینەکەی پێشوی خۆیـان بـون و بە ناچاری و بە ڕوکەشی دینی ئیسلامیان وەرگرتووە. وەکو ئەم شاعیرە ستەمکارە لە بارەی ئاگرپەرستی بەرمەکیەکانەوە دەڵێ:

اذا ذكر الشرك في مجلس　　　أضاءت وجوه بني برمك
ولو تليت فيهم ايـــــــــة　　　أتوا بالأحاديث عن مزدك

ئەگـەر ئـەم شـیعرە تـەعبیر لـە ڕاسـتی ئـەوان بکـات ، لـە کـاتی دانیـــشتنەکاندا کـــاتیٚ ئایـــەتێك خوێنراوەتـــەوە ، ئـــەوانیش وتەیـــەکی مـەزدەکیان هێناوەتـەوە، لـە کاتێکـدا لـە دانیـشتنەکانی بەرمەکیەکانـدا کەسانی وەك(کەسائی ، ئـەبو یوسـف، محمـد کـوڕی حەسـەن، سـەوری، ئیبن موبارەك) ئامادەبون.

لە کۆتایدا دەگەین بەوەی : لەبـەر ئـەوەی هـیچ کـام لـە ڕوداوەکـان پشت ڕاست ناکرێنەوە ، ئەوا هەر بەو شێوەیەی کە ڕوداوەکان هەن باسم لێکردن و حەقی ئەمیان نادەم بەسەر ئەویاندا چونکە لەلایەك تۆمەتەکان زۆر و دژبەیـەکن لەلایـەکی تریـشەوە مێژووەکـە شـێوێنراوە بـەهۆی ئـەو جیاوازی ئایدیا و بۆچونانەی مێژووەکەیان نوسیوەتەوە .

ئافرەت لە کۆشکی ڕەشیددا

دەوترێت:(لە پـشتی هـەموو کەسـێکی گـەورەوە ئافرەتێـك هەیـە). ئەوەی لە مێژویی ڕەشیددا بەرچاومان دەکەوێت و دەیخوێنینەوە، دەوری چوار ئافرەت کە باسیان هەبێت و کاریگەریان بوبێت لە ژیـانی ڕەشـیددا، ئەوانیش: دایکی: خەیزەران، خێزانی: زوبێـدە، خوشـکەکانی: عەباسـە و علیە.

١. خەیزەران[١]:

[١] ڕەچـەڵەکی زۆر ڕون نیـە ، مێژونوسـان ڕای جیاوازیـا ن لەسـەر هەیـە، هەنـدێك پێیـان وایـە کـە (بەربەری یەمەنیە)، هەندێکی دیکە دەڵێن(زنجیـە) یـان (بەربـەری مەغریبیـە). هەنـدێکیش دەڵـێن (دەشـتەکی)بـووە و لـە مەککـە فرۆشـراوە و خەلیفـە مەنـصور کڕیویـەتی ، دوای بەخـشیویەتیە کوڕەکـەی (مەهـدی). مەهـدیش خواسـتویەتی و دوو منـداڵیان بـووە (ادی : کـوڕە گەورەکـەیان ، هارون ڕەشید: کوڕە بچوکەکەیان). بڕوانە/ سمیرة تحـسین الفیلـي: نـساء في حیـاة الخلیفـە هـارون الرشید. واسط.

جاریەکی یەمانیە، لە بەناوبانگترین ئافرەتەکان بووە لە بەغداد لە دەورەی مێردەکەی خەلیفە(مەهدی). یەکەم ئافرەتی گەورەیە کە لەولاّتدا ئەوەندە دەسەلاّت و جەماوەری بوبێت. یەکەم ئافرەتە کە لەگەڵ گەورە وەزیرانی دەولّەتدا کۆبوبێتەوە و خەڵکی بۆ سکالاّ چوبێتنە لای و بەشێوەیەکی بەرفراوان ڕوی کراوە بوبێت لە بەرامبەر کۆبونەوەی بەرفراوانی داواکاری خەڵکدا و گوێی لێگرتبن و بەدەم داوایانەوە چوبێت. خەلیفەی باوەڕدارانیش (مەهدی) بەم کارە زۆر دڵخۆش بووە و هەمیشە دەست خۆشی لێکردووە. بەلاّم کاتێ لە دوای (مەهدی / هادی) کوڕی هات، کارەکانی ئەوی کۆت و بەندکرد و خەیزەرانی لەو پۆست و دەسەلاّتە داڕنی و لەولاشەوە ئەوەبوو (هارون ڕەشید)ی کوڕی زیندانی کردو هەڕەشەی کوشتنی لێکرد ئەگەر بێت و بەیعەت بە کوڕەکەی نەدات کە ئەو کاتە تەمەنی (٢)ساڵ بوو. لە یەکێ لە دانیشتنەکانیاندا دەبێتە مشتومڕ لە نێوان (هادی و خەیزەران) و هادی دەڵێ: تەنها ئەوەی لەسەر تۆیە نوێژ و تەزبیحاتی خۆت بکەیت و تەواو. ئەمەش خەیزەرانی بەتەواوی تووڕە کرد کاتێ بینی کوڕەکەی ئەوی لە هەموو دەستێوەردانێکی دەسەلاّت دورخستۆتەوە و کارە نەشیاوەکانیشی لە کۆشکدا ئەنجامی ئەدان، کە خەڵکی بەتەواوی بێزارکردبوو، تاوەکو ئەوەی لە دۆخێکی نادیاردا کوژرا (پێشتر ڕونکراوەتەوە) ، کە بە شەوی خەلیفە دەناسرێ:

- خەلیفەیەك دەمرێ (هادی).
- خەلیفەیەك دێتە سەر کار(ڕەشید).
- خەلیفەیەك لە دایك دەبێت(مەئمون).

خەیزەرانیش هەمان دەسەڵاتی خۆی کەلەسەردەمی مێردەکەیدا هەیبوو وەرگرتەوە ، بەڵام ئەمە زۆری نەخایاند و دوای دوو ساڵ و نیو نەخۆش کەوت و وەفاتی کرد. ئەمەش ڕەشیدی زۆر نارەحەتکرد، ئەوەبوو لەگەڵ خەڵکیدا بەڕێکەوت بۆ ناشتنی و بۆ خۆی چووە نێو گۆڕەکە و دایکی ناشت و پاشان نوێژی لەسەر کرد.

٢. زوبێدە کچی جەعفەر*:

زوبێدە یەکێکە لە باشترین ژنە بەڕێز و گەورەکان ، خاوەنی ئەقڵێکی فراوان و کراوە و کەسێکی ڕۆشنبیر و دوربین و خێزانێکی بە ئەمەك و شارەزابوو. زوبێدە کچی ئەبوجەعفەری مەنصور مامی ڕەشیدە ، لەدەورەی مەهدیدا بووە خێزانی و خودا منداڵێکی پێدان ناویاننا (محمد) کە پاشتر نازناوی (ئەمین)ی وەرگرت. ئەم کوڕەیان لەگەڵ فێرکردنەکانی دایکی شارەزای قسەکردن و ڕەوانبێژی عەرەبی بوو کە پاشتر بووە خاوەنی زمانێکی ڕەوانی عەرەبی و لەلایەن زانایانی گەورە فێری :(دەسەڵات و قودرەتی ئەمیر ، نابێت کەسێکی قسە تاڵ و زۆر بڵێ بێت ، لە بارەی بەڕێوەبردنی دەسەڵات و یاسا سیاسیەکان و چۆنیەتی

---

* ناوی زوبێدە کچی جەعفەری کوڕی مەنصوری هاشمی عەباسیە. کونیەی (ئوم جەعفەر)ە، خێزانی هارون ڕەشیدە کە کوڕی مامیەتی و دایکی کوڕەکەی ئەمینە. لە دایك بووە لە ساڵی (١٤٥ك) ، لە کۆشکەکەی باوکیدا ئەبوجەعفەر بووە. کەسێکی زۆر بەڕێز و خۆشەویست بووە . جەعفەری باوکی زۆری خۆشدەویست کە ناوی نابوو (أمه العزين) يان (أم العزين) ، هەروەها دەڵێن زوبێدە نازناوێکە باپیری (مەنصور) لێی ناوە، بەهۆی گەورەیی و زیرەکی زۆریی لەڕادەبەدەریەوە. شوی بە هارون ڕەشید کرد لەساڵی (١٦٥ك) دا لە دەورانی خیلافەتی (مەهدی) لە بەغداد. وەفاتی کردووە لە بەغداد لە جەمادی یەکەمی ساڵی(٢١٦ك/ ٨٣١ز). بڕوانە/ سميرة تحسين الفيلي: نساء في الخليفة هارون الرشيد، واسط.

ڕەفتارکردن لەگەڵ گەورە و سەرداراندا و چۆن بتوانیت خەڵکی لە خۆت ڕازی بکەیت)کرا.

زوبێدە خاوەنی ڕوحیەتێکی زۆر باش و پاك بوو، هەمیشە ماڵەکەی کراوەبوو بۆ کەسانی داماو و لاواز و پەککەوتوو کە هاوکاری و یارمەتی پێشکەش دەکردن و دەستی یارمەتی خۆی بۆ ڕادەکێشان، بۆیە لەنێو خەڵکیدا بە (السيدة العظيمة) ناودەبرا. ئیبن تەعزی بردی لە وەصفیدا دەڵێ:(أعظم نساء عصرها دينا أصلا وجمالا وحياته ومعروفا). ئیبن جوبەیریش لە ڕێگای مەککەدا دەیگوت:(هەموو شوێنەکان لە بەغدادەوە تاوەکو مەککە جێ دەستی زوبێدە خاتونی پێوەیە و ڕێگاکە شوێنەواری میهرەبانی ئەوی پێوە دیارە).

زوبێدە خاتونێکی گەورە و بەخشندەبوو، گەورەیی دیارە لە شارستانیەت و بوژانەوەی وڵات و سۆزی لەبەرامبەر ئەدیب و پزیشکان و شاعیراندا. بڕی(٥٠٠٠) دیناریدا بە جبرائیل بۆ ئەوەی چارەسەری ئەو نەخۆشە هەژارانە بکات کە توانای پێدانی پارەی دکتۆریان نیە.

زوبێدە دەستگیرۆیی حاجیانی دەکرد، بەدابین کردنی ئاوبۆیان و یارمەتی هەژارانی دەدا بە دابین کردنی پێویستیەکانیان. هەستا بە هەڵکەندنێك بۆ ئەهلی مەککە ئەمەش لە شێوەی ڕوبارێکی ڕۆیشتودا لە (بيت الحرام)ەوە کاتێ باران نەبوایە. بۆ ئەم کارەش پێویستی بەبەردی گەورە و کرێکاری زۆر و ئەندازیاری شارەزا و بەتوانا هەبوو لەگەڵ دابینکردنی پێداویستیەکانی جێبەجێکردنی پرۆژەکە و پێدانی پارەش تاوەکو کارەکەیان بە جوانی جێبەجێ بکەن. ڕاکێشانی ئاوەکەش بەم شێوازە بوو :(لە کارێزەکانی حونەین لەشاخی تاو بۆ باکوری عەرەفە

بەدرێژایی(٣٥كم)لە مەككە. ئـەوی دیكەشـیان لـە دۆڵـی (نعمـان)ەوە لـە خواروی شاخی (كیسرا)وە بۆ رۆژهەلأت و رۆژئاوایی عەرەفات بە درێژایی (١٠كم) ، درێژایی ئەم رارەوەش بەبەرد رووپۆشكرابوو ، ئاوەكەش دەبووە دوو بەش ، یەكێكیان بۆ عەرەفات و ئەوی دیكەشیان بۆ مزگەوتی نمرە).
هەروەها چەندین خانوی لەرێگای مەككەدا دروستكرد بـۆ ئـەو هەژارانـەی كە توانایی كڕین و دروستكردنیماڵیان نەبوو.

زوبێـدە لـەماوەی ژیانیـدا چـەندین مزگـەوتی بنیاتنـاوە ، لەوانـە: مزگــەوتێكی لـــە دەوروبـــەری بەغـــداد دروســـتكرد لەلایـــەن ئیمـــامی (دارالخلافە)وە ناونرا (مزگەوتی زوبێـدە) هـەروەها چـەندین مزگەوتیـشی لەنێوان (دەرگای خوراسان و دارالرقیق) دروسـتكرد، لـە كۆشكیـشدا ئـەو جاریانەی لای بون فێری قورئـان لەبـەركردنی كردبـون و رۆژانـە قورئـانی پێدەخوێندن.

زوبێدە لەبەرامبەر نارەحەتی كوشـتنی كوڕەتاقانەكـەی (ئـەمین)دا ئافرەتێكی بە سەبر و ئارام بوو، وە نەبوە كەسێكی گێرەشـێوێن و داوای كوشـتنەوەی ئەوانـە بكـات كـە كوڕەكـەیان لـێ سـەند، بـەڵكو لەگـەڵ خیلافەتی مەئمونیشدا رێك بوو ، تەنانـەت مـەئمون بـۆ خـۆی چـەند جـار سەردانی دەكرد و ئەویش پێشوازی لێدەكرد.

زوبێدە بەم شیعرە كوڕەكەی دەلاواندەوە:

أودى بألفين من لم يترك الناسا فامنح فؤادك عن مقتولك الباسا
لما رأيت المنايا قد قصدن له أحبن منه سواد القلب والراسا
فبت متكنا أرعى النجوم له أخال سنته في الليل قـــرطــــــاسا
والموت كان به والهم قارنه حتى سقاه التي أودي بها الكاسـا

رزئته حين باهيت الرجال به وقد بنيت به الدهر أســـــــــاسا

فليس من مات مردودا لنا أبدا حتى يرد علينا قبله نـــــــاسا

٣. عەباسە* :

یەکێکە لەو کەسایەتیانەی کە بۆتە فیتنەی پێکدادانی نێوان (ڕەشید و بەرامکە)، لە کاتێکدا مێژوو بۆ خۆی ساغی نەکردۆتەوە تەنانەت ناوی چیە؟! ئایا ناوی عەباسە یا مەیمونە یا علیە یە؟!.

عەباسە یەکێکە لەو کەسایەتیانەی ناو مێژوو کە زۆرترین چیرۆکی خەیاڵی و وتەی ئەفسانەیی و ڕوداوی هەڵبەستراوی ناڕون و ناڕێکی بۆ دروستکراوە. یەکێکە لەو کەسایەتیانەی کە بۆتە کارەکتەری سەرەکی زۆرێك لە نوسەرانی چیرۆکە دراماییەکان و مێژوونوسەکانی ئێستاش کە هەمووی بریتیە لە ئەفسانەوخەیاڵاتەکانی مەسعودی لە (مروج الذهب)دا، کارەکتەرە سەرەکیەکانی ئەم دەورەیەش :

عەباسە + جەعفەر × زوبێدە + ڕەشید = لێك هەڵوەشان.

عەباسە و جەعفەر دوو کەسە عاشقەکەن ، کە لەزۆربەی دانیشتنەکاندا بەشیعر یەکتریان لاواندۆتەوە و بە چاویش تێکەڵاوی یەکتر بون. زوبێدە و هارونیش دوو دڕکەکەی هەموو داستانێکن ، زوبێدە هەواڵ هێنەرەکەیە و هارونیش پیاوە گوندە و بێ دڵ و هەستەکەیە کە ناهێڵێت دوو عاشقە سەرشێتەکە بەیەکتری بگەن. مەسعودی باسەکەی بەم شێوازە داڕشتوە:(عەباسە پەیوەندی نهێنی و ژوانی یەکتربینینیان هەبووە،

---

* عەباسە یاخود علیەی کچی مەهدی کوڕی مەنصور ، لەبەنی عەباس ، خوشکی هارون ڕەشید ، ئەدیب و شاعیر و ئاوازدانەر بووە و خاوەنی جوانیەکی بێ وێنە بووە لە کۆشکدا و زمان پاراو و خاوەنی عەقلێکی سەلیم بووە . بڕوانە/ www. Mesopotamia.com

تەنانەت لەگەڵ دایکی جەعفەریشدا. دایکی جەعفەر لە ڕێگای پێدانی دیاری بەنرخەوە ، عەباسەی بەلای خۆیدا ڕاکێشاوە و بە جەعفەری دەوت: ئەم جاریە جوانە سەرنجی منی ڕاکێشاوە) واتە دایکی جەعفەر لە چیرۆکەکەدا دەبێتە دەلاڵی گەیاندنی ئەم دوو عاشقە بەیەکتر ، تائەوەی شەوێکیان جەعفەر لە چاوەڕوانی ئەودا ئەوەندە شەراب دەخواتەوە تاوەکو بەتەواوی سەرخۆش ئەبێت، بۆیە هەرئەو شەوە کاتێ دێتە دیداری جەعفەر کاری خۆی ئەنجام ئەدات و عەباسەش پاش ماوەیەك منداڵێك دێنێتە دنیاوە. ئەمەش ناشارێتەوە و لە دوای ئەوەی خێزانی ڕەشید (زوبێدە) دەزانێ ، دەیگەیەنێتەوە لای مێردەکەی (ڕەشید). ڕەشیدیش ئەبێتە بورکان و ئەتەقێتەوە و تەواوی بەرامکەکان ئەسوتێنێ ! !

سەمیرە تەحسین ڕەتی وەها کارێك ئەداتەوە کە باس لە پەیوەندی جینسی ئەم خاتونە بکات لەگەڵ جەعفەردا و هۆکاری تەشەنەسەندنی ئەم ڕوداوەش لەنێو خەڵکی و چینی ڕۆشنبیراندا بەتایبەتی بۆ (قصة العباسة)ی جۆرجی زیدان و شانۆی (العباسة)ی شاعیری میسری (عزیز أباضة) و هەندێ لە ڕۆژهەلأتناسەکان دەگێڕێتەوە کە گرنگیان بەوە داوە ..... ئەگەر نا کەسانێکی وەکو (تەبەری و ئیبن خەلدون) بەهیچ شێوازێك باسیان لەوەها پەیوەندیەك نەکردووە و ئەمەش بەسەرابێك دەبینێ کەلەپێش چاوی خەڵکیدا دروستیان کردووە[١].

بەلأم ئەگەر ڕوداوێك ئەوەندە گرنگە ، کە لە مێژوی ئیسلامیدا ڕەنگە دوبارە نەبێتەوە:

---

[١] www. Mesopotamia.com

بۆچی تاوەکو ئێستا نازانرێ ئایا عەباسە بووە یان نا ؟ ئایا ڕەشید خوشکی بووە بەو ناوەوە؟ ئایا ئەم دوو عاشقە کە وێنەیان نەبووە لە زیرەکیدا ، چۆن کارێك دەکەن کە نە شەرع نە کۆمەڵگا نە کۆشکیش نەیگرێتە خۆی؟ لە کاتێکدا باسی عەباسە دەکرێت و دەوترێت:(زۆربەی کات لەسەر بەرماڵ بووە و نوێژی کردووە و موناجاتی لەگەڵ خوادا کردووە) ئیتر چۆن فریوی جەعفەرێکی شەراب خۆر دەکەوێ؟ چۆن ئەسڵەن تەماشای نێو چاو ترشاوێکی وا دەکات؟، تاوەکو فریوی شەیتانیانەی خۆی و دایکی بخوات. لەبەرامبەریشدا کە باسی جەعفەر دەکرێت ، دەوترێت ڕەشید بۆیە سەرکەوتوو بوو لە خەلیفەیدا چونکە هاوڕێکەی جەعفەر بوو . دەوترێت جەعفەر خاوەنی گیرفانی خۆی نەبووە و هەمیشە دەستی کراوە بووە بەڕوی هەژاراندا . کەسێکی ئەوەندە و ئەوەندە ئیماندار بووە ، ئەی چۆن ئاوا هەڵەیەکی گەورەی کرد، کە خۆی و بنەماڵەکەی تیابرد؟ نەبیری لەکارەکەی کردەوە: چ لەم دنیا و چ لەو دنیا؟! چۆن قبوڵی کرد بێتە ماڵەکەی و فریوی بخوات ، کاتێ ئەم سەرگەرمی عیبادەت بوو؟

لێکۆڵەری گەورە مامۆستا(محمد فەرید وجدی)لەژێر ناوی (جەعفەری کوڕی یەحیای بەرمەکی لەبەرچی ڕەشید کوشتی!) لە پاش هاتنە سەر ئەم زەواجە ناڕێك و ناشەرعیە ، دەڵێ:(ڕەشید بۆ خۆی هیچ کات ڕێگرنەبووە لە هاتوچۆکانی مەیمونەی خوشکی بۆ دانیشتنە ئارەزوییەکان و مۆسیقاییەکان، ئەمەش ئەم کارەساتەی دروستکرد کە هەواڵەکەی تا ماوەیەکی بەرفراوان لەنێو خەڵکیدا بڵاوبۆوە[1]).

---

[1] مجلة الهلال الخاصة بالرشيد، ص١١٧٧، أغسطس ، سنة ١٩٤٠.

نوسەری سەرکەوتوش (عەبدولواحد باش أعیان)دەڵێ:(ئەم جیاوازیە لە ناوی ئەم پاڵەوانە کە دەوڵەتی عەباسی لە رۆژهەلاّت و رۆژئاوا هەژاند. بەڵگەیە لەسەر ناڕاستی ڕوداوەکە..... چونکە لە کتێبە مێژوییەکاندا هیچ لایەنێکی شاراوەی عەباسیەکانی باس نەکردووە باسکردن بێت لە دڵداری و خۆشەویستی و ئارەزووبازی،[1] ....). بەڵکو پلەی ئەویان بەرزکردۆتەوە بەسەر ئافرەتەکانی نێوکۆشکی بنەماڵەی پاشایەتی لە زیرەکیدا. پرسیار ئەمەیە ئەگەر عەباسە لەسەر ئەوە کوژراوە کە بەشداری لە دانیشتنە شیعریەکاندا کردووە و شیعری خوێندۆتەوە. ئەی بۆچی ڕەشید لە بەرامبەر خێزانەکەی (زوبێدە) و خوشکەکەی (علیە)دا هیچ ڕێگریەکی نەکردووە کە زیاتر لە هونەرێکدا بەشداریان کردووە (شیعر و ئەدەب و .....).

٤. علیەی کچی مەهدی:

خوشکی ڕەشیدە ، لەدەورەی مەنصوردا لەدایك بووە و باوکی مەهدیە و دایکیشی (مەکنونە)یە کە جاریەکی تێگەیشتوو و پێگەیشتوو بوو لە شیعر و ئەدەب و مۆسیقادا. علیە لە ماڵێکی ئەدەبیانەدا نەشونمای کرد و شیعرەکانی لەبەر دەکرد کە پاشتربووە شاعیرێکی باش، ڕەشیدیش هەستی بەم گەورەییەی کردبوو، بۆیە زۆر جار دەچووە سەردانی و گوێی لە شیعرەکانی و ئاوازەکانی دەگرت، لەبەرامبەریشدا زوبێدە خاتونیش پەیوەندیەکی باشی لەگەڵدابووە و زۆرجار کارەکانیان بەیەکەوە ئەنجام ئەدا لە بواری ئاوازدانان و ئەدەبدا چونکە زوبێدە لە هەڵسوکەوت و خوڕەوشتی علیە زۆر ڕازی بوو و زۆریشی خۆشدەویست.

---

[1] لە گۆڤاری الرسالة ، العدد ٩٧٣. ١٨/ ٢/ ١٩٥٢.

لـە پاشـاندا علیـە شـوی کـردە یـەکێ لـە ئـەمیرەکانی بنەماڵـەی عەباسی(موسا کوڕی عیسای هاشمی) و لە پاش ئەمەوە هەموو سـەروەت و سامانەکەی لە (میسر و عێـراق و شـام)ەوە هێنایـەوە و لـە (بەغـداد)دا خـستیە گـەڕ و لـەوێ کۆشـکێکی گـەورەیان دروسـتکرد لەسـەر کـەناری ڕوبـاری دیجلـە نزیـك بـە کۆشـکی زوبێـدە (دارالقـرار)و کۆشـکی ڕەشـید (دارالخلد).

باس لەوە دەکرێت کە شەوانە (ڕەشید یان علیە)چونەتە سەردانی یـەکتر و ئەوشـەوەیان بـە شـیعر خوێندنـەوە تـەواوکردووە . جارێکیـان ڕەشید گوێی لە دوو بەیتە شیعری تازە بوو بە ئاواز و دەنگێکی بەرزەوە:

بنى الحب على الجور فلو   أنصف العاشق فيه لسمج

ليس يستحسن في شرع الهوى   عاشق يحسن تأليف الحجج

ئەویش پرسیاری کرد، لەو کەسەی کە بەیتـە شـیعرەکەی دەوت و وتی: خاوەنی ئەو بەیتە شیعرە کێیە؟ ئەویش وتی: دەڵێن شیعری ئـەمیر علیـە. پاشـان ڕەشـید هەسـتاو وتـی : ئـەتوانم داوات لێبکـەم تـەنها لـە خۆتەوە بیبیستم؟ ئەویش بێدەنگ بوو. ڕەشیدیش دەرکی بەوە کرد کـە خوشـکەکەی حـەزناکات براکـەی گـوێی لـە دەنگـی بێـت بەتایبـەتی کـە شیعرەکەی لاواندنەوە بێت و براکەشی ئەمیری باوەڕداران بێت!

هــەروەها دەوترێــت :(ڕەشــید هــیچ کــات نەیــدەتوانی لــە دوری خوشکەکەی بژێت ، بۆیـە لـە کـاتی دەرچـونەکانی بـۆ دەرەوەی بەغـداد لەگـەڵ خۆیـدا ئـەیبرد. ئـەوەبوو ڕۆژێك چـونە (رەی) لـە ڕێگـادا ڕەشـید فەرمانیدا کە ئامادە بن لێرەدا پشویەك بدەن ، لەوێ خوشك و بـرا وەکـو

کاری هەمیشەییان دانیشتن و دەستیان بەخواردنەوە و شیعر وتن کرد، پاشان ڕەشید پرسیاری لێکرد، گەشتەکەت بەلاوە چۆنە؟ ئەویش وتی:

ومغترب بالمرج يبكي لـــــشجوه

وقد غاب عنه المسعدون على الحب

إذا ما أتاه الركب من نحو أرضه

تنشق يستشفي برائحة الركــــــــب

لێکۆلەری گەورەی ئەدەبی(دکتۆرە عاتکە خەزرەجی) دەڵێ:(ئەم بەیتە شیعرەی لە دوری عەباسی کوڕی ئەحنەفدا وتووە).

لە (گۆڤاری الرساله ، ژمارە ١٠٣٦، ٢١/ ١١/ ١٩٦٣) هاتووە:(ئەو کیژۆڵەیە کامەیە ، کە عەباسی کوڕی ئەحنەف لە شیعرەکانیدا بەناوی فوز ناوی بردووە؟ ئەمیرە علیە کچی خەلیفە مەهدی و خوشکی هارون ڕەشیدە لە دیوانەکانیاندا دەردەکەوێ کە پەیوەندیەکی عاشقانە لە نێوانیاندا هەبووە و ئاڵوگۆڕی بەیتی شیعریان هەیە لە کتێبە ئەدەبیەکاندا ، وتراویشە کە علیە دینێکی باشی هەبووە نەگۆرانی وتووە و نەشەرابیشی خواردۆتەوە جگە لەو کاتانەی کە توشی بێ نوێژی بووە ، کاتێکیش پاکبۆتەوە دوبارە پێشوازی لە نوێژکردووە و دەستی کردۆتەوە بە خوێندنەوەی قورئان و کتێبە دینیەکان . عەباسیش زیاد لە چەندجارێك لە شیعرەکانیدا دەڵێ: فوز کاتێ پاکبوایە لە خوا دەترسا و پارێزگاری لە پیرۆزییەکانی دین و شەعائیرەکانی ئیسلام دەکرد).

ئەم لێکچون و تێکچونەی دکتۆرە عاتکە لەنێوان کەسایەتی (علیە و فوزدا) تەنها لێکدانەوەیەکی خۆیەتی . دکتۆر (یوسف حسین بکار)یش لە کتێبی (اتجاهات الغزل في القرن الثاني الهجري) وەلامی ئەوی داوەتەوە و

دەڵێ:(عەباس لە ڕوی کۆمەڵایەتیەوە بەهیچ شێوەیەك لە پلەی ئـەمیرەدا نـــەبووە و بەشـــێوەیەکی ڕاســـتەوخۆ نـــەیتوانیوە بـــچێتە کۆشـــکی ئەمیرەوە(علیە). یاخود لە ڕێگای نامەناردنەوە بەشێوازێکی ناڕاستەوخۆ ، پاشـان دەڵـێ: ئـەو علیـە لـە چوارچـێوەی پەیوەنـدی کۆمەڵایەتیـدا ، پەیوەندی لەگەڵ هەردوو کەسایەتی (طل و رشا) و بەهیچ شێوەیەك ناوی (عــەباس)نەهاتۆتــە ســەر زمــانی، لــە دیوانەکــەی عەباسیــشدا چــەند دەربڕینێکی زبر و وشك و تۆڵەسێنانە هەیە کە ناگونجێت ئاراستەی کچی مەهدی و خوشکی هارونی کردبێت!

لەم چەند دەربڕینانـەوە لەمـەڕ کەسـایەتی (علیـە) تێدەگـەین کـە چەندین رای پێچەوانە و دژبەیەك هەن، بۆیە لەمەڕ بابەتێکی ئاوا نهێنیەوە ناتوانین بگەینە ئەنجامێکی یەکانگیر کە بـۆ خـۆی بـەهیچ شـێوەیەك ڕون نیە و بەڵکو ڕاستەفینە ئەوەیە کە لەسەرەتاوە ئاماژەمان پێدا لـە نـاو و کەسایەتی.

ئایا ئەبو نەواس شاعیری ڕەشید بووە؟

لە کتێبی هەزار و یەکشەوە و کتێبە ئەدەبیەکانـدا چـەندین هـەواڵت بەرچاو دەکەوێت لەمەڕ پەیوەندی(ڕەشید و ئەبو نـەواس) کـەباس لـەوە دەکرێ چـۆن بەسەرخۆشـی چـۆتە دانیـشتنەکانی ڕەشـیدەوە و شـیعری وتووە و شەرابی خواردۆتەوە! ئەمەش بۆ خۆی تەواو پێچەوانە ئەسوڕێ لەگەڵ ویقاری ڕەشید و گەورەی ئەمیری باوەڕداران .....

بونی ئەبونەواس و پەیوەندی لەگەڵ ڕەشـیددا ، بەهـەمان شـێوەی کەسایەتی (بـارول یـان بـەهلول یـان جحـا یـان هەیاسـی ژیـر)ە کەلەگـەڵ هەریـــەکێك لـــە دەســـەڵاتدار و کاربەدەســـتەکان بـــووە لەســـەردەمە

جیاوازەکاندا. ئەبونەواس لەگەڵ ئەوەی لە دەورانی ڕەشیددا ژیاوە ، بەلاّم بەهیچ شێوەیەك نەچۆتە کۆشکی ڕەشیدەوە و بەڵکو ئەوە خەون و خەیاڵاتی ئەو ئەدەب دۆستانە بووە کە لەسەر ژیان و بەرهەمەکانی ئەم کەسایەتیەیان نوسیوە. کەسێکی وەك(ئیبن مەنزور)خاوەنی کتێبی(معجم لسان العرب) بۆ یەکەم جار وتە و شیعرەکانی ئەبونەواس کۆدەکاتەوە و زۆربەی چیرۆکەکانیشی پەیوەست بەپەیوەندی (ئەبونەواس و ڕەشید)ەوە تۆمارکردووە، بەلاّم بۆ خۆی لە پێشەکی کتێبەکەدا دەڵێ:(هیچ بەڵگەیەك نیە لەبەردەستدا ، کە باس لە پەیوەندی ئەبونەواس و ڕەشید بکات ، منیش تەنها کۆمکردونەتەوە).

مامۆستای گەورە (عەبدولحەمید عەبادی) لە بەشێکی سەربەخۆدا باس لە پەیوەندی ڕەشید و ئەبونەواس دەکات لە گۆڤاری (الهلال) لە ژمارەی (تایبەت بە ئەبی نەواس) لە (أغسطس ، ١٩٣٦، ص١١٩٧) لەژێرناوی :(الرشيد وأبونواس ..... هل كان النواسي نديما للرشيد): بەکورتی ئەبونواس نەچۆتە بەغداد جگە لە ساڵی (١٧٩ك) ، بەهۆی ڕێگری بەرامکەکان، بەلاّم لە دوای کارەساتی بەرامکەکان کەبەسەریاندا هات لە ساڵی (١٨٧ك) ، تا ئەوکاتەش هیچ بەیتێکی نیە لەبارەی ڕەشیدەوە ، تەنها ئەم بەیتە شیعرە نەبێت کە لە وەصفی (فەزڵی کوڕی ڕەبیع)دادەڵێ:

قولا لهارون امام الهدى | عند احتفال المجلس الحاشد
أنت على مابك من قدرة | فلست مثل الفضل بالواحد
ليس على الله بمستنكر | أن يجمع العالم واحد

مامۆستا عبادی ، تەنها سێ بەیتــە شــیعر دێنێتــەوە کــە ئەبونــەواس بــۆ پیرۆزبایکردن نوسیویەتی:

خلق الشباب وشرتي لم تخلق   ورميت في غرض الزمان بأفوق

ئەمەی بە موناسەبەتی سەرکەوتنی ڕەشـید وتـووە بەسـەر نقفـوردا ، لـە ساڵی ١٨٧ك.

هەروەها:

لقد طال في رسم الديار بكائي   وقد طال ترداي بها وعنائي

دەوترێ ئەمەشی لـە سـاڵی ١٨٩ك دا نوسـیوە، کـاتێ ڕەشـید کوڕەکـەی (قاسم) نازناوی (المؤتمن)ی لێناوە. ئەوی دیکەشیان :

حي الزمان إذا الزمان زمان   وإذ الشباك لنا حرى ومعان

دەوترێ ئەمەشیان لەساڵی ١٩٠ك نوسـیوە، کـە ڕەشـید کڵاوێکـی قوچـی لەسەرکردبوو(مێزەری لەسەر نابوو).

عبـادی پاشـان دەڵـێ:(کـاتێ شـیعرەکانی تەشـەنەیان سـەند لـەنێو خەڵکیـدا و شـیعرەکانی ئـارەزووی بـون و لەگـەڵ جیهـانی ئیـسلامیدا نەیاندەخوارد، بۆیە لە دەستیاندا و دەستیان بـڕی و پاشـان بـە تۆمـەتی زەنـدیقی و وتنـی بەیتـە شـیعری جنێوفرۆشـی و جینـسی زینـدانی کـرا). ئەمەش بۆ خۆی جێگـای تێرامانـە شـاعیرێك لـە کۆشـکی خەلیفـەدا بێـت کەچی لەدوای ئەوەی خەڵکی لە دژی ڕاپەڕن و بڵێن ئەو شاعیرە (فاسیقە و زەندیقە) ، ئینجا بیگرن و لە زینداندا توندی بکەن.

لــە بــارەی ئــەبو نەواســەوە دەوتــرێ:(ئەمانــە گــشتی چــیرۆکی باوەڕپێنەکراو (موضـوع)یـن لـەنێوان ڕەشـید و ئەبونـەواس. ئەبونـەواس بەهیچ شێوەیەك نەچۆتە لای ڕەشید و نەشی بینیوە[١]).

ڕەشــید هــیچ کــات حــەزی لــە شــاعیرانی (غــەزەل) نــەبووە و نەیهێشتووە لە دەوری بن ، جگـە لـە (عـەباس کـوڕی ئەحنـەف)، وەکـو دەڵێ:

ملك الثلاث الانسات عناني وحلك من قلبي بكل مـكان
مالي تطاوعني البرية كـلها وعطيعهن وهن في عصيانــي
ما ذلك الا أن سلطان الهوى وبه قوين أعز من سلطانــي[2]

هەروەها لە کاتی شادومانی ڕەشیددا دەڵێ:

إذا ماشئت أن تصنع شيئا يعجب الناسا
فصورها ها فــــــوزا وصور ثم عـــــباسا
وقس بينهما شـــــبرا فإن زدت فلا باسـا
فإن لم يدنوا حـــــتى ترى رأسيهما راسا
فكذبها بما قاســـــت وكذبه بما قاســـــى[3]

لە دانیشتنێکی شیعری ڕەشیددا، ئەصمەعی دەیویست کە گاڵتە و تەحەروش بکات بە عەباس و دەیویست ئەو بەیتە شیعریەی بشێوێنێ کە لــەبارەی دوو عاشــق ، یــەکێکیان (دور: کیژۆڵــە) و دووەمیــشیان(فلــق: لاوەکە)لە کۆشکی ڕەشیددا، بەم شێوازە بۆ ڕەشید خوێنرایەوە:

---

[١] ابن المنظور أخبار أبي نواس/ مقال الهلال ، ص ١٢٠٣. نقلا عن كتاب ابن منظور ، ص٢١٧.
[٢] ديوان العباس بن الأحنف ، ص٣١٣.
[٣] ه.س ، ص١٨٨.

إذا أحببت أن تصنع　　شيئا يعجب الخلقا
فصورها هــا ها دورا　　وصورها هنا فـلقا
فإن لم يدنوا حـــتى　　ترى خلقيهما خلقا
فكذبه بما لاقــــــت　　وكذبه بما يـــلقى

ئەمەش شێوازێکی (هوی)ی ڕێگە پێدراوە، کە بۆ ڕەشید خوێنرایەوە ، عەباسیش دەڵێ: ئەصمەعی دوایی ڕەزامەندی لەسەر نیشاندا.

هەروەها لـە گەشتێکیـشدا بـۆ خوراسـان، لـە کـاتی دەرچـونیان لـە بەغداد ، ئەم بەیتە شیعرەی وت:

قالوا خراسان أقصى مايرادبنـــا　　ذم القفول فقد جئنا خراســـانا
نأى الذي كنت أرجوه وامـــله　　أما الذي كنت أخشاه فقد حـانا
ما أقدر الله أن يدني على شحط　　جيران دجلة من جيران جيحـانا
عين الزمان أصابتنا فلا نظـــرت　　وعذبت بفنون الهـــجر ألـــوانا
ياليت من نتمنى عند خلـــوتنا　　إذا فلا خلوة يـوما تمنــــــانا[1]

ئەم بەیتانە گەیشتەوە ڕەشید ، ڕەشیدیش فەرمانیدا (٣٠)هەزار درهـەمی پێ بدەن. گومانی تێدانیە کە هیچ شـاعیرێکی ڕەوشـت نـزم و سـەرخۆش لەگەڵ ڕەشیددا دانەنیشتووە ، نە ئەبونەواس نە ئەبو عتاهیە نـە موسـلم کوڕی وەلید نە مەنصور نمێری نە مەڕوان کـوڕی حەفـصە. هـیچ کـاتیش ڕەشید گوێی لە وەصفەکانیان نەگرتووە جگە لە عەباس کوڕی ئەحنـەف ، ئەویش کەسێکی سـەرخۆش نـەبووە و تـەنها ئـەم سـێ وەصفەشـی لـە

[1] دیوان العباس ، ص٣١٢.

با رەی ڕەشیدەوە هەیە چونکە ڕەشد یەکێك بووە لەوانـەی زۆر ڕەخنـەی لە شیعری (مەدح)کردن گرتووە.

بێینەوە سەر مەسەلەی (ئەبونەواس) ، کتێبە ئەدەبیەکان گشتیان لەسـەر ئەفـسانەی کتێبـی (هـەزار و یەکـشەوە) ڕۆیـشتون و هـیچ کـات نەیانتوایوە شتێکی واقیعی و مێژویی و عەقڵی لە مەڕ کەسایەتی ڕەشید و هاوەڵانیەوە بڵێین بەڵکو هەرکەسە و بە ئارەزووی و هەوا و نەفسی خـۆی قسەی داڕشتووە و بە بیٚ ڕەچاوکردنی سەردەم و کات و واقیعی خـەڵکی ئەوکاتــە. لێکۆڵــەر دکتــۆر(محمـد کـوڕی عــەلی هــەرفی) لــە کتێبەکەیـدا لەژێرناوی (هارون الرشيد بين السيرة الواقعية والسيرة الشعبية) باس لـەوە دەکات ئەم چیرۆکانەی لە بارەی ڕەشید و ئەبونەواسەوە نوسراون بریتین لە فەرهەنگی (کلتوری) گەلی و ئەگەر بمانـەوێت شـتەکان لەگـەڵ واقیعـدا بەراوردبکەین، ئەوا توشی ڕەخنە و پێکدادانی دژبەیەك دەبین. یاخود لـە نمونەی کتێبی (ئـەغانی) جگـە لـەوەی هـیچ مـەنتیقێکی تێدانیـە بـەڵکو نوسـەر هـاتووە لـە نمونـەی چـیرۆکەکانی هـەزار و یەکـشەوەوە چـەندین چیرۆکی نوسیوە کە تەنها لە کەسێکی گێل و هیچ نەزان ئەوەشێتەوە کە تەنها مەبەستی بێت درۆ بکات و درۆ بخاتە مێژووەوە، وە هیچ ئامانجێکی لەوەدانیە بیەوێت سەردێکی مێژویی بـە واقیعـی و دوور لـە هـیچ درۆیـەك بگێرێتەوە.

وەرگێڕانی کتێبی (هـەزار و یەکـشەوە) لەلایـەن ئەوروپیەکانـەوە، دەرگای درۆ و ساختەکاری بەڕوی هەرکەسێکدا زیاتر والأکـرد کـە بیـەویٚ بەشـێوازێکی ناحەزانـە لەسـەر ئـەم دەورە و خـودی کەسـایەتی ڕەشـید بنوسیٚ ، وەکو ئاشکرایە خۆرئاوا ڕقێکی توندیان لە مـەڕ ڕەشـید هەیـە ،

بەهۆی ئەو دەسەڵاتداریەتە بەرفراوانە و ئەو پەستانە گەورەیەی لەسەر ئەوروپا داینابوو..... کەسێکی وەکو (جیمس موير)مان هەیە کە نوسەرێکی ئینگلیزیە لە کتێبی (حاجی بابا أصفهانی) دا کە باس لە بارودۆخی ئێران دەکات لە سەدەی (١٨)هەمدا بە گێرانەوەیەکی باش !! ، لەوێدا باس لە چیرۆکێکی دوروو و درێژی نێوان (ڕەشید و سەرتاشێکی بەغدادی) دەکات بەنێوی (علی سەقا) ، دەبینین ئەم ڕوداوە دەبەستێتەوە بە ڕوداوێکی سەدەی (١٨)ەوە !! لەگەڵ ئەوەی چیرۆکەکە چیرۆکێکی فارسیە نەك عەرەبی.

جەباری بەنی عەباس

لە نوسراوەیەکی مێژونوسی گەورە (محمد کرد علی)لەژێر ناوی(جبار بني العباس ليس بالمستهتر الماجن[1]) دەڵێ:(جەباری بەنی عەباس لەبەرامبەر رۆمەکاندا بێ وێنە بوو، ئەوەبوو کوڕەکەی قاسم هێرشی کردەسەریان و پەنجا هەزاری لێکوشتن و چەندین کەشتی بارهەڵگر و جەنگیش پڕکرا لە ئاڵتون و ئاژەڵ و هێنایانەوە لەگەڵ خۆیان. ئەمە جەباری بەنی عەباسە، کە پێچەوانە هەڵدەسورێ لەگەڵ کتێبە ئەدەبی و موحازراتەکاندا) وەلأمێکیشە بۆ کتێبەکەی (سترستين)کە دەڵێ:(دەورەی ڕەشید سەرەتای لێك هەڵوەشان و داڕوخانی دەوڵەتی عەباسیە). پاشان دێینەوە سەر نوسینەکەی (محمد کرد علی)دەڵێ:(دەورەی ڕەشید و مەئمون ، دەورەی درەوشاندنەوەی بەنی عەباسە و خۆشبەختی خەڵکیە و مێژونوسە ئیفرنجیەکان بە دەورەی ئاڵتونی ناوی دەبەن. بەلأم سترستين باس لەوە دەکات ئیبراهیمی کوڕی

[1] مجلة الهلال ، أغسطس ١٩٤٠. العدد الخاص بالرشيد ، ص١١٠١.

ئەغلەب کاتێ بووە بەڕێوەبەری ئەغالبە لە ئەفریقیا دەبوایە ساڵانە چل هەزار دیناری ناردبووایەتەوە بۆ پایتەخت، بۆیە ئیبراهیم ڕق ئەستور بوو لەبەرامبەر ئەو باجی سالأنەیە و لەدوای ئەوەی بڕی سەدهەزاری لە میسر برد سەربەخۆیی ڕاگەیاند. بەڵام لەڕاستیدا ئەغالبە بەدرێژایی دەسەڵاتی ڕەشید نەڕق ئەستوربون و نەسەربەخۆش بون ، بەڵکو بەشێك بون لە خیلافەتی عەباسی لە دەورەی ڕەشیددا و توشی جەنگی ناوخۆیی نەبونەتەوە، وە هێمنی هەبووە لەگەڵ دەوڵەتی ئومەوی لە ئەندەلوس و ئباضیەی خەوارج و هاوەلأنی دەوڵەتی ڕستمیە لە جەزائیر و هەروەها کوڕی ئیدریسی کوڕی عەبدوڵڵای پاشای طنجە لە وڵاتی مەغریبی دوور. هیچ کات بیری لە فەتحی صقلیە و مالتە و جەزائیر نەکردۆتەوە. هەمیشە کارەکانی هێمنانە بەرێوەبردووە، دوور لە کێشە و دوبەرەکی و ئاژاوەنەناوە).

هەروەهای خاڵێکی گرنگ لەبارەی (جەباری بەنی عەباس)ەوە لەم دەورەیەدا ئەوەیە : لە کۆندا وتویانە شوێنەکانی دونیا چوارن : (هرقلە ، دمشق ، رەی ، سەمەرقەند)، ڕەشید هەرچوار شوێنەکەی دونیای لە ژێر دەستدابوو.

مامۆستا (محمد کرد علی) بەراوردێك دەکات لەنێوان (ڕەشید و مەنصور)دا دەڵێ:(مەنصور لە ماوەی دەسەڵاتیدا گومانی خراپی بە خەڵکی دەبرد و حەزی بەوە دەکرد هەمیشە قسەی سواربێت و فیکرەی بسەپێنێ و نەخشەکانی خۆی جێبەجێ بکات. هەموو دەسەڵاتەکان لەژێر دەستی خۆیدابن و ئەگەر نەنگیەك یان کێشەیەك ڕوی بدایە خێرا لە ڕێگای هێزەوە چارەسەری دەکرد. بڕواکردنی بەخەڵکی زۆر کورت بوو ،

زۆر لـە خیانـەتکردن و سـەربزێوی کـردن سـڵی دەکـردەوە و سـەرکوتی دەکردن. هیچ کـات فرسـەتی دووەمـی بەکـەس نـەدەدا و بۆیـە هەمیـشە خـەڵکی لـە دورتـرین شـوێنەوە وا هەسـتی دەکـرد مەنـصور چـاوی لەکارەکانیەتی ، ترسی خەڵکی لە مەنصور هەموو ویلایەتەکانی گرتبـۆوە ، هەربۆیە هیچ کات حاکمەکان نەیاندەتوانی خیانەت و سەرپێچی بکەن).

بـــەڵام:

(ڕەشید خاوەنی بونیادێکی گەورەی کەسێتی بوو ، لە تەمەنی ٢٢سـاڵیدا بووە خەلیفـە و لـە تەمـەنی ٤٥سـاڵیدا وەفـاتی کـرد. بـەڵام مەنـصور لـە تەمـەنی ٤٠سـاڵیدا بـووە خەلیفـە و خیلافەتەکەشـی لـە ٢٠سـاڵ زیـاتری خایانـد). سـەردەمی ڕەشـید خـەڵکی لـە ڕەفاهیـەت و خۆشـیدا دەژیـان. هەموو کاروبارەکان لەژێر ئیدارات و کاروپیشەدا بون. ڕەشید بۆ خۆیـشی پرسی بەگەورە و بچوك دەکرد لە کارو کردەوەکانیدا و لە مەڕکێـشەکانی وڵاتـــەوە، ئیـــشراف هـــەبوو بـــۆ پێداچـــونەوە و چارەســـەرکردن و هەڵسەنگاندنی، هـەروەها سیاسـەتی گـشتی دەوڵـەت هـەبوو سـەرەرای ئەمەش بونی بەرامکـەکان کـە یارمـەتی دەرێکـی باشـی ڕەشـید بـون لـە کاروباری وڵاتدا.

مامۆستا (عەلی ئەدهەم) لە (الهـلال ، ص١١٣٦)دا دەڵـێ:(ئـەخلاقی مەنصور ، لە ئەخلاقێکی ناسراو دەچێ کە بونیادی دەوڵەتەکەی دەنێ و گەشـە بـە دەوڵەتەکـەی دەدات. ڕەشـیدیش ئـەو کەسـەیە شارسـتانیەت دروست دەکات. یەکەمیان نمونەی کەسێکی توند و ڕەقە و دووەمیـشیان نمونەی کەسێکی بەخشندە و میهرەبانە).

مامۆستا (عەبدولعەزیز بەشری)لەژێر ناوی (شوێنی ڕەشید بەشێوەیەکی گشتی و تایبەتی) باس لەو چیرۆکانە دەکات کە ئەمیری باوەڕداران بە کەسێکی شەهوانی و سەرخۆش دەزانن و ، لە پاشاندا دەڵێ:

(ڕەشید کەسێکی خوداپەرست بووە. فەرمانی بە چاکە و ڕێگری لە خراپە کردووە . گوێی لە گۆرانی نەگرتووە. ئەو خواردنەوەیشی کە خواردویەتیەوە سەرخۆشکەر نەبووە و لەلایەن فەقیه و ئیمامەکانەوە فەتوای حەلاڵی دراوە. بەلاَم دەبینین کە چیرۆکەکان زیادەڕەویزۆریان تێداکراوە و لە سنوری عەقڵی تێپەریان کردووە...... لە کۆتایشدا دەڵێ:(رشید، رجلا عالما فقیها أدیبا شاعرا محاضرا کاتبا خطیبا[1]).

کۆتایی دێنین بە وتەکەی (د. ئەحمەد ئەمین)کە دەڵێ:(باشە و خراپە دەبێت بەپێوەری ئەو سەردەمە بپێورێت کە تیایداین). نمونەی رەشید دێنێتەوە و پاشان دەڵێ:(ناگونجێت ڕەشید بۆ خۆی کارێکی ئەنجام دابێت کە لەگەڵ کۆمەڵگا و ئەو یاسایانەی کە ولاَتەکەی پێ بەرێوەبردووە پێچەوانەبێت، بۆنمونە ناکرێ خەڵکی لەسەر دزی بگریت کە نەتوانی ولاَتەکەت لە ئەزمەی ئابوری ڕزگار بکەیت. یان خەڵکی لە لەشفرۆشی بپارێزیت کە ولاَتەکەت لە ئەزمەی ئەخلاقیدا بێت)[2].

وەفاتی ڕەشید

لە کۆتاییەکانی دەسەلاَتی خیلافەتی ڕەشیددا لە خوراسان (رافع کوڕی لەیس) لە دژی ڕاپەری و ئیعلانی دەسەلاَتی خۆی کرد، ڕەشیدیش

[1] الهلال ، ص١١٤٦.

[2] مجلة الثقافة ، العدد ٦٢٢، ١٩٥١/٩/٣.

بەرەو ڕەی کەوتە ڕێ ولەوێ نەخۆش کەوت*، سەرکردایەتی سوپاکەی دایە دەست مەئمونی کوڕی. مێژونوسان کۆتاییەکانی ژیانی ڕەشید بەم جۆرە باس دەکەن:

(بەیانیەکیان کاتێ جبرائیل کوڕی بختیشوع ی پزیشکی هات بۆ لای بزانێ حاڵی چۆنە ، وتی: دکتۆر ئەمشەو خەوێکم بینی، لە خەونەکەمدا بینیم دەستێك درێژبوو بۆ لای چاوم تاوەکو بووە باڵێك ، پاشان دەستەکە کرایەوە و پڕبوو لە خۆڵی سور ، من دەستەکە و خاوەنەکەیشم دەناسی . پاشان خاوەنی دەستەکە وتی: تۆ هەروەکو ئەم دەستە و بەقەد ئەم باڵە دائەپۆشرێی . ئینجا دەنگەکە نەما و دەستەکەش دیارنەما.... ئیتر منیش بەخەبەر هاتم و خەوم لێنەکەوتەوە.

جبرائیلیش پێکەنی و وتی: ئەمە تەنها خەیاڵێکە و هیچی تر ، خەتای ئەو نەخۆشیەی لاشەتە ، تۆ حاڵت باشە و ڕۆژ بە ڕۆژ باشتر دەبی.

گێرەرەوەکە دەڵێ: ڕەشید ئەم خەوەی لە ڕەی بینی و لە توس مرد.

کاتێ گەیشتنە توس نەخۆشیەکەی زۆری بۆ هێنا ، تاوەکو بۆیە لەبێستانێك لەوێ لایاندا ، ڕەشید دەستی لە خۆڵی سوری ئەوێدا و مشتێکی لێهەڵگرت و نزیکی کردەوە لە چاوی و پاشان وتی: ئەمە وەڵڵاهی هەر ئەو دەستەیە کە لەخەوەکەدا بینیم! بەڵێ ئێستا کاتیەتی!

---

* لە کتێبی (فرج المهموم في تأريخ علماء النجوم: ١/ ٧٦) دوو ڕوداو باس دەکات لە ژیانی ڕەشیددا کە گوایە پێش ئەوەی ڕوبدەن ئەستێرەناسان ئاماژەیان پێداوە ، ئەوانیش ئەمانەن:

١. لە ساڵی ١٧٠ك لەیەکێ لەشەوەکاندا ، مەلیکێك دەمرێ ، مەلیکێکی بەخشندەش دەبێ بە جێنشینی ، مەلیکێکی حەکیمیش لە دایك دەبێت : هادی ، ڕەشید ، مەئمون.

٢. ئەستێرەناسەکان ئەو ڕۆژەی دەرچووە لە بەغداد پێیان وتووە نەچێتە توس چونکە لەوێ وەفات دەکات، ئەویش لە وەڵامدا وتویەتی: فەرمانی خوا دراوە و براوەتەوە و سەرکێشی تێدا نیە.

پاشان فەرمانیدا دەست بە هەڵکەندن بکەن. داواشی لە کەسێك کرد قورئان بخوێنێ، تاوەکو قەبرەکەیان هەڵکەند. یەکێ بە چاوی گریاناویەوە وتی : ماأغنی عني مالیه ، هلك عني سلطانیة. پاش سێ رۆژ مانەوەیان لەوێ ، وەفاتی کرد و نێژرا.

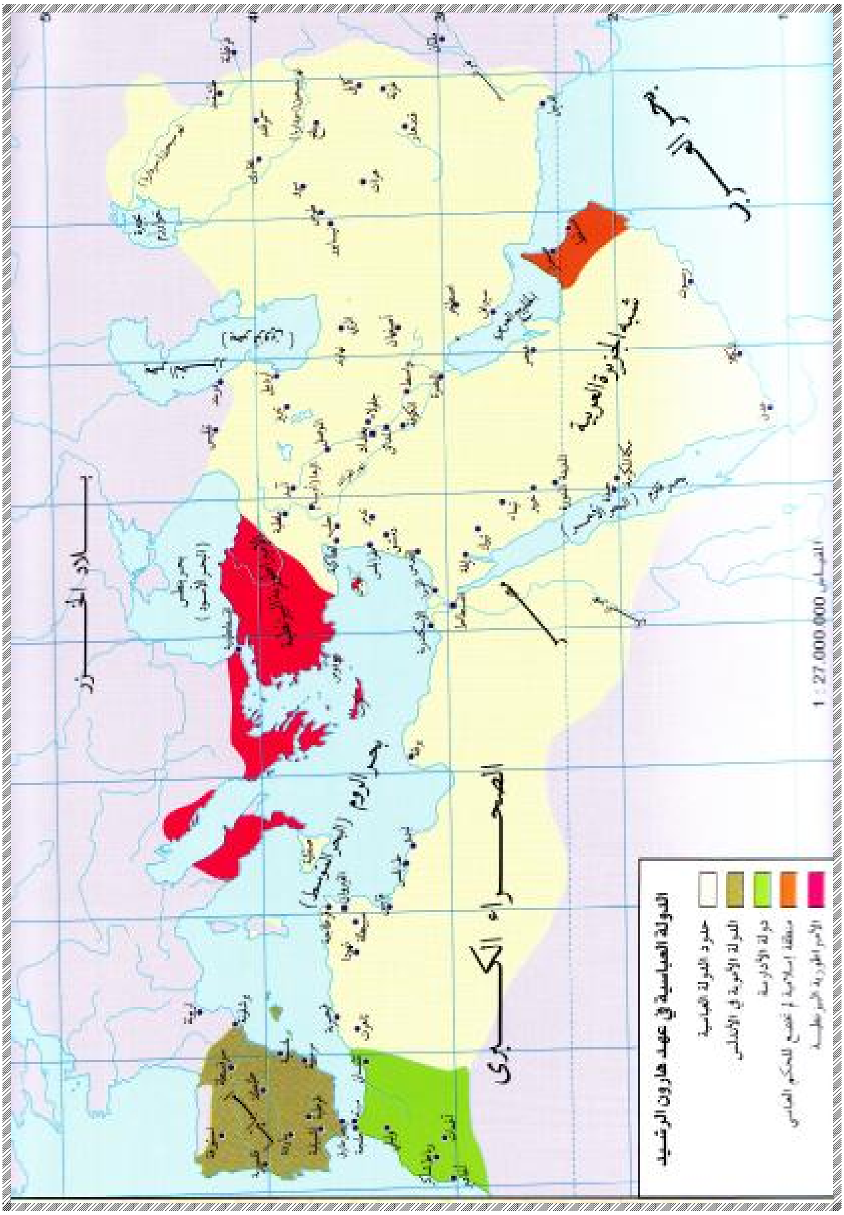

دەوڵەتی عەباسی لەدەورەی ڕەشیددا

مزگەوتی جامع عتیق لە قەزوین ، ساڵی ١٩٢ك/ ٨٠٧ز لەلایەن هارون ڕەشیدەوە دروستکراوە.

پارێزگای حەزرەموت ،کە یەکێکە لە پارێزگاکانی یەمەن دابەش دەبێت بۆ دوو بەش : دۆڵ و کەنار. ماوەی نێوانمیشیان ٣٥٠کم . لەو ناوەندەدا شارێکی مێژویی دۆزرایەوە ،لەلایەن یونسکۆوە کە چەندین ماڵ و مزگەوتی مێژویی تێدابوو ، گرنگترینیان مزگەوتێکە بەنێوی (مزگەوتی هارون ڕەشید) کە لەلایەن والی حەزرەموتەوە بنیاتنراوە بە فەرمانی هارون ڕەشید. بڕوانە/

http://images.google.com/imgres?imgurl=http://farm١.static.flickr.com/٦٧/١٦٥٥٤٧٠٥٨_df٢٥٣ce٢e٧.jpg&imgrefurl=http://www.mazameer.com/vb/t٨٢٥٩٠-٣.html&usg

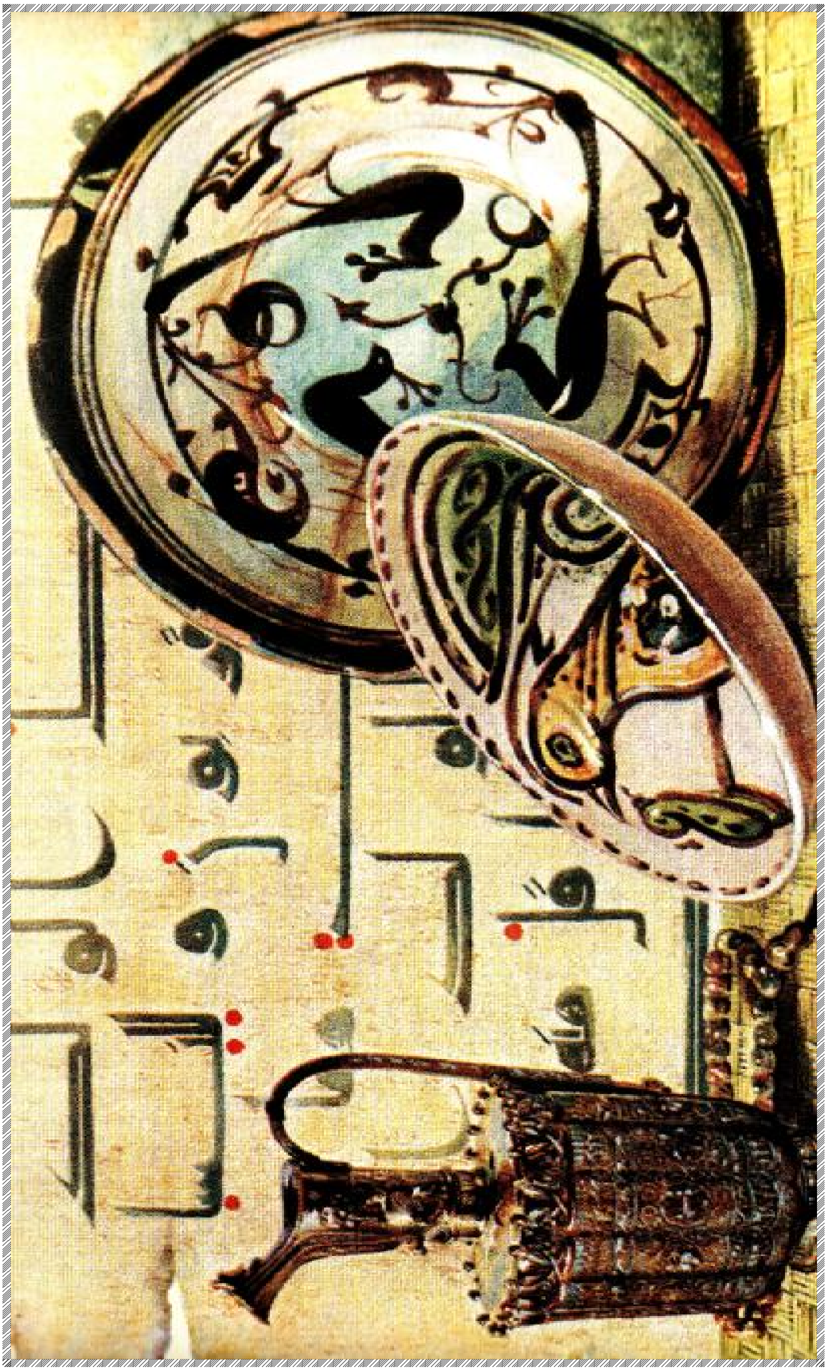

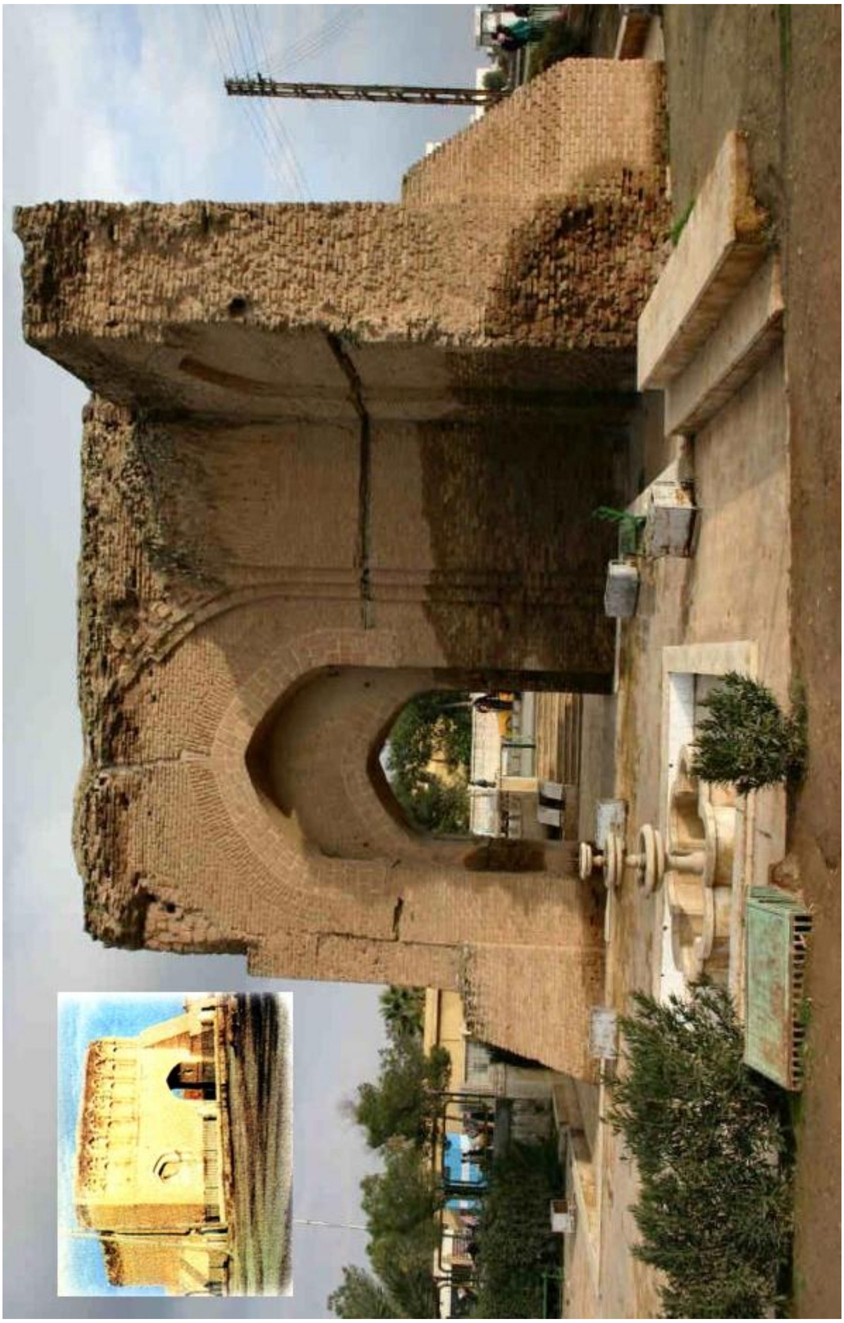

دەرگای بەغداد ، لەلایەن هارون ڕەشیدەوە دروستکراوە.

بەشی سێیەم:

زانست و وەرگێڕان

لە دەورەی مەئموندا

باسی یەکەم / زانست لە دەورەی مەئموندا

باسی دووەم / وەرگێڕان لە دەورەی مەئموندا

باسی یەکەم

زانست لەدەورەی مەئموندا

پاش کۆتایی هاتنی ململانێکەیان هەردوو برا (ئەمین * و مەئمون **) لە سالّی (١٩٨ك) کە دەلّێن (٢ سالّ و پێنج مانگی) خایاندووە [١] ، مەئمون بەیعەتی پێدراو بویە خەلیفەی موسلّمانان ، سەبارەت بە زانای و زیرەکی مەئمون سەرچاوەکان بە گشتی باس لە زیرەکی ئەم خەلیفەیە دەکەن وەك

---

* محمد لە ڕۆژی پێنج شەمە ، شەوی (١١) هەمی جمادی یەکەمی سالّی (١٩٣ك /٨٠٨م) بووە خەلیفە ، کوژرا لە (١)ی مانگی موحەرەمی سالّی (١٩٨ك / ٨١٣م) ، کونیەی (ئەبو موسایە) دەلّێن : ئەبو عەبدوللاّ ، کوڕی ڕشید هارون کوڕی ئەبی عەبدوللّا مەهدی کوڕی ئەبی جەعفەر مەنصور ، دایکی زبێدە کچی جەعفەر مەنصور ماوەی خیلافەتەکەی (٤ سالّ و ٨ مانگ ٥ ڕۆژ) ٠ هەروەها دەلّێن تەمەنی (٢٧) سالّ بووە ٠ بڕوانە : الطبری : تأریخ الطبری ،ج ٧ / ص٩٣ ٠
ابن الأثیر : الکامل فی التأریخ ، ج ٥ / ص١٦٧٠ .

** ناوی عەبدوللاّ مەئمون کوڕی هارونە ڕەشید کوڕی محمد مەهدی ، دایکی مراجل ، کونیەی (ئەبوجەعفەر) کاتێ بەیعەتی پێ درا (٢٨) سالّ و (٢) مانگ بوو ، لە(طرسوس) وەفاتی کرد سالّی (٢١٨ك/ ٨٣٢م) کە تەمەنی (٤٩) سالّ بوو ٠ ماوەی خیلافەتەکەی (٢٠) سالّ (٥)مانگ و (٢٣) ڕۆژ ٠ بڕوانە ابن الاثیر الکامل ،ج ٥ / ص٢٢٧ ٠
الطبری : التأریخ الطبری ،ج ٧ / ص٢١٠–٢١١ . مسعودی : مروج الذهب ، مجلد الرابع / ص٤ ٠

[١] مسعودی ، مروج الزهب ، مجلد الرابع / ص٤ ٠

ئیبن جەوزی دەڵێ : (مـەئمون هـەموو قورئـانی لەبـەر بـوو ، گـوێی لـە فەرمودە ئەگرت لەمالك کوڕی ئەنەس و حماد کوڕی زید و هـشیم ٠٠٠٠٠٠٠ هەروەها زانینی ئەسنادی فەرمودەکاندا زۆر شارەزابوو) ٠

قاسـم کـوڕی محمـد کـوڕی عبـاد دەڵـێ : (بیـستومە لـە باوکمـەوە دەیگوت : هیچ کام لە خەلیفەکان قورئانیان لەبەر نەبووەجگە لە عوسمان و مەئمون) ، هەروەها دەیگوت:(مەئمون قورئانی زۆر دەخوێند) [1].

جورجی زیدانیش دەڵێ : (کەسێکی عاقڵ ، دانا، بەخشندە و نـەرمونیان بوو، حەزی زۆر لە زانست و کۆکردنەوەی زانایان و گفتوگۆو لێکۆلینەوە و بە دەستهێنانی زانستە پێشینەکان بەتایبەتی فەلسەفە بوو) [2] .

أ. زانستە نەقلیەکان:

١. خوێندنەوە:

داڕێژەرانی خوێندنەوەی قورئان بە (٧) جۆری جیاواز کۆتای هات لە دەورەی ڕەشـیددا ، بـەڵام لـەم سـەردەمەدا کۆمـەڵێك لـە پـەیڕەوکارانی ئەوان دەرکەوتن لە چەن ناوچەیەکی جیاجیا ، کە ئەوانیش بەم شـێوەیە بوون[3]:

[1] ابن الجوزی ، المنتظم فی التأریخ الملوك والأمم ، ج١٠ / ص٤٩–٥٢ ٠

[2] الامین و المامون ، ص ١٩٧

[3] محمد علی الصابونی : التبـاین في علـوم القـرآن ، ص ٢٣٠ — ٢٣١ ٠ شـیخ محمـد الخـضری بـك : تأریخ التشریع الاسلامی ، ص١١٥–١١٦ ٠ د ٠ حـسن ابـراهیم حـسن : تـأریخ الاسـلام ، ج ٢/ ص ٢٦٦ ٠

– مەدینە : عیسا کوڕی مینا (مردووە لە ٢٠٥ك / ٨٢٠م) ، کە پێڕەوی (ئەبو رویم نافیع کوڕی عبدولرەحمان کوڕی ئەبی نعیم ئەللەیسی ، ئەسڵی ئەسفەهانیە ، مردووە لە (١٦٩ك / ٧٨٥م) ٠

– مەککە : ئەبو حەسەن ئەحمەد کوڕی عەبدوڵڵا ئەلبزی، مردووە لە (٢٠٥ك / ٨٢٠م) پێڕەوی

(ئەبو محمد عەبدوللا کوڕی کەثیر ٠ * ئیمامی خەڵکی مەککە بووە لە زانستی خوێدنەوە)دا ٠

– بەصرە : هەریەك لە یەحیا ئەبو عەمر، مردووە لە (٢٤٦ ك / ٨٦٠م) هەروەها(ئەبوشوعەیب صالح کوڕی زیاد سوسی) ، مردووە لە(٢٦١ك /٨٧٥م) کە پێڕەوی (ئەبو عەمر زبان کوڕی علا کوڕی عەممار بەصری ، مردووەلە کوفە لە ساڵی (١٥٤ك/ ٨٠٠م)٠

– دیمەشق : ئەبو وەلید هیشام کوڕی عەممار دیمەشقی مردووە لە (٢٤٥ك / ٨٥٩م) هەروەها ئەبوعەمر عەبدوڵلا کوڕی ئەحمەد کوڕی بەشیر کوڕی زکوان مردووە لە (٢٤٢ك/٨٥٦م) پێڕەوی (عەبدوڵلا کوڕی عامر)بون ٠ **

---

* ناوی ئەبو محمد عەبوللا کوڕی کەثیر داری مەکی ، ئیمامی خەڵکی بووە ، تابعینە ، ئەم زانستەی وەرگرتووە لە عەبدوڵلای کوڕی زوبێر ، ئەبا ئەیوب ئەنصاری ، ئەنەس کوڕی مالك ٠ ئەم زانا گەورەیە مردووە لە ساڵی (١٢٠ك / ٧٣٦م) ٠بڕوانە محمد علی الصابونی : التباین ، ص٢٢٠ ٠ ابن الندیم : الفهرست ، ص٤٨ ٠

** ناوی عەبدوڵلا کوڕی عامرە ، قازی دیمەشق ، لە خەلافەتی وەلید کوڕی عەبدلمەلیك ، کونیەی (ابا عمران) ، تابعینە ، خوێندنەوە فێربووە لە لای (مغیر کوری ئەبی شهاب مەخزومی) ئەویش لە عوسمان کوڕی عەفان ئەویش لە پێغەمبەر ، مردووە لە دیمەشق لە ساڵی (١١٨ك/ ٧٣٤م) ٠بڕوانە : ابن الندیم : الفهرست ، ص٢٢٨ ٠

– کوفه : خەلف کوڕی هیشام بزاز ، مردووە لە ساڵی (٢٢٩ك/ ٨٤٣م) هەروەها (عیسا کوڕی خالید) مردووە لە ساڵی (٢٢٠ك/ ٨٣٥م) کە پێڕەوی حەمزە کوڕی حەبیب زیات بووە ٠ هەروەها(ئەبو حەرث لیث کوڕی خالید) مردووە لە (٢٤٠ك/٨٦٤م) پێڕەوی (ئەبوحەسەن عەلی کوڕی حەمزە کسائی) خوێندویەتی لەلای (حەمزە کوڕی حەبیب) مردووە لە ساڵی (١٧٩ك/ ٧٩٥م) ٠

٢. تەفسیر:

دووجۆر لە تەفسیرمان هەیە لە مێژووی ئەم سەردەمەدا :-

یەکەمیان : بریتین لەو تەفسیرانەی کە بەجێماون لە (محمد ') و یارانی بەشێوەی پشتاو پشت ٠

دووەمیان : بریتییە لە تەفسیری (رەئی)، کە پەیوەست بونە لە سەر عەقڵ زیاتر لە پەیوەست بون بە نەقڵ لە نمونەشیان (موعتەزیلی و باطنیە کان)[١].

سەبارەت بە جۆری یەکەم (ئیبن نەدیم) ڕوداوێکمان بۆ دەگێڕێتەوە و دەڵێ : (عومەر کوڕی بەکیر نوسی بۆ فەراء [*] ، کە ئەمیرحسن کوڕی سهل هەندێ جار پرسیارم لێ دەکات لەبارەی قورئانەوە بەلاّم ئامادە نیم وەلاّمی بدەمەوە (مەبەستی لە تەفسیرکردنی قورئان بووە)، فەرائیش ڕۆژێك بۆ ئەمە چووە مزگەوت پیاوێك بانگی ئەدا بۆ نوێژ ، ئەویش پێیوت

---

[١] د٠ حسن ابراهیم حسن : تاریخ الاسلام ، ج٢/ص٢٦٧ ٠

[*] ناوی ئەبو زکریا یەحیا کوڕی زیاد لەدایك بووە لە کوفە مردووە لە ڕێگای (مەککە) لە ساڵی (٢٠٧ك/ ٨٢٣م) لە کتێبەکانی کەلەم بوارەدا نوسیویەتی (معاني القرآن) و (مصادر في القرآن) و(الجمع والتثنية في القرآن) و٠٠٠٠ بڕوانە / ابن النديم : الفهرست ، ص١٠٠ ٠

بخوێنە ، دەستیپێکرد لە سورەتی (الفاتحة)وە ، پیاوەکە دەیخوێندەوە فەرائیش تەفسیری دەکرد ٠ ئەبوعەباس لەبارەی ئەمەوە ئەڵێ یەکێکی ترم نەبینیوە پێش لەم ئەم کارە بکات)، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە بۆ یەکەم جار تەفسیری قورئان کرابێت بەشێوەی دەربڕین و پاشان نوسینەوەی لە چوار بەرگدا لەلایەن عومەر کوڕی بەکیرەوە بەناوی (معاني القرآن)لە لایەن فرائەوە بووە .[1] ٠

لەبارەی شێوازی تەفسیرکردنەکەیەوە دەڵێن بەهۆی کاریگەریی فەلسەفە و زانستی کەلام لەسەری، لەدەربڕینی تەفسیرکردنی ئایەتەکاندا ڕەنگی داوەتەوە، ئەمە بێجگە لەوەی کە فراء بۆ خۆشی کەسێکی (نەحو) یە و چەندین دانراوی هەیە لەو بوارەدا بۆ نمونە : (حدالنونين الشديدة و الخفيفة ، حد الاستفهام ،٠٠٠٠٠٠) کە زۆربەی ئەم کتێبانەشی لەلایەن قوتابی خۆیەوە (ابا محمد سلمه کوڕی عاسم)ەوە هێڵراونەتەوە کە یەکێکە لە زانا گەورەکانی کوفە[2] ٠

سەبارەت بە جۆری دووەم ، وەك ئاشکرایە موعتەزیلەکان لە دەورەی مەئموندا دەورێکی گەورەیان گێڕا و چەندین کتێبی تەفسیریان بەرهەم هێنا ، کە تیایدا عەقڵیان بەکاردەهێنا بۆ پێوانە لەگەڵ حەقیقەتە دینیەکاندا و ڕەتکردنەوەی خورافات و بینشە پێچەوانەکان لەگەڵ سروشت و دەوروبەردا، لە بەناوبانگترینیشیان لەم دەورەدا تەفسیرەکەی (ئەبو بەکر ئەصم)ە[3] ، لەگەڵ چەند زانایەکی گەورەی سوننە ،لەوانە:

أ. روح کوڕی عبادەی بەصری(مردووە لە ٢٠٥ك).

---

[1] فهرست :ص١٠١ ٠

[2] هـ٠س ،ص١٠٢

[3] د٠ حسن ابراهيم حسن : تأريخ الاسلام ، ج٢ / ص٢٦٩ ٠

ب. عەبدولڕەزاق کوڕی همام (مردووە لە ٢١١ك).

ج. ئادەم کوڕی ئەبی ئیاس (مردووە لە ٢٢٠ك)[١].

٣. فەرمودە:

فەرمودەش وەك ئاشكرایە سەرچاوەیەكی تری سەرەكی شەریعەتی ئیسلامە ، كە بەجێ ماوە لە پێغەمبەرەوە ولەدوای قورئان بەدووەم سەرچاوە دادەنرێت[٢] ٠

لە گرنگترین ئەو كەسانەی بەدەركەوتن لەم سەردەمەدا بۆ دۆزینەوەی ئەم زانستە :

ـ ئەحمەدی كوڕی حەنبەل : [*]

زیرەكی و بەتوانای ئەم ئیمامە بە ڕونی دیارە لەبواری زانستە دینیەكاندا ، چ لە بواری (فەرمودە) یاخود (فیقھ) یان ھەر زانستێكی تری ئیسلامیدا ٠ وەك ئبن عساكر دەڵێ : (شێخەكەی ئێمە كەسێكی شەوكێف بووە ، زۆر نەرمونیان بووە لە قسەكردندا ، چارەكێكی قورئانی لەبەر بووە لە (٧)ساڵیدا. لە حەوت ساڵیەوە فەرمودەی نوسیوەتەوە، ھەزارەھا فەرمودەشی لەبەر بووە و نوسیویەنیەتەوە لە (١٢) بەرگدا)[٣] ٠

لە بەغدادەوە گەراوە بەدوای زانستدا و پاشان سەفەرێكی دورودرێژی

---

[١] د. عبدالمجید محمود مطلوب: مباحث في علوم القران والحدیث، ص١٩٢

[٢] د٠ حسن ابراھیم حسن : تأریخ الاسلام ، ج٢/ ص٢٦٩

[*] ئەبو عەبدوللا ئەحمەد كوری محمد كوڕی حەنبەل ئیبن ھیلال كوڕی ئەسەد كوڕی ئیدریس شیبانی ، دایكی لە (مرو) سكی پڕ ئەبێ و لە بەغداد منالەكەی لەدایك ئەبێ لە (١٦٤)ك/ ٧٨٠م) لەدایك بووە لە (٢٤١ك/ ٨٥٥م) وەفاتی كردووە ، ھەر لە بەغداد خوێندوویەتی لەلای ئیمام شافیعی لە (حیجاز) ٠ بڕوانە / ابن الجوزی : مختصر صفە الصفوە ،ص ٣٦٦ ٠ خیرالدین الزركلی : الأعلام ، ج٢/ ص١٢٠

[٣] لە ابن الجوزی : مختصر صفەالصفوە ، ص٣٦٧ ٠ وەرگیراوە

دەستپێکردووە لە کوفەوە بۆ بەصرەو مەککە و مەدینـەو یەمـەن شـام و ثغـورومـەغریب جـەزائیرو فـارس و خۆراسـان و هـەرێمی چـیا ···· ئینجـا مەسنەدەکەی دانا لەسەر (٣٠) هەزار فەرمودە بەدوبارە بۆوە[١] ٠

ـ دارمی :[**]

یـەکێکی تـرە لـە لـە فـەرمودە ناسـان لـەو سـەردەمەدا، گەشـتێکی دورودرێژی کردووە بۆ کۆکردنەوەی فەرمودە صەحیحەکان ، ئەویش لە (حیجاز ، شام ، میصر ، عێراق ، خۆراسان) لە ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی فەرمودەی کۆکردۆتەوە. فەقیه و موفەسیریش بووە ، لە کتێبـەکانی لـەم بوارەدا (المسند) ، (الجامع الصحیح) کە پێی دەوترێـت (سـنن الـدارمی) لەگەڵ (ثلاثیات)[٢] .

ـ بوخاری[***] (زانای ئیسلام):

گەشتە دورودرێژەکەی دەستپێکردووە لـە سـاڵی (٢١٠ك/ ٨٢٦م) بـۆ گەڕان بەدوای فەرمودەدا ناوچەکانی (خۆراسان ، عێراق ، میصر، شام) گەڕاوە پاشتریش گەڕاوەتـەوە بـۆ سـەمەرقەند لـە گەڕانەکانیـدا نزیکـەی

---

[١] ابن کثیر: البدایة والنهایة ،ج١٠ /ص٣٢٥–٣٤٣ ٠

[**] نـاوی محمـد عەبـدوللاکوڕی عەبـدولرەحمان کـوڕی فـەضـل کـوڕی بـەهرام تـەمیمی دارمـی سەمەرقەندی ، لە سەمەرقەند لەدایك بووە ، لەساڵی (١٨١ك/٨٦٩م) هـەروەها کونیەشـی بریتیـە لە (ابو محمد)٠ بڕوانە، الدارمی ، سنن الدارمی ، ص٧–١١

[٢] د٠ شوقی ابوخلیل : اطلس السیرةالنبویة ٠ص٢٣٨

[***] ناوی ئەبو عەبدوللا محمد کوڕی ئیسماعیل کـوڕی ئیـبراهیم کـوڕی مغـیرە بخـاری ٠ لـە سـاڵی (١٩٤گ / ٨١٠م) لەدایك بووە لە بوخارا ، وەفاتی کردووە لە ساڵی (٢٥٦ك/٨٧٠م) لە (خرتنك) کـە گوندێکی سەمەرقەندە ٠ لە گرنگترین دانراوەکانی : (التاریخ الکـبیر ،التـاریخ الـصغیر ، الاسمـاء والکنی ، الضعفا ، الصحیح ، السنن فی الفقه ، التاریخ الاوسط ، خلقه افعال العباد ، ....) ٠بڕوانـە : ابن النـدیم ، الفهرسـت ، ص٣١٥ ٠ هـەروەها ٠ د ٠ شـوقی ابـو خلیـل ، اطلـس السیرە النبویـە ، ص٢٣٦ ٠

(١٠٠٠) شێخی بینیـوەو (٦٠٠) هـەزار فـەرمودەی کۆکردووەتـەوە پاشـتر (٧٢٧٥) فەرمودەی لێ دەرهێنـاون کـە صـحیح و جێـی گومـان نـەبوون، بەڵام دوبارەیان تیا بووە ئەوانیشی لێ دەرکـردون (٤) هـەزار ماونەتـەوە، کۆیکردونەتەوە لەچەند بەرگێکدا بە ناوی (الجامع الـصحیح) کـە ناسـراوە بـە (صـحیح البخـاري)، ئەمـەش بـە یەکـەم کتێـب دائـەنرێت لـە مێـژووی ئیسلامدا کە لەم بوارەدا نوسرابێت[1] .

شێخ محمد خضری بك ئەڵێ : (ئەم دەورەیە پێکدەهاتن لە (٢٠٠) کـەس لە ناسراوترین مەسانیدەکان وەك مەسنەدی (عەبدوڵڵا کوڕی موسا کوفی ، مسدد کوڕی مـسرهد بەصـری ، ئەسـەد کـوڕی موسـا مـصری ، نـەعیم کوڕی حمد خزاعی ، ئیسحاق کوڕی راهویە ، عوسمان کوڕی ئەبی شەیبە ، ئیمام ئەحمەدی کوڕی حەنبل) کە جێگیریان دەکرد بە پێی مەسـانیدی ڕیوایەتەکان و مەسنەدیان وەردەگرت لەئەبی بەکر صدیق و جێگیرکردنی لە هەموو ڕیوایەتەکاندا پاشتر لە هاوەڵە یەك لە دوای یەك ، بەڵام ئـەوەی ئێمە لەم قۆناغەدا پێمان گەیشتبێت ئیمام ئەحمەدی کوڕی حەنبەلە)[2] ٠

٤. فیـقە:

ئەحمەدی کوڕی حەنبەل

رەبیعی کوڕی سلێمان لە ئیمامی شافیعیەوە ئـەڵێ (ئەحمـەد ئیمـام بووە لە (٨) شتدا : فەرمودە ، فیقە ، زمان ، قورئان ، هەژاری ، زوهـد ، لە خواترس ، سوننەت)[3].

[1] د. شوقی أبو خلیل : أطلس السیرة النبویة ، ص٢٣٦ ٠

[2] شیخ محمد الخضری بك : تأریخ التشریع الاسلامي ، ص١١٧

[3] ابن الجوزی : مختصر صفه الصفوه ، ص٣٦٨

ئیبراهیمی کوڕی حەرب دەڵێ : (هاوەڵی ئیمام ئەحمەدم کرد ٢٠ساڵ ، هاوین و زستان ، گەرماو سەرما ، شەو ڕۆژ ، نەگەیشتوە بە ڕۆژ یّك کە زیاتر نەبوبێ لە دوێنێی)[١]، ئیمام ئەحمەد و مەزهەبەکەی خۆی لەسەر ئەم شەش خاڵ ڕیك خست، وە حوکمی بەم شەش خاڵە دەکرد:

یەکەم: دەقەکانی قورئان و سوننەت، ئەگەر تێیدا دۆزیەوە ئاوڕ بۆ هیچی تر نەداتەوە.

دووەم: ئەگەر بۆ مەسەلەیەك دەقێکی نەدۆزیبایەوە، بۆ فتوای هاوەڵان دەگەڕایەوە، ئەگەر یەکێکیانی پێگەیشتبا، زانیبای هاوەڵێکی تر پێچەوانەی نی یە، بۆ غەیری ئەو نەدەگەڕایەوە و هیچ کردەوەو ڕەئی و قیاسێکی پێش ئەو نەدەخست.

سێیەم: ئەگەر هاوەڵان ئیختلافیان هەبێ کامە ڕایان لە قورئان و سوننەت نزیکتر بێت ئەوەیانی هەڵدەبژارد، ئەگەر بۆی ڕون نەبوایەوە کامیان نزیکترە خیلافەکەیان باس دەکات و بە هیچ یەك لە ڕایەکان نایبڕێتەوە.

چوارەم: بە فەرمودەی مرسل و لاواز لە ناچاری حوکم دەکات ئەگەر لەو دەورەدا لەو زیاتر نەبێت، لەکاتێکدا لاوازییەکەی پاڵپشتێکی هەبێت، هیچ ئەسەرێ یان گوتەی هاوەڵێك یان کۆڕایەکی پێچەوانەی نەبێت، لای نـاداو پێش قیاسیشی دەخات.

پێنجەم: قیاس لای بەڵگەیەکە بۆ پێویستی، کاتێك هیچ یەك لەو بەڵگانەی پێشتر نادۆزێتەوە پەنای بۆ دەبات.

شەشەم: بە (سدّالذرائع) واتە: لەزاراوەدا:گەیەنەرە بۆ شتێکی قەدەغەی پێکهاتوو لە مەفسەدەدا. وەك سەیرکردنی ئافرەتی بێگانە، هۆکارێکە بۆ

---

[١] د٠ طه جابر العلوانی ئەدەبی ئیخلاف لە ئیسلامدا ، د٠ سەلاح و ئەندازیار عوسمان ، ص٩٨ -٩٩

زیناو ، حەرامکردنی ئەو سەیرکردنە بە (سد الذریع)ە دادەنرێت حوکم دەکات[1].

هەروەها ئیمامی (ظاهری) مردووە لە (٢٧٠ك) کە بنەمای مەزهەبەکەی : (دەستگرتنە بە ڕواڵەتی ئایەتەکانی قورئان و سوننەت و پێشخستنیانە لە سەر ڕەچاو کردنی ماناو حوکم و بەرژەوەندییەك کەوا گومان دەبرێ لە پێناویدا ئەو شەریعە دانرابێت لای ئەوان کار بە قیاس ناکرێت ئەگەر هۆی قیاس لەسەر کراو دەقی لەسەر نەبێ و قەتع نەبێ بە بونی قیاسکراو بە شێوەیەك حوکمەکە بگاتە ئاستی بەدەستخستنی مەبەس (تحقیق المناط) *[2]

ب. گروپە فیکریەکان:

١. شیعە:

مەئمون دەورێکی باشی هەبوو لە گەڵ ئەهلی بەیتدا و ئەمەش لە چەند شتێکدا بەرجەستە بوو ، لە وانە: بڕیاری دا ڕەنگی ڕەش لاببرێت و ڕنگی سەوز بەکاربهێنرێت کە نیشانەی ئەهلی بەیت و دروشمی ڕەسمییان بوو. پەیمانی دایە (ئیمام عەلی ڕەزا) * و کردیە وەلی عەهدی خۆی،

---

[1] هـ . س ، ص٩٨-٩٩ ٠

* ئەوەیە کە کرۆکی وەسفێك لەوەسفەکانی هۆی حوکمێك بزانێت ، وەك دەڵێن (هۆی بڕینی دەستی دز دزیکردنە) کارە مجتەهیدیش ئەوەیە هەوڵ دەدات بۆ زانینی کارێك کە هۆی تێدا بێت ٠

[2] هـ . س ، ص٩٩ —١٠٠ ٠

* ناوی عەلی کوڕی موسا کوڕی جەعفەر صادق ، کونیەی (ئەبو حەسەن) ە دایکی ناوی (تکتم) ، بەڵام لە سەرچاوەی تردا دەڵێن (سمان) ەی ناوە ٠ ماوەی ئیمامەتەکەی (٢٠) ساڵ بووە. لە ساڵی (١١) ی ذوالقعدة ی (١٤٨ك / ٧٦٥م) لەدایك بووە ٠ لە ساڵی (٢٠٨ ك/ ٨٢٢م) مرد ٠ بڕوانە / مؤسسة البلاغ : النفحات من السیرة ، ص١٩٨ ٠

ئەمەشی کرد دوای ئەوەی لە ساڵی (٢٠١ك / ٨١٦م) براکەی(مؤتمن)ی لادا هەتاوەکو دەڵێن (خۆی لابچێت و ئەولە جێگاکەی خۆی دابنێت) پێدانی نازناوی (ڕەزا). لێدانی درهەم بەناویەوە[1] . پێدانی کچەکەی (ام الفضل) بە (عەلی ڕەزا) هەندێك پێیان وایە دراوە بە کوڕەکەی (محمد جواد) ** ئەمەش زیاتر لای شیعەکان هەیە لە ساڵی (٢٠١ك/ ٨١٦م)[2].
شیعەکان کە ژمارەیان (٣٣) کەس بوو لە (ئەهلی بەیت) ڕایانگەیاند کە عەلی ڕەزا شایانترە بۆ خیلافەت ، بۆیە عەباسیەکان مەئمونیان بە گەورەترین مەترسی زانی بۆ ئاوابونی خیلافەت لە بنەماڵەکەیان و ڕێکەوتن لەسەر ئەوەی کە مەئمون لابەرن و ئامۆزاکەی مهدی) دابنێن ، مەئمونیش کە هەستی بەم مەترسیە کرد فەرمانیدا بە ژەهرکردنە ناو ترێوە بۆی، بەپێی دانیشتنێك لە طوس ئیمام لێی خواردو کوژرا ، بەمەش مەئمون لە پشتگیری کردنی شیعەکان پاشگەزبویەوە فەرمانیدا بە ڕەفزکردنی ڕەنگی سەوز و لەبەرکردنەوەی ڕەنگی ڕەش[3] . بەلاَم ئەوەشمان لە یاد نەچێ کە زیاتر مەسەلەی ژەهر خواردن و ڕوو وەرگێڕان و پەشیمان بونەوەی مەئمون زیاتر لە سەرچاوە شیعەییەکاندا بەرچاو

---

[1] السیوطی : تأریخ الخلفاء ، ص٢٢٦ ٠

** محمد جواد کوڕی ئیمامی علی رەزا لە رە مەزانی ساڵی (١٩٥ك) لە مەدینەی منەوەرە لەدایك بووە ٠ لە ساڵی (٢٢٥ك/ ٨٣٩م) مردووە ، دایکی خیزران ، کونیەی (ابو جەعفەر) ٠
بڕوانە : مؤسسةالمعارف الاسلامیة الثقافیة : الحیات السیاسة لأئمة اهل البیت ، ص٢٦٠ –٢٦١ ٠ المعارف الاسلامیه ، ص٣٢٦ ٠

[2] مؤسسة البلاغ ، نفحات من السیرة ، ص١٩٨ ٠ مؤسسةالمعارف الاسلامیة الثقافیة ، ، الحیاة السیاسةلأئمة اهل البیت ، ص ٢١٣ ٠

[3] محمد امین غالب الطویل : تأریخ العلوین ، ص١٧٣ ٠

دەکەوێ، ئەگەر نا لەسەرچاوەکانی دیدا واباسکراوە کە ئیمام بە مردنی ئاسایی مردووە.

٢. سۆفیگەری:

بەهۆی ئەو ئەقلگەراییەی لە دەورەی مەئموندا هاتە گۆڕێ و جێی خۆی گرت لەلایەن دەسەلاتدارانەوە ، لە بەرامبەریشدا کۆمەڵێکی زۆر لە زاهیدان دەرکەوتن کە بە هەمووشێوازێك هەوڵیان دەدا ئەو بەدەمەوەچوونی دونیاییەی کەوا خەڵکی تێیکەوتون بگەڕێنەوە ، لەوانەش ئەبونەصربشیر کوڕی حارث حافی (مردووە لە ٢٢٧ك/٨٤١م) کە لە بەغداد جێگیر بوو ، بەلاَم ئەصڵی (مرو)یە لە بەغدادا دەورێکی باشی گێڕاوە لە هۆشیارکردنەوەی خەڵکی بۆ دوبارە گەڕانەوە بۆ پاکژکردنەوەی نەفسیان ، وەك دەڵێ: (من مەشغوڵم بە فەرزی سوننەتەوە ، واتە کۆشش لەگەڵ نەفس و پاکژکردنەوەی لە ڕەوشتە خراپەکان دەکەم) ٠ یاخود دەیگوت : (دوو خەسڵەت هەن بۆ زیندو نەمانی دڵ : زۆرخواردن و خەو) ٠ هەروەها دەیگوت : (زانایانی پاك سێ کرداریان هەیە : زمانێکی ڕاستگۆ ، خواردنێکی باش ، زۆری زوهد لە دنیادا). ئەم زانایە لە (١٠ی موحەرەمی ٢٢٧ك/٨٤١م) وەفاتی کردو لە بەغداد نێژرا[١] ٠

ئەبو حەسەنی سری کوڕی موخلس سقطی (مردووە لە ٢٥١ك / ٨٦٥م) مامۆستا و خاڵی (جونەیدی بەغدادی)ومامۆستا لە سوننەت و زانستی یەکتاپەرستی[٢] ٠

---

[١] جمیل ابراهیم حبیب : تأریخ متصوفه ، بغداد ، ص٧–١٢ ٠

[٢] ابن کثیر : البدایه والنهایه ، ج١١/ ص١٣

ئەم زانایە هەوڵی داوە دوبارە پاکی و بێگەردی بۆ کەسەکان بگەڕێنێتەوە ، وەك دەڵێ : (نەکەی نزیکی گۆرانیبێژان و میوانداری دوکاندار و ئەمیران بکەی چونکە دانیشتن لەگەڵیاندا خەسارۆمەندبوونە) هەروەها دەیگوت : (سێ شت خوای گەورە توڕە دەکات بەرامبەر بەندەکەی : زۆری یاریکردن ، گاڵتەو گەپ ، غەیبەت)[1] .

(هناد کوڕی سری)[*] یش یەکێکی ترە لە و زاهیدانەی کەلەم سەردەمەدا دەورێکی باشی گێڕاوە ، لە مامۆستاکانی (فەضیل کوڕی عیاض ، هشیم کوڕی بشیر) قوتەیبەی کوڕی بعید دەڵێ : (نەمبینیوە تۆکمەترو گەورەتر لە هناد)[2].

لە باشترین و بەرچاوترین دانراوەکانی کتێبی(الزهد) کەدابەشی کردووە بۆ چەن بەشی جیا جیا لە وانە (قیامەت ، شەهیدی ، قەبر ، زوهد لە خواردندا، لە جل و بەرگدا ، ...، شەرم ، ئابروو، بێدەنگی ، ...) . تاوەکو دوبارە خەڵکی پەروەردە بکاتەوە لەسەر ئەوەی کە پێغەمبەر فەرمویەتی .

حارث کوڕی ئەسەد ، ژمێریاری بەغدادی و زاهیدو ئامۆژگاریکەر و فەقیه و موتەکەلیم و سەرکەوتو ، لەگەل ئەمەشدا کەسێکی فەرمودەناس بووەو فەرمودەی نوسیوەتەوە ، ئیبن نەدیم باسی دەکات و دەڵێ : (کتێبێکی زۆری هەبووە لە سەر زوهد). لەهەمان کاتیشدا بەگژ فیکرەی

---

[1] جمیل ابراهیم حبیب : تاریخ متصوفه بغداد ، ص١٤-١٥

[*] هناد کوڕی سری کوڕی موصعەب کوڕی ئەبی بکر ، ئەبو سری کوفی ، لەدایك بووە لە ساڵی (١٥٢ك/٧٦٩م) مردووە لە کۆتایی مانگی رەبیعی یەکەم ساڵی (٢٤٣ك/٨٥٧م) . بڕوانە حاجی خلیفه : کشف الظنون (١٤٢٢/٢) .

[2] جمیل ابراهیم حبیب : تاریخ متصوفه بغداد ، ص١٤-١٥

موعتەزیلـەدا چـوەتەوە وەك فیکرەیـەکی عـەقڵانی کـە بـە یـەکێك لـە دانراوەکانی دادەنرێت (الرد علـى المعتزلـه)، لـە بەغـداد مـردووە سـاڵی (٢٤٣ك/٨٥٧م) ٠

ئەبو عەبدوڵلاّ حارث کوڕی ئەسید شارەزا بووە لە زانستەکانی (ئصولّ و موعامە لاتیشدا) لە یەکێك لە شیعرەکانیدا کـە بـاس لـە غوربـەتی خـۆی دەکات ، بەلاّم راستی بۆم نەدۆزرایـەوە کـە بـە ئەصـلّ ئـەم کەسـایەتییە خەڵکی کوێیە ، ئەلّێ :

انا فى الغربة ابكـــي   مابكت عين غريب
لم اكره يوم خروجي   عين مكانى بمصيب
عجب لي ولتركـــي   وطنا فـيه حــــبيبي [1]

٣. موعتەزیلە:

لە سەردەمی عەباسـی زێڕینـدا دوو ڕوی جیـاواز پەیـدابو ، یـەکیان بریتی بو لە دەستگرتن بە پاشماوە و گەڕانەوە بۆ دەقـی فـەرمودە و واز هێنان لەسەر پێوانەو قیاس تەنها لە ناچاریدا نەبێت ، دووەمیشیان بریتی بو لە خستنە گەڕی عـەقلّ و کردنـی بـە پێوانـە بـۆ لێکدانـەوەی مەسـەلە ئالّۆزەکان .

نمونەی یەکەم ، فـەرمودە ناسـان و لەپـشتیانەوە خـەڵکیش ، بـەلاّم دووەم موعتەزیلـە بـون کـە هـەڵگری کردنـەوەی زانـستە تازەکـان بـون،

---

[1] جمیل ابراهیم حبیب : تاریخ متصوفه بغداد ، ص١٧–١٨ ٠

ململانێ و ناکۆکی فیکری لەنێوان ئەم دو لایەدا ڕویدا لە مزگەوتەکان و حەلقە دەرسیەکاندا و چەکیشیان بریتی بو لە بەڵگە و نمونە[1] .

مەئمونیش ، نزیکبۆوە لە دووەمیان و ملکەچ بوو بۆ جێبەجێ کردنی داواکاریەکانیان ، ئەمەش بەهۆی ئەو تێکەڵیەی وا دروست ببو لە لەنێوان موعتەزیلە و دەسەلأتی خیلافەتدا ، وەك لە بەشەکانی پێشودا باسمان لێوەی کرد کە چۆن موعتەزیلە لە ماڵەکانی بەنی عەباسدا خۆیان چەسپاند . ئیبن جوزی دەڵێ : (مەئمون خۆشەویستی بۆ جۆرەها زانست هەبوو ، لە دانیشتنەکانیدا جۆرەها موتەکلمین دادەنیشتن و هەوڵیشیان لە تەنها بۆ سەرخستنی عەقلأنیەکان بوو)، پاشتر دەڵێ : (ئەمەش بۆسەرکەوتنی کۆمەڵانی جەهمیش (مەبەست پێی موعتەزیلەیە)بوو لە نێو خەڵکیدا و پاشان بانگەواز بۆ کردنی[2])، لە نزیکانیش لەم دەورەیەدا لە خەلیفەوە : (یەحیا کوڕی مبارك ، ئەبو بەشر کوڕی ثمامة ، ئەبو هذیل کوڕی عەلاف)بون[3] . ئەمەش بویە هۆی گەشەسەندنێکی گەورەی فەلسەفە لە جیهانی ئیسلامیدا کەمێژونوسان هۆکاری ئەم گەشەندنەش جگە لەو هۆکارانەی وا باسمان لێوە کردن ، دەگەڕێننەوە بۆ دانانی (ئەحمەد کوڕی ئەبی دؤاد ئیادی [*]) بە قازی، کە پاشتر بووە هۆی دروستبونی پەیوەندی لەنێوان ئەو و خەلیفەدا ، لە ساڵی (٢٠٤ك /

---

[1] علي الطنطاوي : رجال من التأريخ ، ص ٩٩ .

[2] ابن الجوزي : الصواعق المرسلة ، ج١ / ص ٢٣١ .

[3] زهدى حسن جار اللة : المعتزلة ، ص١٦٢ .

[*] ئەبو عەبدوللأ ئەحمەد کوڕی ئەبی دؤاد ، لەدایك بوە لە بەصرە ، لەساڵی (١٦٠ك / ٧٧٦م) ، مردوە لە (٢٤٠ك / ٨٥٤م) لە خەلافەتی خەلیفە متوکلدا . بڕوانە / ابن النديم : الفهرست ، ص٢٣٩ .

٨٢٨م) وە خەلیفە بە هەمان شێوە کەوتە ژێر کاریگەری ئەویش تاوەکو لە ژێر کاریگەری ئەودا بووە هۆی دەرکەوتنی مەینەتەکە ، کە لە مێـژوی ئیسلامیدا ناسراوە بە (المحنة) کە هەمو سەرچاوەکان لەسەر ئەوە کۆکن کە ئیبن دۆاد بەرپرسیاری سەرەکیە لەو کارە .

کۆمەڵێکی زۆر لە گروپی موعتەزیلی پەیدا بـون لـەم سـەردەمەدا لـە ناودارترینیان :

یەکەم / الهذیلیە : هاوەڵانی ئەبی هذیل حمدان** ، کە ڕێبازی موعتەزیلی وەرگرتوە لەلای (عوثمان کوڕی خالد طویل) . کەسایەتیەکی گەورە بوە لە قوتابخانەی بەصـرە ، بـەناوبانگ بـوە بـە موناقەشـەکردن و قەناعـەت پێکردن . ئەبو هذیل خاوەنی ڕەوانبێژیەکی فـراوان بـوە لـە دەربڕینـدا و بەڵگەی دەهێنایەوە لە کاتی گفتوگۆیدا بە بەیتـە شـیعر و هـەمو تەمـەنی تــەرخان کـرد بـوو بـۆ موناقەشـەکردن لەگـەڵ زنادقـەو مەجوسـەکان و بتپەرستەکاندا ، هەتاوەکو لەبارەیەوە دەوترێت کە (٣٠٠٠) کەس لەسەر دەستی موسڵمان بون[١] . صالح لەبەیتێکیدا ئاماژەی پێدەدات و دەڵێ :

ابا الهذيل جزاك الله من رجل

فأنت حقا لعمري معضيل جدل [2].

** ئەبو هذیل محمد کوڕی هذیل کوڕی عوبیدوڵلا کوڕی مەکحول ، سەبارەت بـەکاتی لـەدایك بـونی ڕای جیاواز هەیە ، هەندێ بۆ ساڵی (١٣٤ ك / ٧٧٥م) دەگەڕێننەوە ، هەندێکی دیکە پێیـان وایـە (١٣٥ك / ٧٧٦م) لە بەصرە لەدایك بوە و لەوێ ماوەتەوە تا ساڵی (٢٠٤ك) کاتێ مەئمون داوای کرد بێتـە بەغـداد . بـەپێی سەرچـاوەکان قوتـابی واصـل بـوە ، بـەلام واصـل (١٣١ك/ ٧٧٢م) ، مردوە ، یاخود عەمر کوڕی عوبێد (١٤٤ك / ٧٨٥م) مردوە، کە بەپێی مردنیان قوتابی هیچ کـام لەوانە نەبوە . بڕوانە / علي مصطفى الغرابي : تأريخ الفرق الاسلاميه ، ص١٤٨_ ١٤٩ .

[١] علي مصطفى الغرابي : تأريخ الفرق الاسلامية ، ص١٤٨ و ١٥٤

[٢] . د. حسن ابراهيم حسن : تأريخ الاسلام ، ج٢ / ص ٢٧٦.

دووەم / الحفصیه : هـاوەڵانی ئـەبو عـەمر حفـص فـرد ، نازنـاوی ئـەبو یەحیایە و خەڵکی وڵاتی میـصر بـووە و ژیـاوە لـە کۆتاییـەکانی سـەدەی دووەم و سـەرەتای سـەدەی سـێیەم. لەسـەرەتاوە موعتـەزیلی بـووە و پاشتر گۆڕاوە بۆ جەبری ، وەك ئەم وتەیەی دەڵێ : (کردەوەکانی مـرۆڤ خوا دروست کەریانە ، دواتر مرۆڤ) ، سەفەری کرد بۆ بەصرە کەلانکـەی موناقەشەی موعتەزیلەکان بوو ، لەوێ گەیشت بە ئەبی هـذیل ، بـەڵام لـە موناقەشـەکەیدا سـەرنەکەوت . لـە کتێبـەکانی سـەردەمی جەبریـدا : (الاستطاعة ، الرد علی المعتزله ، التوحید ، الرد علی النصاری)[1] .

سێیەم / الجاحظیه [2]: هاوەڵانی (ئەبو عثمان کوڕی بەحر کوڕی مەحبوب) بەهۆی خوێندنەوەی زۆری کتێبە فەلسەفیەکان و تێکەڵ بون لەگەڵیاندا ، بـوە یـەکێ لـەپێڕەوانی گروپـی موعتەزیلـە ، ئەمـەش لـە مەقالـە ڕەوانبیژیەکانیدا دیارە . ئەحمـەد کـوڕی مرتـضی (مـردوە لـە ١٣٢٥ك / ٩٣٤م) لە بارەیەوە دەڵێ : (نەمبینیوە زمـان پـاراوتر لـە ئـەبی هـذیل و جاحظ) .

جاحظ (١٦٣_ ٢٥٥ك / ٧٨٠_ ٨٦٩م) ، لە بەصرە لەدایك بووە و گـەورە بـووە و مـردووە . لەبـەر ئـەوە کاریگـەری ئـەو سروشـت و ئاووهەوایەی لەسەر بووە کە لە ژیانیـدا کەسـێکی تونـد دەربـچێت، بـەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کەسـێکی گـەورە لـەڕوی تێـڕوانین و وردبینـی و باسـی و بەهێزی لە دەربڕیندا . گۆج بوە لە کۆتایی تەمەنیدا و مـرد کـاتێ کەوتـە ژێر کتێبەکانیەوە .

---

[1] محمد عمارة : المعتزلة ومشكلة الحرية الانسانية ، ص٣١ .

[2] شهرستاني : الملل والنحل ، ج١ / ص ٥٣_ ٥٤. د. طة الحاجري : الجـاحظ حياتـة واثـارة ، ص ١٥ و ١٧٦ . ابن خلكان : وفيات الاعيان ، ج١ / ص٣٨٨ .

چوارەم / الراونديە : دامەزرێنەری ئەم گروپە (ئەبی حسین کوڕی یەحیا کوڕی ئیسحاق راوەندی) ، ناسراوە بە (ئیبن ڕاوەندی) ، لە نێوان سالآنی (٢٠٥ _ ٢١٥ك / ٨٢٠ _ ٨٣٠م) موعتەزیلی بوە و دواتر بووە دوژمنیان و ژمارەیەکی زۆر لەکتێبی دژ نوسین ، لە ناودارترینیان (فصيحة المعتزلة) ، ئەم کتێبەی ڕەد کرایەوە لە لایەن جاحظەوە لە ژێر ناوی (فضيلة المعتزلة)، دواهەمین کتێبیشی ڕەدکرایەوە لە لایەن (ئەبی حسین خیاط)ەوە کە ناوی ڕاوەندی بردبو بە (ابن الراوندی الملحد)[١] .

پێنجەم / الثماميە : هاوەلأنی ثمامە کوڕی ئەشرس نمیری ، لە بیرباوەرەکانیاندا لاوازی نەفس نزمی کۆبۆتەوە، دەیانگوت : (فاسق ئەگەر بە فسقەکەیەوە بمرێ و توبە نەکات ، ئەوا لە دۆزەخدا ئەمێنێتەوە بۆ هەتا هەتایی) .[٢]

شەشەم / النجاريە : دامەزرێنەری حسین کوڕی محمد (مردوە لە ٢٣٠ك / ٨٤٥م)لەگەڵ موعتەزیلەکاندا لە چەند خاڵێکی پەیوەند بە یەکتاپەرستیوە هاوڕان ، وەك ڕەدکرنەوەی ئەو سیفەتانەی لە کەس و خوادایە ، قورئان مەخلوقە ، ئینکاریکردنی بینینی خوا لە ڕۆژی دوایدا[٣] .

بەهۆی ئەو گەشەسەندنە گەورەیەی موعتەزیلە بەخۆیەوە بینی لە دەورەی مەئموندا ، لە کۆتایی فەرمانڕەواییەکەیدا (٢١٨ك / ٨٣٢م) بویە

---

[١] محمد عمارة : المعتزلة ومشكلة الحرية الانسانية ، ص ٣١_ ٣٢ . [١] شهرستاني : الملل والنحل ،ج١ / ص ٦٠ _٦١ .

[٣] محمد عمارة : المعتزلة ومشكلة الحرية الانسانية ، ص ٣٢ _٣٣ .

هۆی دەرکەوتنی مەسەلەیەکی وروژێنەر کە لە مێژوی ئیسلامیدا دەناسرێ بە (میحنە) ، دەرکەوتنەکەشی بۆ سێ خاڵی سەرەکی دەگەڕێتەوە[1] :

یەکـەم / گەشەسـەندنی زمـان پـاراوی و ڕەوانبیـژی و زانـست فراوانـی و زۆربـونی هـاوەڵانی مەزهـەبی عـەقڵی (راسیۆنالیـست) کـە لەبـەردەمی ئەمانەشدا ئیبن ئەبی دؤاد بوو .

دوەم / بونی مەئمون و حەزکردنی لە فیکر و فەلسەفە و فراوانـی و قـوڵی فیکری و کەوتنە ژێر کاریگەری زانستی وەرگیراو و وەرگێڕاو .

سێیەم / بەگەر خـستنی مەسـەلەیەك (مـەخلوقی قورئـان)، کـە پێویـست ناکات ئەوەندە گرنگی پێبـدرێت ، چـونکە نەئـەرکانی دینـە و نـە خـوای گەورەش لە ڕۆژی دوایدا پرسیارمان لەبارەیەوە لێدەکات.

میحنەتەکە لە مێژوی ئیسلامیدا بەم شێوازە باسی لێوەکراوە [2]

﴿ ساڵی ٢١٨ك / ٨٣٢م و باسکردنی میحنەتی قورئانی مەجید ﴾

لـەم سـاڵەدا مـەئمون نوسـی بـۆ ئیـسحاق کـوڕی ئیـبراهیم لـە بەغـداد کەدادوەران و شایەتان و موتەکەلمین تاقی بکەنەوەبـە قورئـان و بڕیـاری لەسەربدەن کە قورئان دروستکراو و نوێیە و فەرمانبـدەن ببێتـە بڕیـار و کاری پێبکەن ، پاشانیش کتێبێك لەو بارەیەوە بنوسرێت، وە ببنـە ڕێگـر لەبەردەم ئەوانەی ڕەفزی ئەوە دەکەن. کتێبەکە لە ڕەبیعی یەکەمی ئـەو ساڵەدا لەلایەن حەوت کەسەوە قبوڵ کرا، ئەوانیش: (محمـد کـوڕی سـعد نوسەری واقدی ، ئەبو مسلم مستملی یەزید کوڕی هـارون ، یـەحیا کـوڕی مـوعین ، ئـەبو خیثمـە زهـیر کـوڕی حـەرب ، ئیـسماعیل کـوڕی داود ،

---

[1] علي الطنطاوي : رجال من التأريخ ، ص ١٠٠ .

[2] ابن الاثير : كامل في التأريخ ، ج٥/ ص ٢٢ _ ٢٢٥ . الطبري : تأريخ الطبري ، ص ١٩٥ — ٢٠٧ . سيوطي : تأريخ الخلفاء ، ص ٢٢٧ — ٢٣٠ . ابن الجوزي : المنتظم ، ج ١١ / ص١٨ — ١٩ .

ئیسماعیل کوڕی ئەبی مەسعود ، ئەحمەدی کوڕی دورقی) ئەمانـە کـاتێ پرسیاریان لێکرا لەبارەی قورئانەوە، وەڵامی گشتیان ئەوەبو کـە قورئـان مەخلوقە . پاشتر ئیسحاقی کوڕی ئیبراهیم نوسراوی مەئمونی پێگەیشت کە فەقیە و دادوەران تاقیبکاتەوە بە ئامادەبونی ئیسحاق کوڕی ئیبراهیم ، ئەوانیش : (بشر کوڕی وەلید کندی ، عەلی کوڕی ئـەبی مقاتـل ، ذیـال کوڕی هیثم سجادە ، قەواریری ، ئەحمەدی کوڕی حەنبەل ، ...) .

پاش ئەوەی دوو جار کتێبەکەی مەئمونیان خوێندەوە و لێیتێگەیشتن.

– ئیسحاق: چ دەڵێی دەربارەی قورئان؟

– بشر کوڕی وەلید: دەڵێم قورئان کەلامی خوایە .

– ئیسحاق: من پرسیار ناکەم لە تۆ لەسەر ئەمـە ، بـەڵکو دەمـەوێ بـزانم مەخلوقە؟

– بشر کوڕی وەلید: الله دروستکەری هەمو شتێکە .

– ئیسحاق : ئایا قورئان شتە؟

– بشر کوڕی وەلید : بەڵێ .

– ئیسحاق: ئایا دروستکراوە ؟

– بـشر کـوڕی وەلیـد: نـەخێر دروسـتکەری نیـە و لەمـە باشتریـشم لێنابیستیت، لەمە زیاتر قسەشی لەسەر ناکەم .

دوای ئەمە لە هەریـەکێ لـەوانی دی دەپرسـرا ، دەیگـوت : قورئـان کەلامی خوایە جگە لە ئیبن بکـاء دەیگـوت ، قورئـان مەعجولـە! لەسـەر ئەو وتەیەی خوای گەورە کە دەفەرمێ : ((إنا جعلناه قرانا عربیا)) .

– ئیسحاق : مەعجول مەخلوقە؟

– ئیبن بکاء: بەڵێ .

– ئیسحاق : قورئانیش مەخلوقە؟

– ئیبن بکاء: نالّێم مەخلوقە ، بەڵکو مەجعولە .

پاشان ئەمانە گشتیان نوسرانەوە و هێنرانەوە بۆ مەئمون، مەئمونیش فەرمانیدا کە لەملی هەریەکە لەوانە بدریّ کە دژی خەلقی قورئان ڕابوەستیّ، لەبەرامبەر ئەم فەرمانەدا لە کۆمەڵەکە تەنها چوار کەس وەستان (سجادە ، قەواریری ، ئەحمەدی کوڕی حەنبەل ، محمدی کوڕی نوح). دەستکرا بە لێدانیان . سجادە وتی: قورئان مەخلوقە و ئازاد کرا، بۆ ڕۆژی دواتر قەواریریش هەمان شتی وت، تەنها ئەحمەد و محمد مانەوە سوربون لەسەر وتەکەیان . مەئمون ئەو کات لەخوراسان بوو فەرمانیدا کە بیان نێرن بۆلای بەلاّم لە ڕێگادا محمدی کوڕی نوح وەفاتی کرد و مەئمونیش لەویّ پێش ئەوەی ئەمان بگەنە ئەویّ وەفاتی کرد ، ئیمام ئەحمەدیش بۆ خۆی تەنها مایەوە .

ج. زانستە عەقلیەکان:

١. پزیشکی:

لە زانستی پزیشکیدا کۆمەڵێ لە زانایان دەرکەوتن لەم سەردەمەدا چ مەسیحی وەك (حنین کوڕی ئیسحاق * ، یوحنا کوڕی ماسویە * ،

* حنین کوری ئیسحاق عبادی (١٩٤ _ ٢٦٠ ك / ٨٠٩_ ٨٧٢) . ئیبن ئەبی ئەصیبعە لە بارەی نازناوی عبادیەوە دەڵێت : بە فەتحە دانان لەسەر عبادی ، هۆزێکن لە ناوجەرگەی نیوە دورگەی عەرەبدا و مەسیحی حیرەیان پێدەڵێن . بەلاّم ئیبن خلکان دەڵێ : عبادی ، بە کەسرە دەبێتە ئەهلی حیرە . سەبارەت بە کاتی مردنەکەشی ڕای جیاوازیان هەیە ، ئیبن ئەبی ئەصیبعە پێی وایە : لە ٢٦٤ك / ٨٧٧م ، مردوە ، بەلاّم جرجی زیدان پێی وایە : ٢٨٨ك / ٩٠٠م ، بەلاّم ئەمە هەڵەیە ، چونکە ئەمە وەفاتی (ثابت کورِی قرة)ی پزیشك و وەرگێڕە . بەلاّم ئیبن خلکان پێی وایە : لە

جبرائیل کوڕی بختیشوع *** ، کوڕەکەی بختیشوع کوڕی جبرائیـل ****) ، لــە زانــا موســڵمانەکانیش ، کــە لــەم بــوارەدا کاریــان کردبێــت و توێژینــەوەیان بــە ئــەنجام گەیانــدبێت، ناودارترینیــان (جــاحظ ، کندی *****)بوون .

له بارەی (حنین)ەوە وتراوە (پزیشکی لێهاتوو) بـە تایبـەتی لـە چارەسەرکردنی چاودا ، چەندین نوسراوی هەیە له بـارەی شـیکردنەوەی چاوو رێگاکانی چارەسەرکردنی . هەروەها کەرەسـتە و ئـامێری تایبـەتی هەبوە بۆ هەمو نەخۆشێك کە نەخۆشی چاوی هەبوبێت

---

٣ ی صەفەری ساڵی ٢٦٠ك ، مردوە . بڕوانە / وفیات الاعیان ، ج٢ / ص٢١٨ . عیـون الانبـاء ، ج٢ / ص١٣٩ . الزرکلي : الاعلام ، المجلد الثانی / ص٢٨٧ .

** ناوی ئەبو زکریا ، یەحیا کوڕی ماسویە حرانیە ، پزیشکی دار الحکمە و وەرگێـڕی پاشمـاوە و کەلەپوری یۆنانی بوە . پزیشك بوە لە دەورەی مەئمون تاوەکو موتەوەکل . مردوە لـە (٢٤٣ ك / ٨٥٦م) . ماسویە کاری دەرمانسازی دەکرد لە بیمارستانی جندیسابور لە خوزستان . بڕوانە / ابن الندیم : الفهرست ، ص ٣٨٤ . عبدالله سندە : یوحنا بن ماسویە ، ص٥ .

*** جبرائیل کوڕی بختیشوع کوڕی جورجیس ، یەکێکە لە پزیشکە بەناوبانگـەکانی نـاو دەوڵـەتی عەباسی ، لە ساڵی (٢١٣ك / ٨٢٨م) جبرائیل نەخۆش دەکەوێت و وەفـات دەکـات ، دوای مردنـی نێژرا لە (قدیس سرجیس) . ابن ابی اصیبعە : عیون الانباو ، ج٢ / ص ٤٣_ ٤٤ . د. احمد فریـد : عصر المأمون ، ج١ / ص٤١٩ .

**** بختیشوع کوڕی جبرائیل لەسەر هەمان کاری باوکی مایەوە ، پاش ئەوەی باوکی وەفاتی کرد ، وە بوە پزیشکی تایبەتی خەلیفە مەئمون ، لە ڕۆژانـی خەلیفـە مهتـدی بااللـە مـرد ، لـە سـاڵی (٢٥٦ك / ٨٦٩م). بڕوانە / عبدالله سـندە : ال بختیـشوع ، ص٧ . د. کمـال الـسامرائی : مختـصر تأریخ الگب العربی ، ج١ / ص٣٩٢ .

***** فەیلەسوفی عەرەبی ، لە هـۆزی کندەیـە ، بـاپیرەی (ئەشـعەث کـوڕی قـەیس) ە ، ئـەبو یەعقوب ئیسحاق کندی ، لە کوفە لەدایك بوە ، لە سـاڵی (١٨٥ك / ٨٠١م) ، مـردوە لـە (٢٥٢ك / ٨٦٧م) . بڕوانە / د. احمد محمد عوف : صناعة الحضارة العلمیة فی الاسلام ، ص١٢٩ .

لەهــەمان کاتــداحنین دەرمانــسازێکی بــاش بــوە ژمارەیــەکی زۆر کەرەستەی کیمیاوی هەبوە ، وەك : (قورقوشم ، سورمە (کل) ، ترشی کبریتیك ...[1]) . پزیشکەکان لەبارەی چاوەوە چەندین بابەتیان نوسیوە، بەلاّم ئەوەی زۆر بەناوبانگ بێت بەرهەمەکانی حنینە، ئەویش نوسینی دە مەقالەیـە لەسـەر چـاو ، هـەروەها لەگـەڵ کتێبـی (مـسائل العـین) کـە پێشکەشی خەلیفە مەئمونی کردوە [2].

ئربشنوت دەڵێ : (حنین کوڕی ئیسحاق و یوحنا کـوڕی ماسـویە لـە بەناوبانگترین و بە تواناترین پزیشکانی سەردەمی خۆیـان بـون)[3] . ئـیبن ماسـویە لـە جندیـسابورەوە دەسـتی کـردوە بـە کـاری پزیـشکی و کـچی عەبدوڵلاّ طیفوری پزیـشکی هێنـاوە . ئـیبن ماسـویە لەگـەڵ کارەکەشـیدا خزمەتی کەنیسەی کردوە ، بەرە بەرە بـەرەو پێـشەوە چـوو تـاوەکو لـە سـەردەمی مەئمونـدا لــە سـاڵی (٢١٥ ك / ٨٣٠م) دا بــووە ســەرۆکی پزیشکانی خانەی حیکمەت [4].

ئیبن ماسویە دەیخوێندەوە لە دەستنوسەکانی زانسته پزیـشکیەکان بە گشتی و کتێبـە شـیکاریەکان بـە تایبـەتی ، ئـەم کـارە شیکاریانەشـی لەسەر مەیمونێك بە ئەنجام دەگەیاند، لە ئەنجامی ئەمەشەوە زانیاریـەکی گەورەی بە دەست هێنا لەسەر دروستبونی مرۆڤ بە بـەراورد بـە شـیکاری گیانـدارەکان، ئـەم کارانەشـی بـە پـشت بەسـتن بـە بـیرو بۆچـونەکانی جالینۆس ئەنجامدا. دانیشتنەکانی بە بەناوبانگترین دانیشتنە زانستیەکان

---

[1] د. فاضل محمد الطائي : الوجيز الصحة الكيمياء عند العرب ، ص١٨ .

[2] د. رشيد جميلى : الترجمة في المشرق الاسلامي ، ص٤٣٤ .

[3] د. رشيد جميلى : الترجمة في المشرق الإسلامي ، ص١٧٨ .

[4] ابن ابي اصيبعة : عيون الانباء ، ج٢ / ص٢٤٦ .

دائەنرا لە بەغداددا ، کە بەچەندان پزیشك و زانا بەشداریان دەکرد و سەرنجی خۆیان لەسەر بیروبیرۆکەکانی دەردەبڕی .

ئیبن ماسویە مەنزلەتێکی گەورەی وەهای هەبوو لە بواری پزیشکیدا، دەبوو ئەو قوتابیانەی لە قوتابخانەی جندیسابور دەردەچون حەتم دەرسیان لەلای ئەو بخوێندایە ، کە یەکێ لە قوتابیە پێگەیشتوەکانیشی وەك ئاشکرایە حنین کوڕی ئیسحاق بوو[1] .

ئیبن ماسویە چەندین دانراوی هەیە کە مێژونوسان بە نزیکەی (٥٧) سەرچاوە دەیخەملێنن، لە گرنگترین دانراوەکانیشی لە بواری پزیشکیدا ئەمانەن[2] :

١. کتێبی (العین) ، کە ناسراوە بە (دغل العین) یان (معرفة العین و طبقاتها) بە یەکەم کتێبی عەرەبی دادەنرێ کە لەم بوارەدا نوسرابێت . وەرگێڕراوە بۆ سەر زمانی لاتینی لە ساڵی (٤٨١ك / ١٠٨٧م) لە لایەن (قسطنطین ئەفریقی)ەوە. دەستنوسەکەی پارێزراوە لە کتێبخانەی (تەیمور) لە قاهیرە .

٢. کتێبی (بەشە پزیشکیەکان) یان (فصول الحکمیە) کە لە (١٣٢) بەش پێك هاتوە و لەسەر کتێبەکەی ئبقراط (الفصول) دانراوە. لە کتێبخانەکانی (مەدرید ، لایدن ، قاهیرە) هەیە .

٣. کتێبی (الحمیات)، زانیاری ئەدات لەسەر نەخۆشیەکانی گوێ (هۆکارەکانی ، سەرهەڵدانی ، چارەسەری) ، لەگەڵ نەخۆشیەکانی (

---

[1] هـ..س . ص٢٤٧_ ٢٤٨ .

[2] عبد اللة سندة : یوحنا بن ماسویة ، ص ٥_ ٧. ابن ابي اصیبعة : عیون الانباء ، ج٢ / ٢٥٥ . د. کمال السامرائی : مختصر تأریخ الطب العربی ، ج١ / ص ٤٢٢_ ٤٢٧ .

زەردوی و ئێش و ئازارەکانی لەش ، ...) . بە دەستنوس هەیە لە ڕامبور ، تەیموریە .

٤. الكناش المشجر : بە گشتی باس لە هەوکردن دەکات (دەرخستنی لایەنەکانی و چارەسەر و دەرمانەکانی)، لەگەڵ باسکردنی هۆکارەکانی دەمار ڕەقبون و ڕێگای چارەسەری . دەستنوس لە ڕامبور ، بانکیبور .

٥. کتێبی الفصد والحجامه (خوێن دەرهێنان) . باسل _ حەلەب .

٦. کتێبی الجزام (گەڕی) . جراح _ حەلەب .

٧. کتێبی التشريح (نەشتەرگەری) . حكيم _ حەلەب .

٨. کتێبی الجامع یان الجامع الطب ، کۆکراوەی زانیاریەکانی دکتۆرە فارسی و ڕۆمانیەکانە ، لەگەڵیشیدا چارەسەری ئەم نەخۆشیانەی تێدایە : (خوێن بەربون ، ڕشانەوە ، قەڵەوی ، مەمك ڕەق بون ، کۆڵنج ، خوێنی بێ نوێژی ئافرەت ، ..) .

٩. کتێبی الأسهال (سك چون) .

١٠. کتێبی السدر والدوار (سەر خولانەوە) ڕازی لە کتێبەکەیدا (الحاوی) سودی لەم کتێبە بینیوە و وەك چارەسەرێ باسی لێوە کردوە .

١١. کتێبی الكمال والتمام ، زانیاریە لەسەر شێ ی ناو دەم و دەرمانی چارەسەری (خوێنی لوت ، سوتانەوە ، وەستانەوەی خوێن لەکاتی برینداریدا ، کوڕی ، .....).

١٢. کتێبێك لەسەر شراب الفاكهه (ئاوی میوە) ، وەك چارەسەرێ بۆ ڕشانەوە و کۆلێرا .

١٣. کتیبی محنهالطبيب (تاقیکاری پزیشك) ، باس لە (کاریگەریەکانی لێدانی گەرما ، میزەرۆ) دەکات .

١٤. كتێبی المعده (گەدە) .

١٥. كتێبێك لەسەر السواك والسنونات (سیواك و دەرمانی شتنی دەم و دان) .

١٦. كتێبی (چاو ــ چارەسەر و دەرمانی) . حكیم ــ حەلەب .

١٧. كتێبی الجنین (كۆرپەلە) .

١٨. كتێبی الطبیخ ، پاشتر زۆرێك لە زانایان سودیان لێوەرگرت ، ئەوانیش : (ئەحمەد كوڕی سرخسی) لە نیوەی سەدەی سێیەمی كۆچی ، ئیبن دایە لە كۆتای سەدەی سێیەمی كۆچی ، ئیبن مسكویە لە نیوەی سەدەی پێنجەم ، محمدی كوڕی حەسەن (نوسەری بەغدادی) لە نیوەی سەدەی حەوتەم .

١٩. كتێبی تركیب خلق الانسان و اجزائە ، كتێبێكە لەسەر ڕێكخستن و دروستبونی مرۆڤ و ئەندامەكانی ، ئەمەی نوسی بۆ خەلیفە مەئمون .

٢٠. كتێبی الرحم .

٢١. كتێبی السموم (ژەهراوی بون) .

٢٢. كتێبی الاغذیة (ئەو خواردنانەی كە پێویستن بۆ لەش) . باسل ــ حەلەب .

بۆ زانیاری زیاتر و شارەزای بونت لە تەواوی كتێبەكانی دی ئەوا بگەڕێرەوە سەر ئەو سەرچاوانەی وا ئاماژەمان پێدان، بەلاَم من بە پێویستم نەزانی كە تەواوی بابەتەكانی ئەم پزیشكە بخەمە ڕوو لەبەر ئەوەی ئەوانەی وا خستومنەتە ڕوو تەواوی ئەو بابەتانەیەتی كە باسی لێوەكردون و چارەسەری بۆ داناون ، وە كتێبەكانی دیشی هەر لەو

مەودایەدا دەخولێنەوە جا بە کتێبی سەربەخۆبن یاخود لەگەڵ بابـەتانی تردابن .

لە ساڵی (٢١٠ك / ٨٢٦م) مەئمون نەخۆش کەوت و جبرائیل کوڕی بختیشوع توانی بە زیرەکی خۆی چارەسـەری بکـات، ئەمـەش ڕق وقینـی مـەئمونی ڕەوانـدەوە کـە بـە بکـوژی بـاوکی دادەنـا. مـەئمون لـە دوای چاکبونەوەی زیاتر لە خۆی نزیك کردەوە و لە دانیشتنەکانیدا بانگهێشتی دەکرد ، پاشتریش کردیە پزیشکی تایبەتی خۆی[1] .

لە بواری پزیشکیدا ، رسالەیەکی نوسی لەسەر خواردن و خواردنەوە ، پێشکەشی مـەئمونی کـرد . هـەروەها رسـالەیەکی ڕێـك و پێکـی نوسـی نوسی لەسەر (پزیشکی) ، کە کورتکراوەی دانراوەکانی دیروکوریـدس و جالینۆس و بولس ئەیجینی بوو[2].

سەبارەت بە کوڕەکەشی کە لە دوای جبرائیلی باوکی بووە پزیـشکی تایبەتی مـەئمون . بختیـشوع لەگـەڵ ئـەوەی خزمـەتی خەلیفـەی دەکـرد لەڕوی پزیشکیەوە بەردەوامیش بوو لەسەر مەسیحیەتی و عیبادەتکردنی لـەبواری دینەکـەی خۆیـدا..... یـەکێ لـە وتەبەناوبانگـەکانی لـە بـواری پزیشکیدا دەڵـێ: (خواردنـەوە لەسـەر برسـێتی خراپـە ، بـەڵام خـواردن لەسـەر تێـری خـراپترە) . لـە گـرنگترین دانراوەکـانی کـە لـەم بـوارەدا پێشکەشی کردون ، ئەمانەن :

١. کورتەیەك لەسەر پزیشکی . میلانۆ .

---

[1] ابن ابي اصيبعة : عيون الانباء ، ج٢ / ص ٤٦ .

[2] ه . س ، ص ٤٥ . د. احمد فريد : عصر المأمون ، ج٢ / ص ٤٨٩ .

٢. رسالەیەك كە بۆ خەلیفە مەئمونی نوسی ، لەسەر (خۆپاراستنی جەستە) .

٣. ئامۆژگاری كردن لە خراپی تێكەڵ كردنە دەرمانیەكان . تەیموریە .

٤. كتێبی الحجامه (كە بە شێوازی پرسیارو وەڵام كراوە)[1].

زانستەكەی جاحظ زیاتر ئەچێتە قاڵبی (زیندەوەرزانی)یەوە ، بەڵام لەبەرنەبونی وەها زانستێك لەو سەردەمەدا بە پێویستم زانی بیخەمە ئەم قاڵبەوە .

جاحظ دادەنرێ وەك دانەرێكی زانستی لە لێكۆڵینەوە لە هەڵوێستی مرۆڤەكان و دابەشكردنیان بۆ چەندین كۆمەڵ و ڕەگەزی جیاواز لە (شێوەیان ، ڕەنگیان ، زمانیان ، داب ونەریتیان ،...) . جاحظ لە كتێبی (الحیوان)دا باس لە ئەزمون و تاقیكردەوەكانی خۆی دەكات كە لەسەر نەفسیەتی گیانداران كردویەتی .[2]

زانای ئیسپانی (اسین بلاسیوس) داندەنێ بە كتێبەكەیدا و بە زیادكرنێكی دادەنێ لە زانستی گیانداراندا و كتێبەكەی بە سەرەتای دەركەوتنی بیردۆزی (پێشكەوتن و مانەوە) دادەنێ .

هەروەها بەكەسێكی بەتوانا دادەنرێ لەدیاریكردنی بۆن و ڕەنگی گیانداران و پۆلێن كردنیان[3].

جاحظ پێچەوانەیە لەگەڵ داروینداا لەسەر (بیردۆزی گەشەسەندن و پەرەسەندن)لەبەرئەوەی جاحظ مەسەلەی ململانێكە بە یاسایەكی

---

[1] د. كمال السامرائي : مختصر تأريخ الطب العربي ، ج١ / ص ٢٩٣ .

[2] د. احمد محمد عوف : صناعة الحضارة العلمية في الاسلام ، ج٢ ص ٣٧.

[3] ٥. .س . ص ٣٨ .

ئیلاهـــی دادەنـــێ و پێـــی وایـــە خـــوای گـــەورە دابـــین کـــەری خـــۆراکی دروستکراوەکانێتی [1].

کیندی ، ئەوەی باسی لێوە کرابێت لە مەسەلەی پزیشکیدا ئەوەیە، زیـاتر کـە مۆسـیقا [*]ی وەك چارەسـەرێ بـەکارهێناوە بـۆ چارەسـەری نەخۆشـیەکان ، لـە گـرنگترین دانراوەکانیـشی لـەم بـوارەدا : (القواعيـد الموسيقيه) كە دواتر فارابی و ئیبن سینا لێیانەوە وەرگرتوە [2]، لەگەڵ (مختصر الموسيقي في تأليف النغم صنعة) و چەند نامە و رسالەیەکی تر کە لە دوای خۆی بەجێی هێشتون [3]. لەو دانراوانەش سەبارەت بە مۆسیقا دایناون ، ئیبن نەدیم بەم شێوازە پۆلێنی کردوون :

- رسالة الكبرى في التأليف .
- رسالة في ترتيب النغم الدالة على طبائع الأشخاص العالية وتشابة التأليف .
- رسالة في الايقاع .
- رسالة في المدخل الى صناعة الموسيقي .
- رسالة في خبر صناعة التأليف .
- رسالة في صناعة الشعر .
- رسالة في الأخبار عن صناعة الموسيقي .

کیندی لەو بوارانەی کاری تێدا کردووە لە مۆسیقادا ئەمانەن :

---

[1]. د. احمد محمد عوف : صناعة الحضارة العلمية في الاسلام ، ج٢ / ص ٣٩ .

[*] وشەی مۆسیقا لە زمانی عەرەبیدا بە واتای (زانستی مۆسیقا) دێت بەڵام وشەی (الغنـاء) بـە واتای ئەداکردنی ئاواز و مۆسیقایە ، واتە هونەری کرداری دەگرێتەوە .

[2] ه. .س . ص١٣٠ .

[3] نەبەز حمە ڕەشید : هونەرە جوانەکان لە شارستانیەتی ئیسلامیدا ، ل ١٧ .

١. کاریگەری مۆسیقا:

کیندی پێی وایە مامۆسیقا کاریگەری هەیە چ لەسەر مرۆڤ وەچ لەسەر گیانداران ، لەوانە دەڵێ : بە ژەنینی مۆسیقا تیمساح لە ئاو دێتە دەرێ و تاوسیش کەیفی ساز دەبێت ، باڵندەش بە گشتی خەم دایدەگرێ و سەرسام دەبێت، هەروەها پێی وایە ئەم کاریگەریە لە مرۆڤدا بە پێی جۆری ئاوازەکە دەگۆرێ (دڵخۆشی ، دڵتەنگی) تەنانەت مۆسیقا بۆ خەو لێکەوتن.

٢. جۆرەکانی ئاواز لای کیندی :

أ. ئاوازی (المطلوبة) : بۆ خۆشی و دڵشادی و شاییە.

ب. ئاوازی (الجريئة) : بۆ چونە پێشەوە و نەمانی ترس و بوێری .

ج. ئاوازی (الشجية) : بۆ گریان و شیوەن و ناڵاندن و دڵتەنگی .

٣. مۆسیقا لە ڕوانگەی پزیشکیەوە :

مۆسیقا لە ڕوانگەی کیندیەوە کاریگەریەکی زۆر گەورەی هەیە لەسەر مرۆڤ لە (هارینی خواردنی ناو گەدە ، هێزدانەوەیە بەو کەسانەی زەرد هەڵدەگەرێن ، پاککردنەوەی قورگ و جولاندن و گەرم و گوڕی سوڕی خوێن لە لەشدا،....) ئەم چارەسەرکردنانە بە مۆسیقا بەپێی جۆری ئاوازەکە و ماوەی بەکارهێنانی و کاتی گوێ لێگرتنەکەی دەگۆڕا ، کە کیندی خۆی لە پاش ئەوەی نەخۆشەکەی دەدیت جۆری چارەسەرەکەشی بۆ دادەنا .

٤. دانانی ئاوازەکانی :

دانــانی ئاوازەکــانی بــە پێــی پیتــی (ئەبجــەدی) بــوو . هــەروەها قوتابیەکانیشی سەرەتا لەسەر ژەنینــی ئـامێری (عـود) ڕادەهێنـا ، کـە وەك ئاشکرایە مێژوەکەی بۆ سەدەی دووەمی زاینی دەگەرێتەوە .

٢. فەلەک:

دەرکـەوتنی قوتابخانـەکانی فەلـەك لـە بەغـدادا، دەگەڕێتـەوە بـۆ سەردەمی ڕەشید و بە تایبەتی مـەئمون، کـە زانایـان کـاری باشـیان بـە ئەنجام گەیاند لەم زانستەدا و لێکۆڵینەوەی باشیان کرد لـە ناوچـەکانی (بەغداد ، دیمەشق ، ...[1])، بۆئەمەش ڕوانگەیەکیان دروستکرد(مرصد)ێك لە دیمەشق وئەوی دیکەشیان لە ناوچەی شماسیە لە سەروی ڕۆژهـەلاّتی بەغداد بۆ سەیرکردن و لێکدانەوەی جوڵە فەلەکیەکان [2] .

صـلیخ ، کـە جێگایـەکی گـەورەبو لـە بەغـداد ، خەلیفـە مـەئمون و گـەورە زانایـانی بـواری فەلـەکی تێـدا کۆدەبونـەوە ، کـە بـیردۆز و کـارە زانــستیەکانی تایبــەت بــەم زانــستەیان دەخــستە ڕوو . لەبەغدادیــشدا مرصدێکی لێبوو کە بە مرصدی مـەئونی ناسـرابوو[3] ، چـەند فەلەکناسـێك کاریان لەسـەر دەکـرد، وەك : (سـند کـوڕی عـەلی مـنجم مـەئمونی) کـە شـوێن و جێگـە و جوڵـەی کەوکەبـەکانی دیـاری دەکـرد. عـەباس کـوڕی سـەعید جەوهـەریش لێکۆڵینـەوەی لەسـەر شـوێنی هەنـدێ لـە هەسـارە جولاّوەکان کرد، هەروەها یەحیا کوڕی ئەبی مەنصور منجم ، کتێبێکـی نوسـی بـەناوی (الـزیج ممـتحن) ، کـە تیایـدا بـاس لـە هەسـارەکان و دیـاریکردنی جوڵـەیان (خێـرای ، هێواشـی ، وەسـتان ، گەڕانـەوە ،..)

---

[1] د. جابر عزیز الشکری : تأرسخ العلم الکیمیاء ، ص٨٣ .

[2] د. علي عبداللة الدفاع : اثر علماء العرب والمسلمین في تطویر علم الفلك ، ص١٦

[3] هـ . س ، ص ١٧ .

دەكات لەگەڵ كتێبێكی تر بەناوی (السد الساعة في الارتقاع بمدينة السلام) و كتێبێكی تریش بەناوی (المدخل الى علم هيئة الافلاك وحركات النجوم) كە ئەحمەد كوڕی محمد كوڕی كەثیرفرغانی نوسی. دوایی كوڕەكانی موسا كوڕی شاكر* دەستیان كرد بەكار لەسەر مەرصدەكەیی لە دەرگای طاق لەسەر ڕوباری دیجلە و توانیان كۆمەڵێ زانیاری لەسەر گەردون بە دەست بهێنن [1].

یەكێكی دی لەوانەی لە زانستی ئەستێرە و هەسارەكاندا كاری دەكرد(جەعفەر كوڕی عومەر بەڵخی)بوو كە دەناسرێ بە(ئەبومعشر فلكی)، لەسەرەتای ژیانیدا لەگەڵ هاوەڵانی فەرمودەدا بو ، پاشان دەستی كرد بە زانستی هەسارەكان لە تەمەنی (٤٧)ساڵیدا و چەند دانراوی بە نرخی دانا لە وانە (اثبات العلوم) و (هيئه الفلك) ، ئەوەی زیاتر توانی پەرە بدات بەزانستەكەی تەمەنە درێژەكەی بو كە دەڵێن زیاتر لە (١٠٠) ساڵ ژیاوە[2].

ول دیورانتیش لەم بارەیەوە دەڵێ : (مەئمون كۆمەڵێ لە فەلەكناسەكانی دانا بۆ سەیر كردنی بورجە ئاسمانیەكان و لەمەوە چەند ئەنجامێكیان بە دەست هێنا، لەوانە: (تاقیكردنەوەی دۆزراوەكانی بەطلیموسی فەلەكی، دراسەكردن لەسەر خۆرە پەڵە و بەدەست هێنانی

---

* سێ بران ، ئەحمەدی كڕی موسا (مردوە لە ٢٦٥ ك/ ٨٧٩م) ، بەناوبانگ بو لە زانستی میكانیكدا . محمد كوڕی موسا ن شارەزا بو لە زانستی فەلەك و بیركاریدا ، مردوە لە (٢٥٩ ك ٨٧٣م) . لەگەڵ حەسەنی كوڕی موسا ، كە بەناوباگ بو لە ئەندازیاریدا . بڕوانە / عباللە سندە : ال شاكر ، ص ٥ ، ٨ .

[1] محمد رجب السامرائي : علم الفلك عند العرب ، ص ٨٤_٨٥ .

[2] د. حسن ابراهيم حسن : تأريخ الاسلام ، ج٢ / ص ٢٨٨ .

خرِێتی زەوی ، کە ئەمشیان سەرەتا بە پێوانەی پلەی زەوی کرد بە سەیرکردن و دیاری کردنی شوێنگەی خۆر لە تەدمور و سنجار لە یەك کاتدا)[1]، لەبەر ئەوەی تەدمور و سنجار زەویەکەی لە ئاستی ڕوی دەریاوە یەکسانە. ئیبن خلکان، تەواوی باسەکەی هێناوە و شێوازی کارکردنیان لە بیابانەکانی (سنجار) و (کوفە) دا بۆ سەلماندنی ئەو ڕاستیەبوو کەوا لە کتێبە کۆنەکاندا خوێندبویان، لەمەشەوە ئەو ڕاستیەیان بۆدەرکەوت کە هەموو پلەکانی فەلەك بەرامبەر بەڕوی زەوی (١ / ٣ ، ٦٦) میلە ، ژمارەی پلەکانی فەلەکیش (٣٦٠) پلەیە ، لەبەر ئەوەی فەلەك دابەش ئەبێت بەسەر (١٢) بورجدا و هەمو بورجێکیش (٣٠) پلەیە ، بەمەش دەکاتە (٣٦٠) پلە، ئەمانیش هاتن ئەم پلەیەیان (٣٦٠) لێکدا لەگەڵ (١ / ٣ ، ٦٦) بەمەش (٢٤) میل ئەنجامی بوو کە دەیکردە (١٨) هەزار فرسەخ [2].

لە دوای گەیشتن بەم ئەنجامە و سەلماندنی بیرۆکەی پێشینان، سێ براکە کتێبێکیان نوسی لەسەر پێوانەی ڕوبەری بازنە (في قياس مساحات مسطحة او مستديرة)، کە پاشتر وەرگێڕرا بۆ لاتینی لەلایەن (جیرارد الکریمونی) . کتێبەکە لە وڵاتانی ڕۆژئاوا ناسراوە بە کتێبی (سێ براکە) liber trium fratrum de geometrica[3] ناسراوە.

هەروەها کتێبێکی ناوداریان دانا بەناوی (الزیج المصحح) کە ئەم کتێبە بیردۆز و چەند ڕاستیەکی گرنگی تێدایە ، لە بارەی ئەنجامە

---

[1] ول ديورانت : قصة الحضارة ، ت : محمد بدران ، ج٢ من مجلد الرابع / ص١٨٢ .

[2] ابن خلكان : وفيات الاعيان ، ج٥ / ص ١٦١_ ١٦٣ .

[3] زيغريد هونكة : شمس العرب تسطيع على الغرب ، ص١٢٠ .

ژمێریایەکانەوە ، ئەوەبو ژمارەکانی لادانیان دۆزیەوە (٥٣٣ ، ٣٣ خولەك ، ٥٩ چرکە)[١] .

مەئمون بۆ خۆیشی بەڕادەیەکی زۆر کەوتبوە ژێر کاریگەری ئەم زانستەوە ، دکتۆر حسن ئیبراهیم حسن نمونەیەکمان بۆ باس دەکات کە لە ئیبن (قیفطي)ەوە بۆمان دەگێڕێتەوە ، کە مەئمون پشتی پێبەستوە لە هەڵبژاردنی ئەو ڕۆژەدا بۆ بەیعتدان بە عەلی ڕەضا [٢] .

٣. بیرکاری:

ئیبن خەلدون دەڵێ : (یەکەم کەسێ کتێبی لە زانستی بیرکاریدا نوسیبێ ، خوارزمیە [*٣]) . خوارزمی بە دامەزرێنەری زانستی بیرکاری عەرەبی دادەنرێت ، کە گوێزرایەوە بۆ سەر زمانی لاتینی لە سەدەی (١٢) هەمدا . هەمو ئەو بابەت و لێکۆڵینەوانەی کە هەیبون لە زانستی بیرکاریدا کۆی کردنەوە لە بەرگێکدا بەناوی (الجبر والمقابلة)، کە ڕۆژئاوا سودێکی گەورەی لێبینی، وەك ساربۆن لەبارەی بەرهەمەکانیەوە دەڵێ :

---

[١] د. جابر عزیز الشکری : تأریخ العلم الکیمیاء ، ص٨٣ .

[٢] د. حسن ابراهیم حسن : تأریخ الاسلام ، ج٢ / ص٢٨٧_ ٢٨٨ .

[*] ناوی ئەبو جەعفەر محمد کوڕی موسا خوارزمیە ، لە ساڵی (١٦٤ك / ٧٨٠م) لەدایك بوە لە شاری (خیوە)ی خوارزم (ئۆزبکستان) .پاشان هاتۆتە بەغداد و شارەزاییەکی تەواوی لە زانستی بیرکاری و فەلەکدا بەدەست هێناوە و بۆ یەکەم جار وشەی (جبر) لەلایەن خوارەزمیەوە بەکارهات ، کە رۆژئاواییەکان پێی دەلێن (الجبرا).هەروەها سەبارەت بەناوی خوارزمیش لەرۆژئاوادا بە (الکاجوری) ناسراوە. مردوە لە ٢٣٥ك / ٨٥٠م . بڕوانە / ابن الندیم : فهرست ، ص ٣٧٦ . الدکتور محمد جواد سعدالدین و نافع یحیی الدراجي : الریاضیات في التراث العربي الاسلامي ،ص ٨.

[٣] ابن خلدون : مقدمة ، ص ١٦٥ .

(بەرهەمەکانی خوارزمی لە بیرکاریدا سەرەتایەکی زانستیانەن بۆ زانستی بیرکاری لە ئەوروپادا و سەرچاوەیەکی سەرەکیشن بۆ زانستی بیرکاری)[1].

کتێبی (حساب الجبر والمقابلة)، باس لە کۆمەڵێ لە کێشە بیرکاریەکان دەکات کە ڕودەدەن لە کاتی کارکردندا بە شێوەیەکی کرداری. ئەم کتێبە وەرگێرڕا بۆ لاتینی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا و زانستەکەشی ناوی خۆی وەرگرت ** و بووە وشەیەکی جیهانی [2]. هەروەها لە بواری ژمێریاریشدا کتێبی (الحساب)ی دانا کە ساربۆن لەبارەیەوە دەڵێ : (کتێبی الحسابی خوارزمی ، شوێنەواری دیارە لەسەر زانستی بیرکاری ئەوروپا لە چەرخی ناوەڕاستدا). لە هەردوو کتێبەکانیەوە توانیویەتی ئەنجامە بیرکاریەکانی وەك : (کەڕەت ، کۆکردنەوە ، لێدەرکردن ، ...) بدۆزێتەوە ، لەگەڵ ئەنجامەکانی کڕین و فرۆشتن و پێوانەزانی و ویراثەت ، ......، لە ڕوی ئاینیشەوە توانیویەتی کاتەکانی نوێژ و زەکات و ڕۆژوو و حەج دیاری بکات[3] .

سەبارەت بە کتێبی (الحساب)ی، کتێبێکی ژمێریاری فێرکاری قەبارە بچوکە کە تیایدا شەرح و ڕێگای بەکارهێنانی سیستمی ژمارە هیندیەکان دەکات ، ئەم کتێبە وەرگێرڕا بۆ زمانی ئیسپانی ئەڵمانی و

---

[1] د. احمد محمد عوف : صناعة الحضارة العلمية في الاسلام ، ج٢ / ص ٦١ .

** وشەی ahlgorthmus ، کەسایەتی (رینو) سەلماندی کە ناوی خوارزمی ئەصڵی وشەکەیە، ئەمەش بویە هۆی چارەسەری ئەو کێشەیەی کەلەسەر ناوەکە هەبو ، کە پێیان وابو ناوەکەیان لە وشەی یۆنانی یا لاتینی ،... هاتوە . بەڵام ئەڵمانەکان بۆ ئاسانکردنی وشەکە لەسەر زمانیان کردیانە ahlgorizmus . بڕوانە / زیغرید هونکە : شمس العرب تسطع على الغرب ، ص ٧٥ و ٧٧ .

[2] زیغرید هونکە : هـ . س .

[3] د. احمد محمد عوف : صناعة الحضارة العلمية في الاسلام ، ج١ / ص٦٤_٦٥ .

لاتینی له سەدەی (١٢)دا، یەکەم نوسخەی گەڕێنرایەوە لەساڵی (١١٤٣ز) کە بە خەتی خۆی نوسیویەتی و ئێستا هەیە لە کتێبخانەی (البلاط) لە فینیا و نوسخەی دووەمیشی لە دێرسالم لە (یدلبرج) .

هاوەڵانی شێوازی ڕێگای بیرکاریانەی(خوارزمی) لە(ئیسپانیا،ئەڵمانیا، ئینگلیز) خۆشحاڵ بون بەسەرکەوتنیان بەسەر هاوەڵانی ڕێگای شێوازی ژمێریاری ناسراو بە (اباکوس) بەمەش ژمارەی عەرەبی تاوەکو (٩) کە سفر لە پێشی هەمویانەوە دانرابوو لە هەموو ئەوروپادا بڵاوبۆوە[١]. لە ساڵی (٨١٣ م)یشدا خوارزمی ژمارەی هیندی لە نەخشە بیرکاریەکاندا دانا ، ئەمەش پاشتر بڵاوبۆوە بە زمانی لاتینی[٢].

٤. جوگرافیا:

لە چەرخی یەکەمی عەباسیدا جوگرافیا هۆیەك بوو بۆ فراوانبونی بازرگانی و پەیوەستکردنی شاری بەغداد وەك مەڵبەندی عەباسیەکان بە وشکانی و ئاوی وڵاتە دورەکان . ئەویش بە گرتنە بەری ڕێگا هێمن و ئاسایشەکان .

هەروەها جوگرافیا پاشماوەیەکی گەورەبو لە ئاسانکردنی سەفەرەکان و تاقیکردنەوەی ڕێگاکان لە ڕێگای گەڕیدەکانەوە ، کۆمەڵێکی زۆر لەم پێناوەدا هەستان بە چەند گەشتێکی بەهێز و گرنگ ، پاشتریش هەستان بە دانانی چەندان کتێب لەو بوارەدا کە وەصفی ئەو وڵاتانەیان دەکرد کە بینیبویان چ لە ڕوی پێگەی جوگرافیەوە یا کۆمەڵایەتیەوە ،...

---

[١] زیغرید هونکە : هـ . س .ص٧٦ .

[٢] ول دیورانت : قصة الحضارة ، ت : محمد بدران ، ج٢ من مجلد الرابع / ص١٨٠.

وەك ئاشـكرایە لەسـەردەمی هـارون ڕەشـیددا گەشـت كـردن بـۆ ناوچەكانی كەنداوی عەرەبی (فارس)تاوەكو نیمچە دورگـەی ملقـا (كـە ئێستا پێی دەوترێـت شـبه جزیـرة الملایـو)هـەبووە [1]، دەڵـێن تەنانـەت گەیشتونەتە كوبا لە ڕێگای دەریاوە، وەك ئەوەی لە فتوحاتی ئیـسلامیدا گەیـشتنە ناوەڕاسـتی ئاسـیا و ولاّتـی هنـد لـە ڕۆژهەلاّتـەوە ، وە لـە خۆرئاواشـەوە گەیـشتنە بـاكوری ئـەفریقیا و ئـەوروپا ، بـەلاّم ئەگـەر چاودێری ئەم بەرهەمە جوگرافیە گەورەیە بكرێت دەبینین كە ئاشكرا نیە بە شێوەیەكی ڕون ، تەنها لە چەرخی دوەمی عەباسیدا نەبێت .

لەگـەڵ ئەوەشـدا هـەر لـەم سـەردەمەدا چـەند هـەوڵێك دراوە لـەو پێناوەدا، وەك جوگرافی ناسی فارسـی (خردازبـە) لـە نیـوەی یەكـەمی چەرخی سێهەمی كۆچی ، كتێبێكی نوسیوە لەو بوارەدا بەناوی (المسالك والممالك) كە دائەنرێت بە كۆنترین كتێب بـە زمـانی عـەرەبی نوسـرابێت، كـەدەبووە ڕێ نیـشاندەرێك بـۆ موسـافیرەكان لـە ڕێگـای ئاویـدا، كـە لـە ڕێژگەی ڕوباری دیجلەوە دەستی پێدەكرد تاوەكو هیند و چین[2] .

خـوارزمی لـە بـواری جوگرافیاشـدا بەرهـەمی هـەبووە، وەك كتێبـی (صورة الأرض) یان (الربع المعمور) كـە لەسـەر داوای خەلیفـە مـەئمون نوسی و تیایدا پێوانە و جوڵەی زەوی كردووە و درێژی ڕوبار و شاخەكان و شوێنەكانیـشی دیـاریكردوە) . ڕۆژهەلاّتناسـی ئیتـاڵی (نیللینـۆ) ، وەصفی ئەم كتێبە دەكات و دەڵێ : (دایكی هەمو كتێبە توراثیـەكانـە و هیچ كتێبێك نەبووە وەك ئەم كتێبە لە ئەوروپای سەرەتای شارستانیەتدا

---

[1] د. حسن ابراهیم حسن : تأریخ الاسلام ، ج٢ / ص ٢٥٩ .

[2] هـ. س ، ص ٢٨٦_٢٨٧ .

)[1] . هەروەها کتێبێکی تری بچوکیشی هەیە بەناوی (التقویم البلدان)کە تیایدا ماوەی نێوان شارە بەناوبانگەکانی ئەو کاتی کردووە[2]. هەروەها بە بەشـداری (٣٩) کـەس لـە زانایـان هەسـتان بـە دانـانی مەوسـوعەیەکی جوگرافی گەورە بۆ خەلیفە مەئمون [3].

٥. مێـژوو:

لە دەورەی ئەبو جەعفەری مەنصوردا، زیـاتر مێـژوو لـەو دوو کتێبـە وەرگێڕاوەی ئیبن موقەفەعدا دەبینرا کە ئەوانیش : (خداینامة في السیر ، التاج في السیرة أنوشیروان)بوو[4]، بەڵام پاشتر و لە دەورەی هارون ڕەشید و مەئموندا کۆمەڵێ لە مێژونوسی گەورە دەرکەوتن، بەڵام ئێمە ئەگەر لـە دەستپێکەوە دەست پێبکەین، ئەوا یەکەم کـار بەرچـاومان دەکـەوێت لـە جیهانی ئیسلامیدا، کتێبی (الأخبـار)ی محمـد کـوڕی ئیـسحاقی سـەراجە (مـردوە لـە ١٥٢ ك / ٧٦٧م) ، کـە باسـی لـە هـەواڵی فەرمودەناسـان و وەزارەتەکان و ویلایەتەکانی کردووە، هەربۆیە بەشێخی مێژونوسی سیرە و غەزوەکان دادەنرێت کە پاشتر هەریەك لە زیـاد بکـائی و ئـیبن هیـشام[5] خاوەنی کتێبی (السیرة النبویة، مـردووە لـە ٢١٨ك / ٨٣٢م لـە میـصر)، سودێکی باشیان لێوەرگرتوە[6] .

---

[1] د. احمد محمد عوف : صناعة الحضارة العلمیة في الاسلام ، ج٢ / ص٦٧_٦٨ .

[2] هـ. س ، ص ٦٨ .

[3] ول دیورانت : قصة الحضارة ، ت : محمد بدران ، ج٢ من مجلد الرابع / ص١٨١ .

[4] د. احمد فرید : عصر المأمون ، ج١ / ص٣٨٧.

[5] د. شوقی أبو خلیل : أطلس السیرة النبویة ، ص٢٣٩ .

[6] د. حسن ابراهیم حسن : تأریخ الاسلام ، ج٢ / ص ٢٨٦ .

داهێنانە نوێکەی واقدیش * لە بواری نوسینەوەی مێژوودا جێی خۆیەتی کە قامکی لەسەر دابنێین و باس لە شاکارەکانی بکەین . نوسینەکانی واقدی تەنها لەوەدا کۆنەبۆتەوە کە سەردێکی مێژویی بگێڕێتەوە ، بەڵکو تێکەڵ کردنی ڕوداوەکانە لەگەڵ فەرمودە و فیقە و علوم قورئاندا . واقدی هاتووە باسی هەریەك لە هاوەڵان وشێواز و هۆکارەکانی شەهیدبونیانی کردووە، بۆ ئەمەش پێویستی بە گەڕانێکی زۆر بووە ، بۆیە ئەتوانین بڵێین زیاتر کارەکەی نزیك بووە لە کاری گەڕیدەکانەوە . ئەوەی ئەم بەرهەمەی واقدی لە سیرەی ئیبن ئیسحاق جیا دەکاتەوە ئەوەیە کە تەنها باس لە ژیانی پێغەمبەر ناکات، هەر لەبەر ئەمەشە کە ناوی ناوە (الطبقات)، لەبەر ئەوەی بەشێوازی بەش بەش و پۆلێن کاری مێژوییانە دابەشی کردوە و تەنها یەك کەس ناگرێتەوە [1]

لە گرنگترین کتێبەکانی کە لەم بوارەدا نوسیونی، ئەوانیش (أخبار المكة ، الطبقات ، فتوح الشام ، فتوح العراق ، الجمل ، مقتل الحسين ، السيرة ، أزواج النبي ، حرب الاوس والخزرج ، صفين ، سيرة ابي بكر ووفاته [2] ،....).

یەکێکی تر لەو بەرهەمە ناوازانەی لەبواری مێژوودا لەم دەورەیەدا نوسراون بریتیە لە (الطبقات الكبرى)ی محمدی کوڕی سەعد (مردووە لە ٢٣٠ك / ٨٤٤م)، کە بە سەرنجدانمان لە پێڕستی ئەم کتێبە ئەوا هەست بە پۆلێن کاریەکی جوانی ئەو بەرهەمە دەکەین، کە نوسەر توانیویەتی بە

* ناوی ئەبو عەبدوڵلا محمد کوڕی عومەر واقدی ، شیعەیە بوە قازی لە سەردەمی خەلیفە مەئموندا ، لە دایك بوە لە (١٣٠ك / ٧٤٧م) ، مردوە لە ذي الحجةی (٢٠٧ك / ٨٢٢م) ، تەمەنی ٧٨ ساڵ بوە . بڕوانە / ابن النديم : الفهرست ، ص١٤١_ ١٤٢ .

[1] د. محمد رجب البيومي : هارون الرشيد ، ص١٢٧ .

[2] ابن النديم : الفهرست ، ص ١٤١ .

شێوازێکی پۆلێنکاری زۆر جوان باس له (ڕەچەڵەکی پێغەمبەر ، ژیانی پێغەمبەر ، کۆچ بۆ حەبەشە ، بۆ مەدینە ، ئەوس و خەزرەج ، غەزوە و سریەکانی پێغەمبەر ، وەفاتی پێغەمبەر ، هاوەڵانی پێغەمبەر ، ئافرەتانی دەوری پێغەمبەر ، باسکردنی تابعین بە شێوازی پۆلێنکاری ، ...). کە پاشتر لە هەشت بەشدا بە چاپ گەیەنراوە .

هەریەکەلە کتێبەکانی [1]: (العثمانیة ، امامة معاویة ، امامة بني العباس ، وجوب الامامة ، الامامة عند الشیعة)ی جاحظ، بریتین لە چەند لێکۆڵینەوەیەکی مێژویی لەبارەی ئیمامەتەوە. جاحظ لە هەر سێ کتێبی ئیمامەتی (عثمان ، معاویه ، بنی عباس)دا توانیویەتی بەپشت بەستن بە سەردەمە جیاوازەکان و ئەو ڕوداوانەی وا هاتونەتە گۆڕێ، بە شێوازێکی زانستیانە گوزارشتی لێوە بکات .

لە کتێبی (عثمان)دا باس لەو فەترە مێژوییە دەکات کەوا لە مێژوی ئیسلامیدا بە سەردەمی فیتنە دادەنرێت و کۆتاییەکەشی بە شەهیدکردنی عثمان کۆتایی دێت، لەم کتێبەیدا بە توێژینەوەیەکی زانستیانە هۆکاری دەورەی عوسمان و شەهیدکردنی دەگەڕێنێتەوە بۆ دەورەی پێغەمبەر و هاوەڵانی تیایدا باس لە هەردوو کەسایەتی عوشمان و عەلی دەکات و نزیکیان لە پێغەمبەرەوە .

لە کتێبی ئیمامەتی (معاویە)دا باس لەو شێوازە نوێ و نامۆیە دەکات کە لە خیلافەتی ئیسلامیدا لە سەر دەستی معاویەدا دێتە گۆڕێ، ئەویش بریتیە لە مەسەلەی پاشایەتی، کە پێی وایە ئەمە ڕەددێکی تەواوەتی ئەوەیە کە پێغەمبەر باسی لێوە دەکات، هەربۆیە معاویە نەك

---

[1] د. طه الحاجري : الجاحظ حیاتة واثارة ، ص (١٧٨_ ١٨٨) ، هەروەها (١٩٣_ ٢٠٧) .

به كه‌سێكی فێڵباز و خراپكار دائه‌نێت، به‌ڵكو به كه‌سێكی له دین ده‌رچوو حسابی بۆ ده‌كات و كاره‌كه‌شی به‌یه‌كه‌م كوفر دائه‌نێت له ئوممه‌تی ئیسلامیدا .

هه‌روه‌ها له كتێبی ئیمامه‌تی (بنی العباس)دا ، له‌نێوان (الطالبين) و (العباسين)دا شه‌رعیه‌ت به ده‌سه‌ڵاتی عه‌باسیه‌كان ئه‌دات ، به حوكمی ئه‌وه‌ی ئه‌وان نزیكترن به پێغه‌مبه‌ر ، چونكه عه‌باس وه‌ك مامێكی موسڵمانی نزیكتره به پێغه‌مبه‌ر تاوه‌كو ئیمام عه‌لی كوڕی ئه‌بی طالب .

له كتێبی ئیمامه‌تی (شیعه)شدا، نوسه‌ر هاتووه دوو به‌راورد ده‌كات، ئه‌ویش ئه‌وه‌یه: ئیسلام له دوو چینی سه‌ره‌كی پێك هاتووه ، ئه‌وانیش :

هاوه‌ڵانی زوهد (عه‌لی ، معاذ كوڕی جه‌به‌ل ، ابي الدرداء ، ابي ذر ، عه‌مار) .

هاوه‌ڵانی فیقهیش (ابا بكر ، زيد ، خباب ، ابن مسعود ، ، ...)ن، له‌مه‌وه ئه‌وه ده‌رده‌خات كه هاوه‌ڵانی زوهد زیاتر كه‌سانێكن ناتوانن كاری ده‌سه‌لات به‌رێوه به‌رن ، به‌ڵكو هاوه‌ڵانی فیقه شیاوترن به‌و كاره.

له كتێبی (وجوب الامامه)شدا ، باس له واقیعیه‌تی ئیمامه‌ت و به‌راوردی له‌گه‌ڵ عه‌قڵدا ده‌كات و پێی وایه واجب بونی ئیمام، بونێكی عه‌قڵیه به‌به‌ڵگه‌ی ئه‌وه‌ی كه ئیمام ڕێنیشانده‌ری خه‌ڵكیه، هه‌روه‌ك چۆن پێغه‌مبه‌ران بۆ خۆیشیان ڕێنیشانده‌ر بون، له‌به‌ر ئه‌وه بۆ ڕێكخستنه‌وه‌ی كۆمه‌ڵگا ئیمام واجبه و پێشی وایه ئیمام سێ جۆره :

– ره‌سول: ئیمام و نه‌بیه .

– نه‌بی : ئیمامه به‌ڵام ره‌سول نیه .

– ئیمام: نه ره‌سوله نه نه‌بیه .

هەروەها یەکێکی دی لەسەرچاوە گرنگەکانی ئەم بوارە، بریتیە لە (صحیح البخاری)ی ئیمامی بوخاری ، کە بەشێکی بەناوی (غەزاکانەوە) ناسراوە ، کەلەلایەن مێژونوسانەوە وەك بەڵگەیەك پشتی پێدەبەستریت، یاخود مەسنەدەکەی ئیمام ئەحمەد کە بەشێکی ناوناوە (غەزوەکان)[١] .

---

[١] د. شوقي ابو خليل : اطلس السيرة النبوية ، ص ٢٣٩ .

باسی دووەم

وەرگێڕان لە دەورەی مەئموندا

أ. بزوتنەوەی وەرگێڕان:

گرنگیدانـــەکان بـــە بـــواری وەرگێـــڕان لـــە دەورەی مەئمونـــدا پێشکەوتنێکی گەورەی بەخۆیەوە بینی ، کەهەستان بە وەرگێڕانی کتێبە بیانیەکان لە زمـانی جیـا جیـاوە لـە بوارەکـانی (فەلـسەفە ، پزیـشکی ، سروشت ، فەلەك ، بیرکاری ، ٠٠٠٠٠) مـەئمون بـۆ خۆشـی کەسـێکی لاواز نەبوو، بەڵکو گەلێ هەوڵیدا بۆ بەدەسـتهێنانی کتێبـی زیـاتر لـەم بـوارەدا، بەهۆی ئەو پەیوەندیەی لەگەڵ پاشـای ڕۆمـدا هـەیبوو، هەسـتا بەپێـدانی دیاری پڕ بایەخ و لەبەرامبەردا داواکردنی کتێبەکانی (ئەفلاتون و ئەرستۆ) لـە گـرنگترین ئـەو پەیمانانـەی نێوانیـان بریتـی بوولـە پـەیمانێ لەگـەڵ ئیمپراتۆری بیزەنطینی (میخائیلی سێیەم) کە داوای کـرد کتێبخانەیـەك لە کتێبخانەکانی (ئاستانەی) پێ ببەخشێت [١] ٠ ئیبن نەدیم لەم بارەیەوە دەڵێ : (مەئمون نامە گۆرینەوەی هەبووە لەگەڵ پاشای ڕۆمدا، کە داوای کتێبە کۆنەکانی دەکرد لـە ولاّتـی ڕۆم ، لـە پـاش رازیکردنـی، کۆمـەڵێکی نارد بۆ ئەو مەبەستە ، وەك حەجاج کوڕی مطـر ، ابـن بطریـق و سـلیم خاوەنی خانەی حیکمەت، لەپاش ئەوەی بەدەسـتیان هێنـا، گەڕانـەوە و هەستان بە وەرگێڕانی وەك خۆی) [٢] ٠

[١] محمد عبدالرحمن مرحبا : الفلسفه الیونانیه الی فلسفه الاسلامیه ، ج١ / ص٣٠٣-٣٠٤ ٠

[٢] ابن الندیم : فهرست ، ص٣٤٠ ٠

خانەی حیکمەت، کە دروستکرا لەدەورەی ڕەشیددا و گەشەی سەند لەسەردەمی مەئموندا، ئەویش بەکارکردنێکی زۆر لەوەرگێڕانی کتێبەکان لە زمانەکانی (یۆنانی ، سریانی ، فارسی ، قیبطی ، ۰۰۰) ئەمەش مانای ئەوە نیە کە بە هاوکاری تەنها دەوڵەت کرابێت و خەڵکی خۆی ئەم کارەی نەکردبێت، نەخێر ، بەڵکو هەبوون بە جیا ئەم کارەیان دەکرد وەك کوڕانی (موسی منجم)[١] ۰بە گشتی ئەتوانین بڵێین کە سیفەتەکانی ئەم سەردەمەی عەباسی یەکەم ، خەریکبونی خەلیفە و ئەمیرەکانە بە زانست و ئەدەبەوە ، بە تایبەتی لە سەردەمی (منصور ، ڕەشید ، مەئمون) دا، وە خەلیفەکان بە درێژایی تەمەنیان گەورەترین هاندەربوون بۆ خەڵکی کە خەریك بن بە زانست و زانیارییەوە[٢] ۰

ئیبن قەیمی جەوزی دەڵێ : (خەڵکی عەبدوڵلاّ مەئمونیان خۆشدەویست، ئەویش هەموو جۆرەکانی زانستی دەویست ۰۰۰۰۰، بۆیە فەرمانی بە عەرەبی کردنی کتێبە یۆنانیەکانیدا بە پێشکەوتوترین کەسانی وڵات لە وەرگێڕاندا، ئەوانیش وەریان گێڕا، بەمەش خەڵکی سەرگەرم بوون بەو کارەوە) ۰

ب. هۆکارەکانی وەرگێڕانی فەلسەفەی ئیلاهی:

بزوتنەوەی وەرگێڕان لە سەرەتایدا وەرگرتنی کورتەیەك بوو لە پاشماوەی میللەتە کۆنەکان، بەلاّم پاشتر بەرەو پێشتر ڕۆیشت، وەك دەڵێن: (مەنصور گرنگی دەدا بە فەلەك ، ڕەشید بە پزیشکی ، مەئمون

---

[١] محمد عبدالرحمن مرحبا : الفلسفه اليونانيه ، ص٣٠٥ ۰

[٢] محمد لطفي جمعه : تاريخ فلاسفه الاسلام فى المشرق والمغرب ، ص (و)

بـه فه‌لـسه‌فه‌و مـه‌نتیق)[1]. په‌یوه‌سـت بـوونی مـه‌ئمون بـه وه‌رگێرانـه‌كانی فه‌لسه‌فه‌ی سروشی و بیركاری په‌ره‌ی سـه‌ند و بـووه هـۆی دروسـتبوونی دژیه‌كییه‌ك له نێوان ئه‌م دوو ئاینه‌دا له‌سه‌ر مه‌سه‌له‌ی (ته‌وحیدی خـودا) ئبن تیمیه ده‌ڵێ : (یۆنانیه كۆنه‌كان له گه‌وره موشركین بوون، ئه‌ستێره‌و بتـه‌كانیان ده‌په‌رسـت، ئه‌مـه‌ش بـه گـه‌وره سـه‌یركردنی زانـستی فیزیـا بوو.....)[2] .

له‌كۆتاییه‌كانی فه‌رمانڕه‌وایی مه‌ئموندا، مه‌سه‌له‌ی وه‌رگێڕان ده‌ورێكـی دی وه‌رگرت ئه‌ویش بریتی بوو له وه‌رگێرانی بیروباوه‌ڕ و ئاداب و هونه‌ر له فه‌لـسه‌فه‌ی یۆنانیـدا و وه‌رگێڕانـی بـیرو بـاوه‌ڕی فارسـه‌كان و مه‌سـه‌له‌ی صۆفیگه‌ری هیندی[3]. به‌ڵام هۆكاری هه‌ستانی مه‌ئمون به‌م كاره چی بوو؟ چه‌ند هۆكارێك بوون، ئه‌وانیش :

١- ئیبن نـدیم ده‌ڵـێ مـه‌ئمون له‌خه‌ویـدا ئه‌رسـتۆی بینیـوه لـه شـێوه‌ی پیاوێكی سپیدا.

- مه‌ئمون: تۆ كێیت ؟

- ئه‌رستۆ.

- مه‌ئمون: چاكترین شت چییه ؟

- ئه‌رستۆ: چاكترین له عه‌قڵدایه.

- مه‌ئمون: پێم ببه‌خشه.

- ئه‌رستۆ: بریتیه له یه‌كتا په‌رستی[4] .

---

[1] محمد لطفی جمعة : تأريخ فلاسفة الاسلام ، ص (و-ن) .

[2] ابن التيميه ، مجموع الفتاوى ، ١٧/٣٣١،٩/١٧٥ .

[3] ت.ج.دی بور : تأريخ الفلسفة في الاسلام ، ص١٢-١٣ .

[4] ابن نديم : الغهرست ، ص٣٣٩

٢– گەشەکردنی ئیعتیزال و کاریگەری مەزهەبی موعتەزیلی ، ئەمە جگـە لەوەی بۆ خۆشیی قوتابی یەحیای کوڕی موبارەك بووە و هاوڕێی ثمامەی کوڕی ئەشرەس بـووە کـە لـە گـەورەیانی موعتـەزیلی بـوو، هـەروەها بـە نزیکـی شـێخە ئیعتزالیـەکان خۆشـحالّ بـوو، بـەلاّم ئـەهلی سـوننەت لـەم سەردەمەدا وەك باسمان کرد سزایەکی زۆری چەشتووە بە دەستیانەوە[١]

٣– کەسایەتی خۆی ، کە حەزی بە ئازایەتی فیکر کردووە و بەپێویستی زانیوە کە لەو ڕێگایەوە سود بە خەڵك بگەیەنێت و ڕۆشنبیریان بکات ، وە زیاتر دەوتریت مەئمون بە هەموو شتێکی غەیرە ئیسلامی سەرسـام بـووە[٢]٠ کە بە بۆچوونی من ئەم قسەیە هەڵەیە، چونکە بەیـەکێ لەخەلیفـە زۆر دینـدارەکان نـاوی دەبـرێ و یەکـەم خەلیفەیـە لەبـەنی عەباسـدا هـەموو قورئانی لەبەر بوبێـت، ئەگـەر بەشـتی غـەیرە ئیـسلامی سەرسـام بـووە؟ لەبـەر چـی هـەموو قورئـانی لەبـەر بـوو. بـەڵکو مەبەسـت لەگرنگیـدانی بەزانست بۆ شارەزابون بـووە لـە دیـن و بیروبـاوەڕی کۆمـەڵگاکانی دی و بەراوردکردنی لەگەڵ ئیسلامدا و سودلێوەرگرتنی ئەوەی لەگەڵ دینەکەدا دەگونجێ.

لێرەدا بە پێویستی ئەزانم هەندێ خاڵ بخەمە ڕوو لەسەر مەسەلەی وەرگێڕان لەم دەورەیەدا، ئەوانیش :

١– دژایەتی دروست بوون لە نێوان عەقیـدەی ئیـسلامی و ئاینـەکانی دی بەتایبەتی بەهۆی وەرگێڕانی کتێبە یۆنانیەکانەوە ٠

---

[١] عبدالحليم محمود : التفكير الفلسفى فى الاسلام ، ص٢٨١ ٠

[٢] هـ . س ، ص٢٨٣ ٠

٢- هەڵە یان بەدەستەوە نەدانی مانای ڕوونی وشەکان، ئەمەش لە ئەنجامی شارەزانەبونی هەندێ لەو کەسانە لە زانستەکە خۆی لە لایەك و زمانەکە لە لایەکی دیکەوە ، بۆیە هەرکاتێ مانای هەندێ وشەیان نەزانیایە ئەوا وشەکەیان بە عەرەبی و وەك خۆی دەنوسییەوە وەك وشەی (synokos) کە لە وەرگێڕانە عەرەبییەکەدا دەبووە (سنوخس) یان (lethorgua) دەگۆڕا بە (لثیاخورس) ٠٠٠٠٠، [١] کە ئەمە لە لای هەندێ کەس بە هەڵە وەردەگێررا و دەبووە هۆی ونکردنی زانیارییە راستەقینەکەی [٢].

٣- گەورەیانی وەرگێڕان کەسانی مەسیحی بوون و زۆر کەم بوون ئەوانەی کە موسڵمان بوون، ئەتوانم بڵێم نمونەیان لەم سەردەمەدا تەنها (کندی) بێت، ئەویش دەڵێن پاشتر بووەتە موسڵمان، هەریەك لە (یوحنا کوڕی ماسویە -حنین کوڕی ئیسحاق کوڕەکەشی پاشتر - جبرائیل کوڕی بختیشوع و کوڕەکەی) کەسانی پەیوەست بە دینی مەسیحی بوون ، بەلأم لەگەڵ ئەوەشدا خزمەتێکی گەورەیان بە شارستانێتی ئیسلامی گەیاند ، سلمان خلصن دەڵێ : (هۆشیاربوون پێویستە لە کۆمەڵانی وەرگێڕان کە رێژەیەکی بەرچاویان بەدەرن لە بیروباوەڕی ئیسلامیانە ٠٠٠٠٠٠٠٠)[٣]محمد عبدالرحمن مرحباش دەڵێ: (بەشی گەورە لەوانەی کە هاوکاری وەرگێڕانیان کردووە سریانن و لە گەورەیانی مەسیحی

---

[١] د٠ کمال سامرائي : مختصر الطب العربی ، ٣٤٢ ٠

[٢] عبدالحلیم محمود :التفکیر ، ٢٨٣ ٠

[٣] سلمان الخلصن :موقف المتکلمین ، ج٧/ص٥٠

نەســتورین، بەشــێکی کــەم لــەو شــوێنکەوتووانە لەســەر مەزهــەبی ئەرثەدۆکسی بوون و کەمتریش لەوان یەهودی بون)[1] .

ج. وەرگێڕە بەناوبانگەکان:

١. کوڕانی موسا کوڕی شاکر:

ناوداری و دەنگدانەوەیان لە جیهـانی ئیـسلامیدا لـە دوای دانـانی کتێبە بەناوبانگەکەیانەوە بوو بە بەناوی (الحیل)، ئیبن خلکان لەبارەیەوە دەڵێ: (کتێبی حیل ، کتێبێکی سەرسورهێنەری نادرە، ڕونکردنەوەی ئەو شتانەیە کەنادیارن و لەو کتێبە باشانەیە کە سودی زۆری هەیە [2]) .

ئـیبن نـەدیمیش دەڵـێ : (کـوڕانی موسـا کـوڕی شـاکر ، بـەدوای زانــستە کۆنەکانــەوە بــون و ژمارەیــەکی زۆریــان وەرگێــڕا لــە بــوارە جیاجیاکاندا [3]....) .

هەروەها لەبارەی پەیوەندی نێوان کوڕانی موسا کوڕی شاکر (محمد ، ئەحمەد، حەسەن) لەگەڵ حنین کوڕی ئیسحاق، ئـیبن ئـەبی ئەصـیبعە دەڵێ : (محمدی کوڕی موسا کوڕی شاکر، باشترین کەسێك بـوو بـۆحنین کوڕی ئیسحاق چونکە زۆرێك لە کتێبە پزیشکی و فەلسەفیەکانی لـەوەوە وەردەگرت[4]).

بـەهۆی گرنگـی پێدانــەکانی خەلیفــە لــەم ســەردەمەدا بــە بــواری وەرگێــڕان ، مــاکس مــایرهوف دەڵــێ: (هەنـدێ پزیـشك و پیـاوی دینــی

---

[1] محمد عبدالرحمن مرحبا : من الفلسفه الیونانیه الی فلسفه الاسلامیه ، ٣٠٥ .

[2] ابن خلکان : وفیات الاعیان ، ج٥ / ص ١٦١ .

[3] ابن الندیم : فهرست ، ص ٢٧٩ . لة وفیاتدا ، ص ١٦١ _ ١٦٢ .

[4] ابن ابي اصیبعة : عیون الانباء ، ج٢ / ص ١٧٥ .

مەسیحی لەگەڵ هەندێ لە موسڵمانە ناودارەکان لە کۆشکی خەلیفەدا کۆدەبونەوە، خەلیفەش بە یارمەتی دان و بڕینەوەی بڕێك لە پارە بۆیان ، هاوکاری دەکردن بۆ بەردەوام بون لەسەر کارەکەیان، لە گرنگترینی ئەوانەش کوڕانی موسا کوری شاکر بون[1] .) .

کوڕانی موسا لەگەڵ حنین کوڕی ئیسحاق دەورێکی باشیان بینی لە وەرگێڕانی کتێبە یۆنانیەکان بۆ سەر زمانی عەرەبی ، ئیبن نەدیم دەڵێ : (کوڕانی شاکر منجم دەورێکی گەورەیان گێرا لەهێنانی کتێبەکان لە ولاّتی ڕۆم[2])، ئیبن خەلەکانیش دەڵێ: (هەریەك لە کوڕانی موسا و حنین و حبیش کوڕی حەسەن ، مانگانە پێنجسەد دیناریان پێدەدرا لەبەرامبەر کاری وەرگێڕانیاندا [3]) .

٢. یوحنا کوڕی ماسویە:

ئیبن ماسویە بەناوبانگ بو بە کاری پزیشکی ، هۆکاری دەنگدانەوەکەشی بریتی بوو لەوەی کە پزیشکی تایبەتی (مەئمون و موعتەسم ، ... [4]) بوو. لەبواری وەرگێڕاندا گەلێك کتێبی پزیشکی وەرگێررا، ئیبن ئەبی ئەصیبعە دەڵێ : (یوحنا کوڕی ماسویە، پزیشکێکی زیرەك و بەتوانا و لێهاتوو بوو لە دروستکردنی دەرمان و کاری پزیشکیدا) هەروەها دەڵێت : (حنین کوڕی ئیسحاق قوتابی یوحنا کوڕی ماسویە بوو ، لەوەوە فێری زانستی پزیشکی بوو، وەچەندین کتێبی

---

[1] د . رشيد الجميلي : الترجمة في المشرق الاسلامي ، ص ١٧٠ .

[2] ابن النديم : الفهرست ، ص ٢٤٣ .

[3] ابن خلكان : وفيات الاعيان ، ج٥ / ص١٦١ .

[4] د . رشيد الجميلي : الترجمة في المشرق الاسلامي ، ص ١٧٣ .

لێیەوە وەرگرت، بەتایبەتی کتێبەکەی جالینۆس، کە هەندێکی لە زمانی سریانیەوە و ئەوی دیکەشی لە زمانی عەرەبیەوە بوو[1]) .

یوحنا یەکێك بوو لەوانەی نێردرا بۆ وەرگرتنی دەستنوسە یۆنانیەکان لە قوستنتنیە لە ڕێگای خەلیفە مەئمونەوە، لەپاش بەدەستهێنانی پاشماوە و دەستنوسە کۆنەکانی یۆنان، گەڕاوە بۆ بەغداد و پاشان لەسەر دەستی خۆی یان هەندێ لە قوتابیانی وەك حنین کوڕی ئیسحاق و ، حەبیش کوڕی حەسەن [2]، .... کاری وەرگێڕانیان کرد بۆ عەرەبی.

٣. حنین کوڕی ئیسحاق:

حنین عبادی چوار زمانی دەزانی (سریانی ، عەرەبی ، یۆنانی ، فارسی) لە کاری وەرگێڕانیشدا بەرزترین پلەی هەبوو، ئیبن نەدیم دەڵێ: (حنین لەکاری پزیشکیدا بەهێز و زمان پاراو لە زمانەکانی یۆنانی و سریانی و عەرەبیدا بوو[3]). شەهرستانی دەڵێ : (وەرگێڕە لێزانەکان لە مێژوی ئیسلامیدا سیانن : حنین کوڕی ئیسحاق ، یەعقوب کوڕی ئیسحاق کندی ، ثابت کوڕی قرة [4]). ئیبن ئەبی ئەصیبعەش دەڵێ : (حنین زانا بوو بە زمانەکانی: عەرەبی ، سریانی ، یۆنانی ، فارسی ، لەڕوی بەکارهێنان و وەرگێڕانیشەوە لە ئەوپەڕی باشیدا بوو)[5].

کارکردنی حنین لە وەرگێڕاندا لەسەر ئەساسی بە دەستهێنانی نوسخە ئەسڵیەکە بوو، وە تەنها لەسەر یەك نوسخە کاری نەدەکرد، بەڵکو

[1] ابن ابي اصيبعة : عيون الانباء ، ج٢ / ص ١٤٢ .

[2] د . رشيد الجميلي : ه . س ، ص ١٧٨ .

[3] ابن النديم : الفهرست ، ص ٢٩٤ .

[4] شهرستاني : الملل والنحل ، ج٣ / ص ٦ .

[5] ابن ابي اصيبعة : عيون الانباء ، ج٢ / ص ١٧١ .

بەراوردی دەکرد لەگەڵ چەند نوسخەی تر تاوەکو بەرهەمەکەی گەورەیی خۆی لە دەست نەدات، شێوازیشی لە وەرگێڕاندا لەسەر بنچینەیەکی زانستیانە بوو، بۆ نمونە کتێبی (في البرهان)ی جالینۆس نادر بوو ، کوڕەکەی لە حنینەوە دەیگێڕێتەوە کەچەند گەڕاوە و پرس و جۆی کردووە لە ولأتەکانی: (عێراق ، سوریا ، فلستین ، میصر) تاوەکولە دیمەشق نیوەی بە دەستهێنا[١].

ئیبن خلکان دەڵێ : (وەرگێڕان لە زمانی یۆنانیەوە بۆ زمانی عەرەبی بەتایبەتی لە کتێبە پزیشکی و یاساییەکاندا بەرهەمی حنین کوڕی ئیسحاق بون[٢]) بەلأم لەگەڵ ئەو دەنگدانەوە گەورەیەیی کە هەیبو لە بواری وەرگێڕاندا ، زۆرێك لە وەرگێڕان هەبون بە بەرهەمی ئەو دەناسران و لە ڕاستیدا بەرهەمی ئەو نەبون، بەڵکو لەلایەن قوتابیەکانیەوە هاوکاری کرابوو، چونکە کاتێ کتێبەکان وەردەگێڕدران پێش ئەوەی بچنە خانەی حیکمەتەوە ناوی خۆی لە لاپەڕەی یەکەم دەدا کە ئەمەش بە هۆیەك دادەنرێ بۆ ئەوەی ناوی هەندێ لەو وەرگێڕانە نەزانرێ کە لە خانەی حیکمەتدا کاریان کردووە [٣].

٤. کـــــندی:

شارەزاییەکی تەواوی هەبوە لە زمانی یۆنانیدا و کاری وەرگێڕانی کردووە لەیۆنانیەوە بۆ عەرەبی و زیاتر گرنگی داوە بە زانستی یۆنانی لە بوارە جیاوازەکانی وەك (پزیشکی ، بیرکاری ، فەلسەفە[٤]). ئیبن جلجل

---

[١] د . رشيد الجميلي : ه . س ، ص ٢٤٩ .

[٢] ابن خلكان : وفيات الاعيان ،ج٢ / ص٢١٧ _ ٢١٨ .

[٣] د. كمال السامرائي : مختصر تأريخ الطب العربي ج١ / ص ٣٥٦ .

[٤] د. أحمد محمد عوف : صناع الحضارة العلمية ، ص ١٢٩ .

لەبارەی تایبەتمەندیەکانی وەرگێڕانیەوە دەڵێ : (وەرگێڕانـەکانی کنـدی زیاتر کتێبە فەلسەفیەکانن و لـەو ڕێگایـەوە هـەوڵێکی زۆری داوە تـاوەکو وشە قورس و نامۆ و لێڵ و ناڕونـەکان ڕونبکاتـەوە و پەیبـەرێت بەلایەنـە شاراوەکانی)، ئۆلیریش دەڵێ : (کاری کندی بریتی بوو لـە وەرگێـڕان لـە یۆنانیەوە بۆ عـەرەبی بەتایبـەتی کتێبـە زانستی و فەلـسەفیەکان و لـەو ڕێگایەوە دەورێکی باشـی هـەبوو لـە وەرگێڕانـی کتێبـەکانی فەیلەسـوفی یۆنانی ئەرستۆ و هەوڵی ئەدا لایەنە قورسەکانی شیبکاتەوە)[1].

د. گرنگترین بەرهەمە وەرگێڕاوەکان:

١. وەرگێڕانەکانی حنین کوڕی ئیسحاق [2] :

بەرهەمەکانی ئەرستۆطالیس ، لە بواری (فەلسەفە و ئەدەب)

١. کتێبی انالوطیقا الاول ، (باس لە شیکردنەوەی پێوانەکردن دەکات) ، وەرگێڕاوە لە سریانیەوە .

٢. کتێبی انالوطیقا الثاني ، (باس لە بورهان) دەکات . بۆ سریانی

٣. النفس (سێ مەقالە) . سریانی

٤. الحروف (١١ مەقالە) . سریانی ، ئیسحاق و دیمەشقیش بۆ عەرەبی .

٥. الکون والفساد . سریانی

بەرهەمەکانی ئەفلاتون ، لە بواری (فەلسەفە و ئەدەب)

١. کتێبی السیاسە .

---

[1] د . رشید الجمیلي : ە . س ، ص ٢٧٤ .

[2] د. رشید الجمیلي : الترجمة في المشرق الاسلامي ، ص ٢٥٣ . ابن ابي اصـیبعة : عیـون الانبـاء ، ج٢ / ص ٢٥٧ _ ٢٧٤ . ابـن خلكـان : وفیـات الاعیـان ،ج ١ / ص ٢٠٩ _ ٢١٠ . حـاج الخلیفـة : كشف الظنون ، ج١ / ص ٢٧٨ . د. أحمد فرید : عصر المأمون ، ج١ / ص ٣٨١ .

٢. النواميس ، له لایه‌ن حنين و یه‌حیاوه .

٣. طیماوس، وه‌رگێڕاوه له‌لایه‌ن ئیبن به‌طریق و پێداچونه‌وه‌ی بۆ کراوه له لایه‌ن حنینه‌وه .

به‌رهه‌مه‌کانی ئبقراط ، له بواری (پزیشکی و به‌شه‌کانی)

وه‌رگێرانه‌کانی حنین بۆ زمانی عه‌ره‌بی به ته‌فسیره‌کانی جالینۆس

١. الفصول .

٢. الكسر .

٣. الماء والهواء (سێ مه‌قاله) .

٤. طبيعة الإنسان (سێ مه‌قاله) .

به‌لاّم له به‌رهه‌مى ئبقراط وه‌رگێڕانی بۆ زمانی سریانی نیه .

به‌رهه‌مه‌کانی جالینۆس (پزیشکی و به‌شه‌کانی)

١. صناعة المقالة

٢. مه‌قاله‌یه‌ك له کتێبی (المقالات الخمس في التشريح).

٣. المزاج (سێ مه‌قاله) .

٤. القوي الطبيعة (سێ مه‌قاله) .

٥. العلل والأعراض (شه‌ش مه‌قاله).

٦. البحران (سێ مه‌قاله) .

٧. أيام البحران (سێ مه‌قاله) .

٨. الحميات (دوو مه‌قاله).

٩. الطبيب والفيلسوف .

١٠. أفضل الهيئات .

١١. مداواة الامراض .

١٢. كتب ابقراط الصحية .

١٣. محنة الطبيب .

١٤. الأدوية المفردة .

١٥. الحركات المجهوله .

١٦. الذبول .

١٧. قوية الاغذية .

١٨. رداءاة التنفس .

٢. وەرگێڕانەکانی یوحنا کوڕی بەطریق[١]:

کونیەی ئەبو زەکریایە ، یەکێك بو لە دەربارانی مەئمون ، پزیشك نەبو بەڵکو مەیلی بە لای فەلسەفەدا بوو . لاتینی دەزانی لەگەڵ یۆنانی و سریانیدا . لە وەرگێڕانەکانی :

١. سر الاسراری ی ئەرستۆ(کەباسی تەندروستی و پیشەی ئەندامەکانی لاشەی دەکرد .) .

٢. طباع الحیوان ی ئەرستۆ .

٣. أجزاء الحیوان .

٤. السموم . دەستنوسە لە ایاصوفیا .

٥. کتێبی ابقراط عن الموت . دەستنوسە لە مەکتەبی پارسی ئەهلی .

بەرهەمەکانی ئەفلاتون ، لەبواری (فەلسەفە و ئەدەب)

١. طیماوس . ٢. أرستوطالیس .

٣. الحیوان . ٤. السماء والعالم .

[١] . ابن ابي اصيبعة : عيون الانباء ، ج٢ / ص ٢٨٢. ابن النديم : الفهرست ، ص٢٤٤. د. أحمد فريد : عصر المأمون ، ج١ / ص٣٨٠

٣. وەرگێڕانەکانی حجاج کوڕی یوسف کوڕی مطـر [1] (ژمێریـار و دەفتەرداری کوفە) :

١. کتێبی المجسطي ی بطلیموسی وەرگێڕاوە .

٢. الأصول ی ئیقلیدس .

٤. وەرگێڕانەکانی ئیبراهیم کوڕی صەڵت [2] :

زمانی یۆنانی و سریانی و عەرەبیشی زانیوە ، لە وەرگێڕانەکانی :

١. کتێبی الأورام ی جالینۆس ، کە پاشـتر وەرگێـڕا بـۆ عـەرەبی لەلایـەن ئەحمەد کوڕی موساوە .

٢. کتێبی حیلة البرء ی جالینۆس، وەرگێڕاوە بۆ زمانی سریانی .

٣. تێزێکی جالینۆسە بەناوی (في صـبي یـصرع)، وەرگێـڕا بـۆ عـەرەبی و سریانی .

٥. وەرگێڕانەکانی عیسا کوڕی ئیبراهیم [3]:

قوتابی حنین کوڕی ئیسحاق ، کتێبی زۆری وەرگێڕاوە ڕاستەوخۆ بـۆ زمانی عەرەبی ، هەندێ لەو کتێبانەش، کتێبی جالینۆس بون:

١. تەفسیری عهد ی ئبقراط .

٢. تەفسیری تقدمه المعرفه .

٣. تەفسیری کتێبی القروح .

٤. تەفسیری کتێبی الأخلاط .

٥. کتێبی في العروق الضوارب .

٦. کتێبی في الأدویة المسهله .

٧. کتێبی اختلاف الاعضاء المتشابهة الأجزاء .

٨. تەفسیری جالینۆس بۆ کتێبی طبیعة الانسان ی ئیبقراط .

---

[1] د. کمال السامرائي : مختصر تأریخ الطب العربي ج١ / ص ٣٦١ _ ٣٦٢.

[2] Http : //www> ziedan.com/research /targem. Asp//.

[3] هـ . س . د. کمال السامرائی : مختصر تأریخ الطب العربي ، ج١ / ص ٣٦٢ .

٦. وەرگێڕانەکانی ئەیوب رهاوی [١]:

زانای زمانی یۆنانی و وەرگێڕ پێش حنین کوڕی ئیسحاق لە وەرگێڕانی کتێبە یۆنانیەکان بۆ سریانی. زۆربەی وەرگێڕانەکانی بەرهەمی جالینۆسە:

١. تەفسیری کتێبی الفصول ی ئیبقراط .

٢. تەفسیری کتێبی جراحات الرأس ی ئیبقراط .

٣. کتێبی الاورام .

٤. رداءاة التنفس .

٥. کتێبی في اراء ابقراط وأفلاطون .

٦. کتێبی في تشريح الرحم .

٧. کتێبی صناعة الطبية .

٨. کتێبی فی علاج التشريح .

٩. کتێبی تشريح الحيوان الميت .

٧، وەرگێڕانەکانی سەعید جەوهەری [٢] :

کتێبی السموم ی هیندی لە فارسیەوە بۆ عەرەبی وەرگێرا بە فەرمانی خەلیفە مەئمون .

٨. وەرگێڕانەکانی عیسا کوڕی یەحیا [٣]:

بەرهەمەکانی ئیبقراط لە بواری (پزیشکی و بەشەکانی)

١. تقدمة المعرفة .

٢. الأمراض الحادة .

٣. أبيذيميا .

---

[١] . د. أحمد فريد : عصر المأمون ، ج١ / ص ٣٨٥ . .

[٢] د. كمال السامرائي : مختصر تأريخ الطب العربي ، ج١ / ص٣٦١ .

[٣] د. أحمد فريد : ص ٣٨٣ .

٩. وەرگێڕانەکانی حبیش کوڕی ئەعصم [١]:

بەرهەمەکانی جالینۆس ، لەبواری (پزیشکی و بەشەکانی)

١. التشريح الكبير .
٢. اختلاف التشريح .
٣. التشريح الحيوان الحى .
٤. التشريح الحيوان الميت .
٥. تشريح الرحم .
٦. المني .
٧. علم أبقراط بالتشريح .
٨. الرياضة بالكرة الصغيرة .
٩. الرياضة بالكرة الكبيرة .
١٠. العادات .
١١. منافع الأعضاء .
١٢. تركيب الأدوية .
١٣. خصب البدن .

[١] أحمد فريد: نفس المصدر ، ص ٣٨٣ .

ئەنجام

دەگەینە چەند خاڵێك :

- زانست وەرگێڕان لە دەورانی مەنصور و ڕەشید و مەئموند، گەشەسەندنێکی گەورە بوو لەشارستانیەتی ئیسلامیداکە بناغەی دارِشت بۆ نەوەکانی دواتر تاوەکو زیاتر بەرەو پێشی بەرن.
- شارستانیەتەکە پڕە لە کەسانی ئامۆژگاریکەر ، گەڕیدە ، زانا ، دانا لە تەواوی چینە جیاوازەکانی نێو کۆمەڵگا .
- ئاشنابوین بە زۆرێك لە کەسایەتیە ناودارەکانی ئەو سەردەمە ، بە پزیشکانی بە ئەستێرەناسانی ، بە مامۆستایانی ، وە توانیمان تاڕادەیەك ئاشنابین بە هەندێك لە زانستەکەیان .
- گەیشتینە ئەوەی کە موسڵمانان چەندە پێشکەوتوبون و چەندە لێهاتوبون و هەوڵییان داوە بۆ نوسینەوەی ئەو زانستەیان بۆ نەوەی نوێ، بەڵام بەداخەوە نەوەی نوێ نەیتوانیوە پەرەی پێبدات و تەنانەت فەرامۆشیشی کردووە بۆ کەسانی تر.
- باسکردن بوو لەوەی ئەم شارستانیەتە تا چەند توانیویەتی سود بگەیەنێتە خۆرئاوا ، وە خۆرئاوا تا چەند کاریگەری هەبوە لەسەر جیهانی ئیسلامی و دەوڵەتی عەباسی بەتایبەتی لەگەڵ باسکردنی ڕای زانایانی بە ویژدان و نیشاندانی لایەنە جوانەکانی ئەم شارستانیەتە .
- باسکردنی ئەو کاریگەری و دەرئەنجامانەی لە وەرگرتنی شارستانیەتەکانی هیندی و فارسی و یۆنانیەوە هاتۆتە گۆڕێ .

- ڕون کردنــەوەی پێگــەی موعتەزیلــە لــە ســەرەتای دەوڵــەتی عەباسیەوە تاوەکو تەواوبونی دەورەی مـەئمون و باسـکردن لـەو هەڵبەز و نشێوانەی کە ئەم فیکرەیە و کەسانی پەیڕە و کەری بە خۆیانەوە گرتووە .
- بە دەرخستن و دەوری عەلەویەکان لە خزمەتکردنی شارستانیەتی ئیسلامی و زیادکردنی ئەو مشتە لە خەروارێك .
- خستنە ڕوی ڕۆڵی هەریەك لـە زانـا موسـڵمانەکانی وەك جـاحظ ، کینــدی ، خــواریزمی و بــە دەرخــستنی زانینەکــەیان لــە بــواره جیاوازەکانی زانستدا .

پاشکۆ

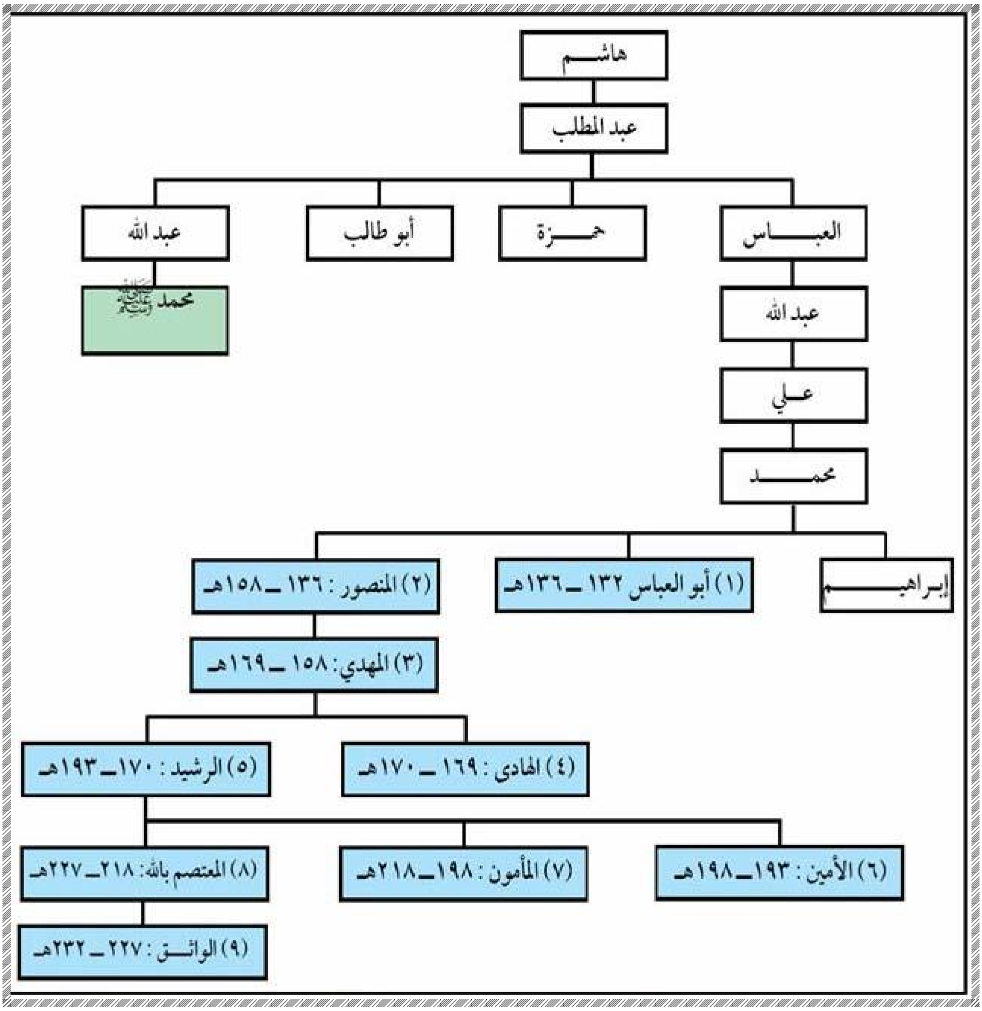

ڕەچەڵەکی عەباسیەکان لەگەڵ ناو و ماوەی فەرمانڕەوایی خەلیفەکانی دەورەی یەکەمی عەباسی

خلفاء العصر العباسي الأول: ١٣٢ - ٢٣٢ هـ

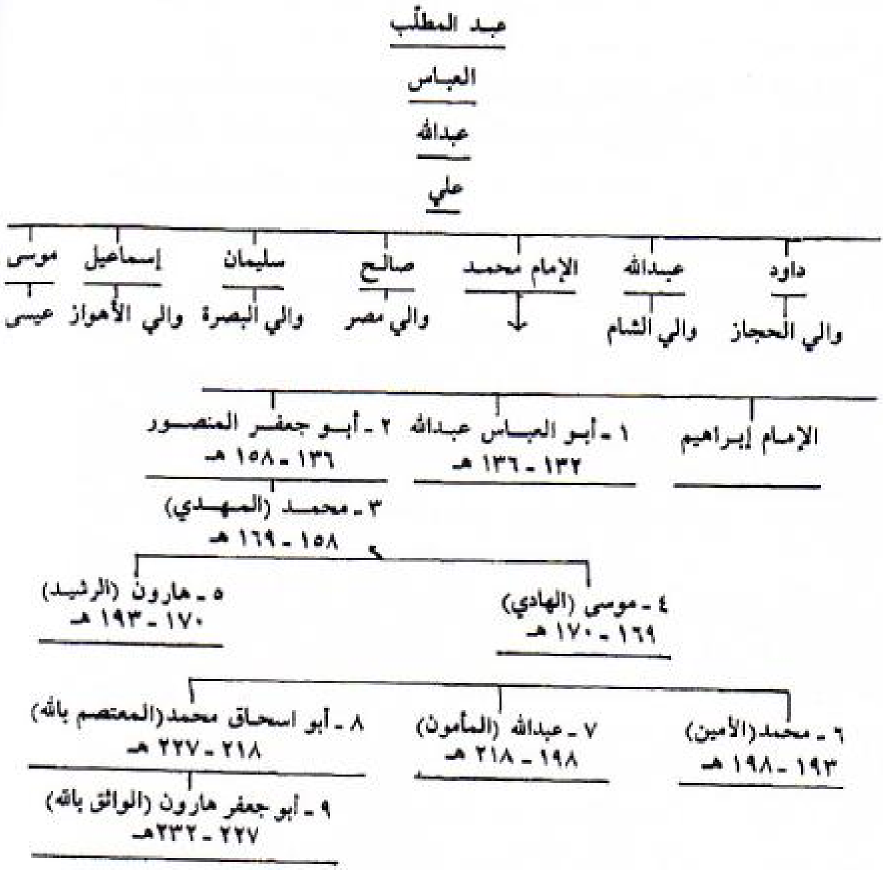

سنوورى دەوڵەتی عەباسی
هەتا ساڵی ٨٤٧زاینی

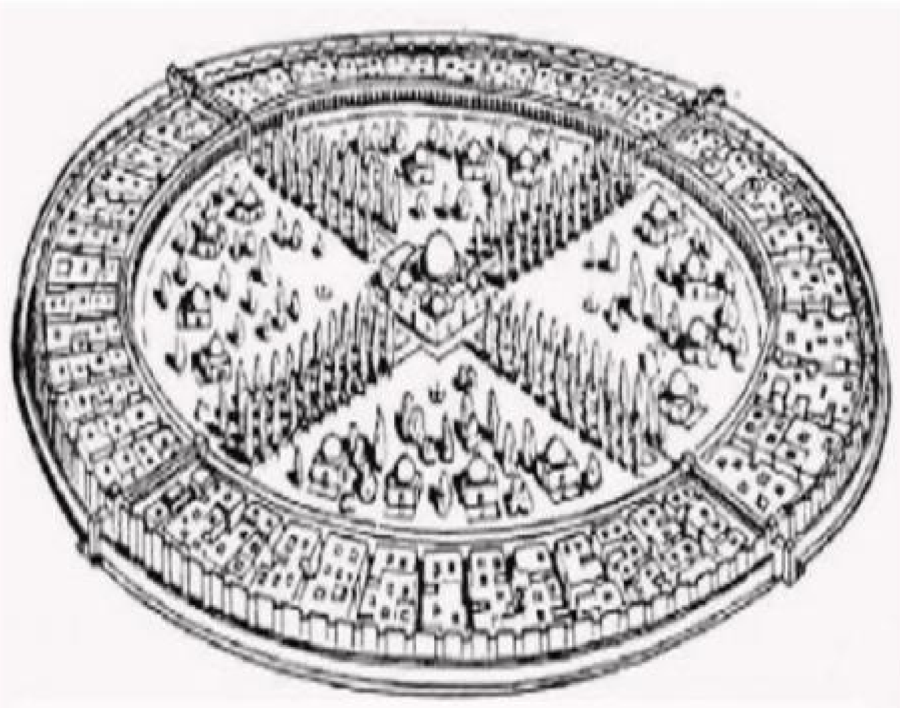

گەشتی ئەحمەدی کوڕی حەنبەل بەدوای زانستدا
بحر الظلمات (الأطلسي)
البحر الأسود
البحر الكبير (المتوسط)
الصحـــراء الكبـــرى
مصر
السودان
الحبشة
خراسان
فارس
سجستان
مكران
شبه جزيرة العرب
بحر القلزم (الأحمر)
بحر العـــرب
المحيط الهنــدي

گەشتی دارەمی بەدوای زانستدا
البحر الكبير (المتوسط)
بحر قزوين
مصر
النفود
فارس
سجستان
كرمان
الخليج العربي
بحر القلزم (الأحمر)
بحر العرب
المحيط الهندي
الاصطلاحات
مكان الولادة
مكان الوفاة
خط سير الرحلة

گەشتی بوخاری بەدوای زانستدا
البحر الكبير (المتوسط)
بحر قزوين
مصر
النفود
فارس
سجستان
كرمان
الخليج العربي
بحر القلزم (الأحمر)
بحر العرب
المحيط الهندي
الاصطلاحات
مكان الولادة
مكان الوفاة
خط سير الرحلة
ثم العودة إلى بخارى

ئستورلاب

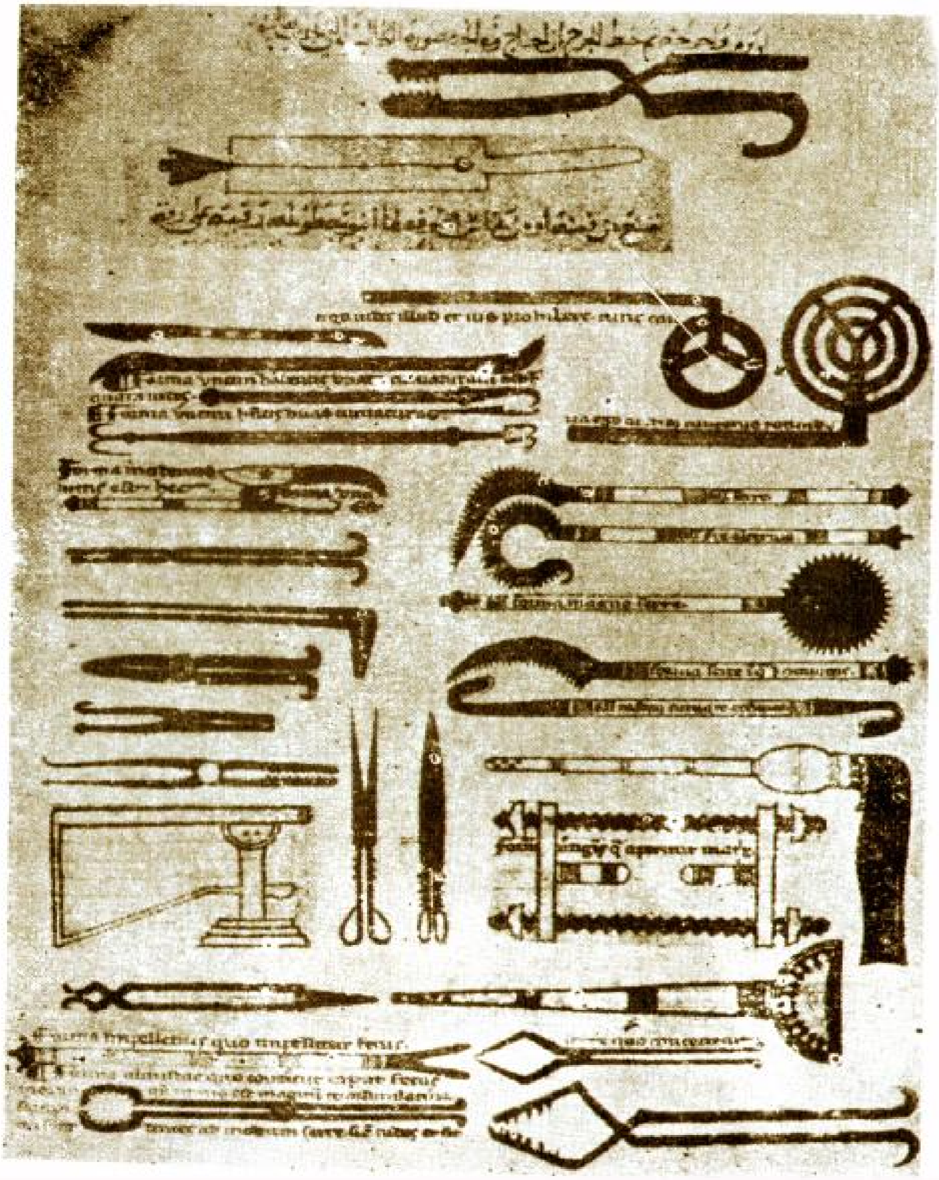

ئامێرەکانی نەشتەرگەری

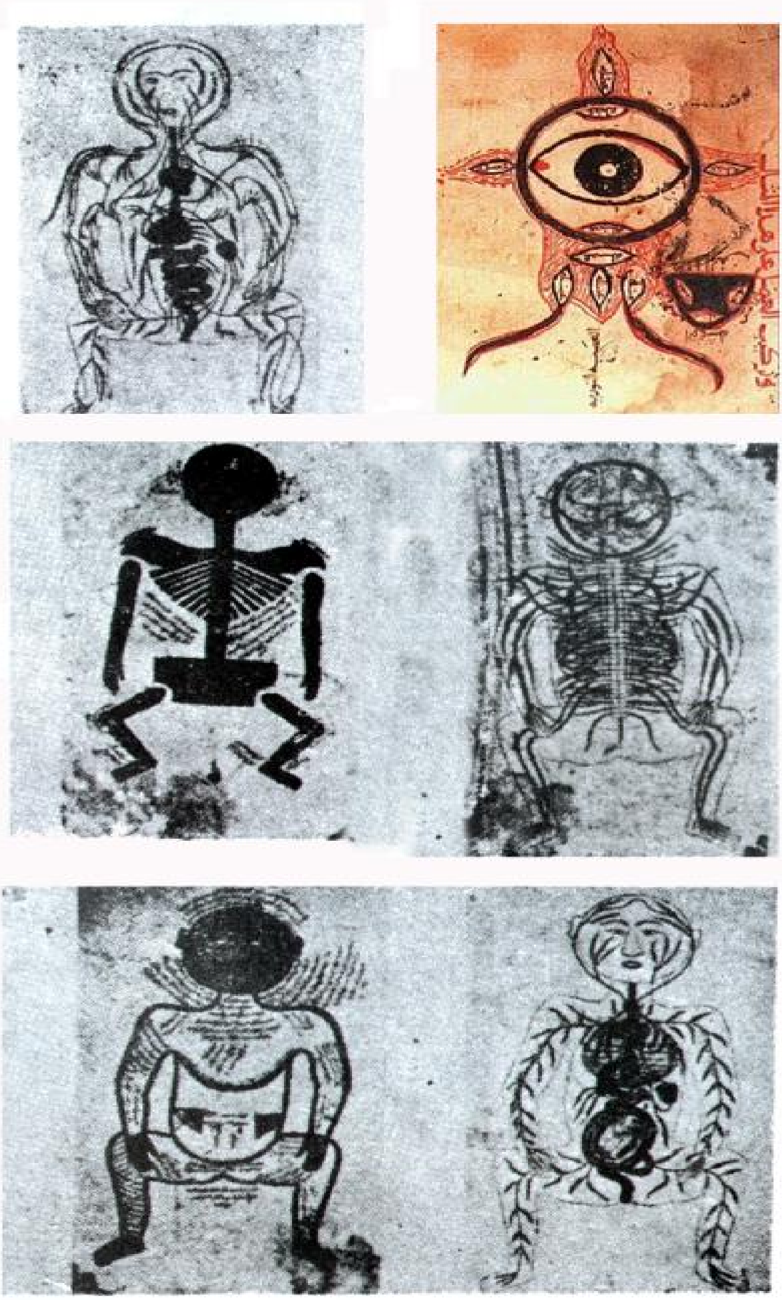

زانستی شیکاری

و شیکاری چاو کەلەلایەن حنەین کوڕی نیسحاقەوە

مخطوطة للعالم الخوارزمي بخط يده

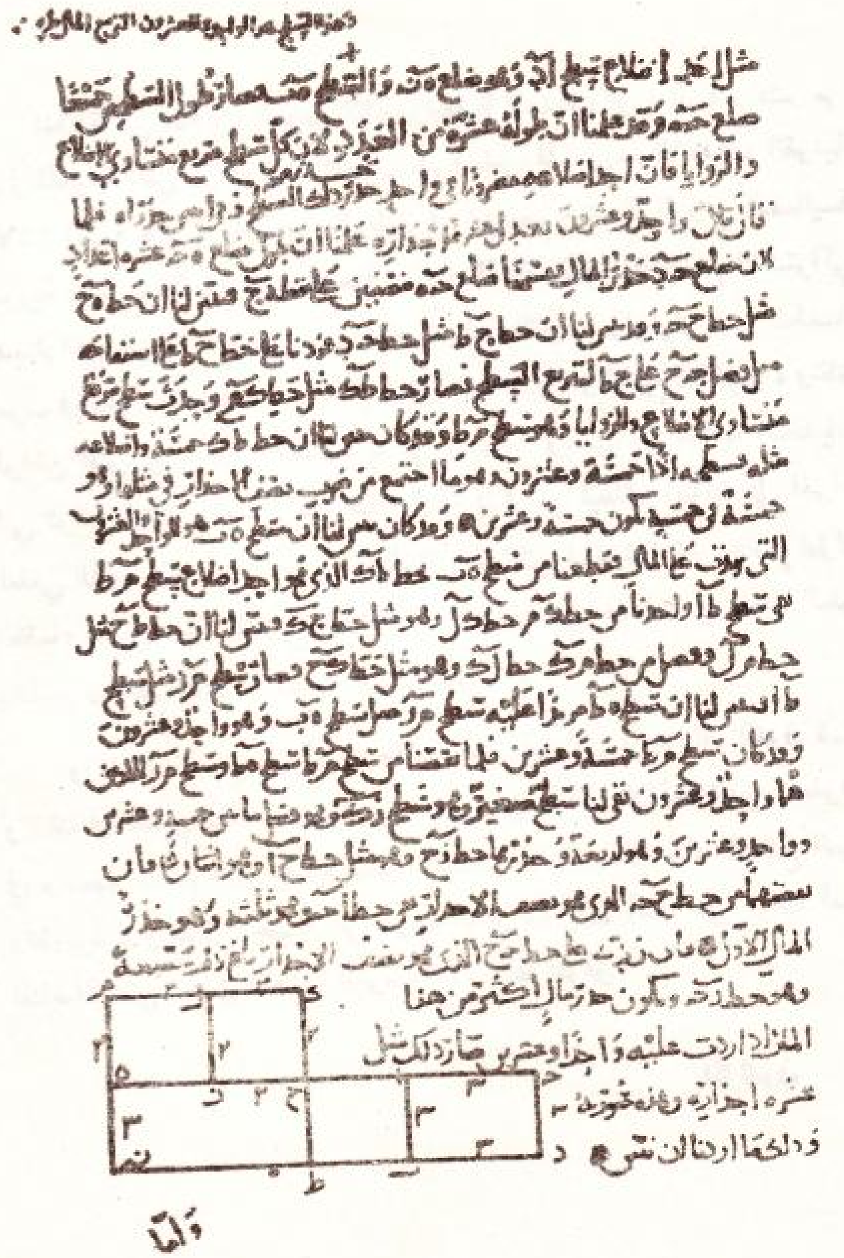

ململانێیەکی دیاری نێوان ئەباکۆسی پێشینە و خوارزمیی نوێ
کە تێیدا گۆشەنیگای خوارزمیی زاڵ دەبێت بەسەر هاوکێشەکەدا

دۆزینەوەی ڕێگایەکی نوێ لە شیکاری کیمیایدا

سەرچاوەکان

سەرچاوە کوردییەکان

ـ طـه جابر العلوانی :

١. ئـەدەبی ئیخـتلاف لـە ئیـسلامدا ، وەرگێڕانـی : سـەلاح عـەزیز و سـەرکەوت ئیـبراهیم ،چـاپی یەکـەم ، نوسـینگەی تەفـسیر / هـەولێر . ١٩٩٩م.

ـ کاوه فەرەج سەعدون :

٢. ڕۆڵـی پرشـنگداری زانـا موسـڵمانەکان لـە پێـشکەوتنە زانـستیەکاندا ، پرۆژەی تیشك (٢١) ، چاپی یەکەم . ٢٠٠٧ .

ـ محمدی شەڵماشی :

٣. مەجلیـسی ئـەولیا ، بـەرگی (١ــ٢) ، چـاپی دوەم ، چـاپخانەی رستمخانی ، ١٤١٢ ك / ١٩٩١م .

ـ نەبەز حەمە ڕشید :

٤. هونەرە جوانـەکان لـە شارسـتانیەتی ئیـسلامیدا ، چاپی یەکـەم ، لـە بڵاوکراوەکانی کتێبخانەی ڕۆشنبیر ، ١٤٢٣ ك / ٢٠٠٢ م .

سەرچاوە عەرەبییەکان

کۆنەکـان

١. قورئانی پیرۆز .

ـ ابن ابي اصيبعة الخزرجي :

أبو العباس موفق الدين أحمد بن القاسم ، مرددوه له ٦٦٨ ك / ١١٦٩م .

٢. عيون الأنباء في طبقات الأطباء ، اصدار دار الفكر ، بيروت ، ١٩٥٧ .

ـ ابن الأثير :

للأمام أبي الحسن علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبد الكريم بن عبد الواحد الشيباني ، ناسراو به ابن الأثير الجزري ، نازناوی عزالدين ، مردوه له ٦٣٠ ك .

٣. الكامل في التأريخ ، لێکۆڵینـەوه و تـەعليق لەسـەر دانـی : کۆمـەڵێ لـه زانايان . الطبعة الثانية ، دارالكتـب العربـي ، بـيروت ـ لبنـان ، ١٣٨٧ ك / ١٩٦٧م .

ـ ابن التيمية :

تقي الدين أحمد بن محمد بن خلدون ، ناسراو به شيخ الاسلام ، مردوه له ٧٢٨ ك .

٤. مجموعة الفتاوى ، لێکۆڵینەو ە و دەرهێنانی فەرمودەکان : عامر الجزار ، أنور الباز ، الطبعة الثانية ، دارالوفاء ، ١٤٢١ك / ٢٠٠١م .

ابن الجوزي :

للأبي الفرج عبدالرحمن بن علي بن محمد بن الجوزي ، مردوه له ٥٩٧ك .

٥. الـصواعق المرسـلة ، تحقيـق : علـي الـدخيل الله ، الطبعـة الثالثـة ، دارالعاصمة ، الرياض ، ١٤١٨ .

٦. مختـصر صـفة الـصفوة ، تحقيـق : عـصام الـدين الـصبابطي ، الطبعـة الثانية ، دارالحديث ، القاهرة ، ١٤١٨ك / ١٩٩٨م .

٧. المنتظم ، دراسة وتحقيق : محمد عبد القادر عطا ، مصطفى عبد القادر عطا . راجعة وصححة : نعيم زر زور ، دارالكتب العلمية ، بيروت ـ لبنان .

ـ ابن خلدون :

عبد الرحمن بن محمد بن خلدون ، مردوه له ٨٠٨ك / ١٣٠٦ م .

٨. مقدمة ، منشورات : محمد علـي بيـضون ، الطبعـة الثامنـة ، دارالكتـب العلمية ، بيروت ـ لبنان ، ١٤٢٤ك / ٢٠٠٣م .

ـ ابن خلكان :

أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن أبي بكـر الأربلـي ، مـردوه لـه ٦٨١ك / ١٢٨٢م .

٩. وفيات الأعيان و أبناء الزمان ، لێكۆڵینەوەی : د. احسان عبـاس ، دار الثقافة ، بيروت ، ١٩٦٨ .

ـ ابن الكثير :

للأمام الحافظ أبي الفداء اسماعيل بن كثير ، مردوه له ٧٧٤ك .

١٠. البداية والنهاية ، الطبعة الأولى ، دار المثار ـ القاهرة ، ١٤٢١ك / ٢٠٠١م.

ـ ابن النديم :

محمد بن اسحاق ، مردوه له ٣٨٣ك / ٩٩٣م .

١١. الفهرست ، تحقيق : محمد أحمد أحمد ، المكتبة التوفيقية ، بون طبع ، بدون العام .

ـ الأشعري :

الأمام أبي الحسن علي بن اسماعيل الأشعري ، مردوه له ٣٢٤ ك .

١٢. مقالات الاسلاميين ، تحقيق : محمد محي الدين عبدالحميد ، الطبعة الثانية ، ١٩٨٥م .

ـ البغدادي :

عبدالقاهر بن طاهر بن محمد البغدادي الأسرافيني التميمي ، مردوة لة ٤٢٩ك / ١٠٣٧م .

١٣. الفرق بين الفرق ، تحقيق : محمد محي الدين عبدالحميد ، المكتبة الحصرية ، صيدا- بيروت ، ١٤٢٤ك / ٢٠٠٤م .

ـ الجاحظ :

أبي عثمان عمرو بن بحر الجاحظ ، مردوه له ٢٥٥ك .

١٤. البيان والتبين ، لێكۆڵینەوه و شیكردنەوەی : عبد السلام محمد هارون ، الطبعة الرابعة ، مكتبة الخانجي بالقاهرة ، ١٣٩٥ك / ١٩٧٥م .

ـ الجرجاني :

علي بن محمد السيد الشريف الجرجاني ، مردوه له ٨١٦ك .

١٥. التعريفات ، لێكۆڵینەوەی : مصطفى أبو يعقوب ، الطبعة الاولى ، مؤسسة الحسنى ، الدار البيضاء ـ مغرب ، ١٤٢٧ك / ٢٠٠٦م .

ـ حاجي خليفة :

مصطفى بن عبد الله ، نوسەری حەلەبی

١٦. كشف الظنون في أسامي و فنون ، دارالكتب العلمية ، يبروت ، ١٤١٣ك / ١٩٩٢م .

ـ الذهبي :

شمس الدين محمد أحمد بن عثمان الذهبي ، مردوه له ٧٤٨ك / ١٣٤٧م .

١٧. سير أعلام النبلاء ، الطبعة الأولى ، بيروت ، ١٤٠١ك / ١٩٨١م .

ـ الدارمي :

للامام الحافظ أبي محمد عبدالله بن عبد الرحمن ابن الفضل بن بهرام الدارمي ، مردوه له ٢٥٥ك .

١٨. سنن الدارمي ، لێكۆڵینەوە و دەرهێنانی فەرمودەكان لە كتێبی سوننه : د. الشيخ أحمد عبدالمحسن ، دارالمعرفة ، بيروت ـ لبنان ، الطبعة الأولى ، ١٤٢١ك / ٢٠٠٠م .

ـ الزهري :

محمد بن سعد بن منيع الزهري ، مردوه له ٢٣٠ك .

١٩. الطبقات الكبرى ، أعد فهارسها : رياض عبدالله عبد الهادي ، الطبعة الأولى ، طبعة جديدة ، دار أحياء التراث العربي ، بيروت ـ لبنان ، ١٤١٧ك / ١٩٩٦م .

ـ السيوطي :

جلال الدين بن أبي بكر السيوطي ، مردوه له ٩١١ك .

٢٠. تأريخ الخلفاء ، تحقيق : حمدي الدمرداش ، الطبعة الأولى ، مكتبة نزار مصطفى الباز ، ١٤٢٥ك / ٢٠٠٤م

ـ شهرستانى :

محمد عبدالكريم بن أبي بكر أحمد شهرستاني .

٢١. الملل والنحل ، محقق : محمد سيد كيلاني ، دارالمعرفة ،بيروت ، ١٤٠٤

ـ الطبري :

للامام أبي جعفر محمد بن جرير الطبري ، مردوة لة ٣١٠ك / ٩٩٢م .

٢٢. تــأريخ الطــبري المعــروف بتــأريخ الأمــم والملــوك ، پێداچــونەوە و ڕاستكردنەوەی : كۆمەڵێك لـە زانايـان ، بـدون طبـع ، مؤسـسة الأعلمـي ، بيروت ـ لبنان ، بدون العام .

ـ مسعودي :

أبي الحسن علي بن الحسين بن علي المسعودي ، مردوە لە ٣٤٦ك .

٢٣. مـروج الـذهب و معـادن الجـوهر ، تحقيـق : محمـد محـي الـدين عبدالحميد ، الطبعة الرابعة ، القاهرة ، ١٣٨٥ك / ١٩٦٥م .

سەرچاوە عەرەبییەكان

نوێـكـان

ـ ابراهيم سلمان الكروي (دكتۆر) ـ عبدالتواب شرف الدين (دكتۆر) :

١. المرجع في الحضارة العربية الاسلامية ، الطبعة الثانيـة ، منـشورات ذات السلاسل ، الكويت ، ١٤٠٧ك / ١٩٨٧م .

ـ ابراهيم مصطفى ـ أحمد حسن الزيـات ـ حامـد عبالقـادر ـ محمـد علـي النجار :

٢. المعجم الوسيط ، الجزء الأول والثاني ، دار الدعوة ، استانبول ـ تركية .

ـ أحمد فريد رفاعي (دكتۆر) :

٣. عصر المأمون ، المجلد الأول والثاني ، الطبعة الرابعة ، مطبعة دارالكتب المصرية بالقاهرة ، ١٣٤٦ك / ١٩٢٨م .

ـ أحمد محمد عوف (دكتۆر) :

٤. صناع الحضارة العلمية في الاسلام ، الجزء الأول والثاني ، سلـسلة العلـم والحياة (٨٧) ، الهيئة المصرية العامة للكتاب ، ١٩٩٧ .

ـ ادوارد جي براون (دكتۆر) :
٥. الطب العربي ، ترجمة : د. داود سلمان علي ، الطبعة الثانية ، بغداد ، ١٩٨٦م .
ـ بلقيس محسن هادي :
٦. تأريخ الفن العربي الاسلامي ، جامعة بغداد ، كلية الفنون الجميلة ، مطبعة دارالحكمة ، بغداد ، ١٩٩٠م .
ـ ت. ج . دي بور (دكتۆر) :
٧. تأريخ الفلسفة في الاسلام ، نقلة الى العربية : محمد عبدالهادي أبو ريدة ، القاهرة ، مطبعة لجنة التأليف ، ١٣٥٧ك / ١٩٣٨م .
ـ جابر عزيز الشكري (دكتۆر) ـ محمود الفياض (دكتۆر) :
٨. تأريخ العلم الكيمياء ، كلية العلوم / جامعة البغداد ، ١٩٨١م .
ـ جرجي زيدان :
٩. الأمين والمأمون ، روايات تأريخ الاسلام ، دارالأندلس ، بيروت ، بدون العام .
ـ جلال شوقي ـ علي الدفاع :
١٠. العلوم الرياضية في الحضارة الاسلامية ، الجزء الأول ، دار الجون وايلى وأبنائة ، نيورك / سنغافورة ، ١٩٨٥م .
ـ جميل ابراهيم حبيب :
١١. تأريخ متصوفة بغداد ، الطبعة الأولى ، مطبعة أسعد ، بغداد ، ١٩٨٨ .
ـ حسن ابراهيم حسن (دكتۆر) :

١٢. تأريخ الأسلام (السياسي ، الديني ، الثقافي ، الاجتماعي) ،الطبعة الخامسة عشرة ، دار الجيل ، القاهرة ، مكتبة النهضة المصرية ، ١٤٢٢ك / ٢٠٠١م .

- حكمت عبد الكريم فريحات - ابراهيم ياسين الخطيب :

١٣. مدخل الى تأريخ الحضارة العربية الألامية ، دارالشروق ، طبعة الأولى ، عمان - الأردن ، ١٩٩٩.

- خليل ابراهيم السامرائي (دكتۆر) - طارق فتحي سلطان(دكتۆر) - جزيل عبدالجبار الجومرد (دكتۆر) : ١٤. تأريخ الدولة العربية الاسلامية في عصر العباسي ، الموصل ، ١٩٨٨ .

- رشيد الجميلي (دكتۆر) :

١٥. حركة الترجمة في المشرق الاسلامى في القرنين الثالث والرابع للهجرة ، دار الشؤون الثقافة العامة ، العراق - بغداد / أعظمية ، دارالحرية للطباعة ، ١٩٨٦م .

- زهدي حسن جارالله :

١٦. المعتزلة ، مطبعة المصر ، القاهرة ، ١٣٦٦ك / ١٩٤٧م .

- زيغريد هونكه:

١٧. شمس العرب تسطع على الغرب ، الترجمه : فاروق بيضون ، كمال دسوقي . پێداچونەوە و دانانی پەراوێز : مارون عيسى الخورى ، الطبعة العاشرة - بيروت ، ٢٠٠٢م .

- شوقي أبو خليل (دكتۆر) :

١٨. أطلس التأريخ العربي الاسلامي ، طبعة محدثة مزيدة ، دار الفكر ، المطبعة الهاشمية ، دمشق / سورية ، ٢٠٠٦م .

ـ شوقي أبو خليل (دكتۆر) :

١٩. أطلس السيرة النبوية ،الاعادة الخامسة ، دار الفكر ، دمشق / سورية ، ١٤٢٨ك / ٢٠٠٧م .

ـ شوقي الضيف (دكتۆر) :

٢٠. العصر العباسي الأول ، تأريخ الأدب العربي (٣) ، الطبعة الرابعة عشرة ، دارالمعارف ـ القاهرة ، بدون العام .

ـ صدرالدين القبانچى :

٢١. تأريخ التشريع الفكري والسياسي ، الطبعة الأولى ، قم المقدسة ، مطبعة مكتب الأعلام الاسلامي ، ١٤٢٢م

ـ صديق عبدالله اغجلري :

٢٢. دراسات في المذاهب والفروق الاسلامية ، الطبعة الأولى ، وزارة الثقافة ، ٢٠٠٥م .

ـ طه الحاجري (دكتۆر) :

٢٣. الجاحظ حياتة واثاره ، الطبعة الثالثة ، مكتبة الدراسات الأدبية (٢٨) ، دار المعارف بمصر ـ القاهرة ، ١٩٧٦ .

ـ عبد الجبار الجومرد (دكتۆر) :

٢٤. هارون الرشيد ، دراسة تأريخية اجتماعية سياسية ، الجزء الأول والثاني ، مطبعة دارالكتب ـ بيروت ، ١٩٥٦م .

ـ عبد الحليم محمود :

٢٥. التفكير الفلسفي في الاسلام ، طبعة الأولى ، دار الكتب العربي اللبناني ، ١٩٧٤م .

ـ عبدالله سندة :

٢٦. ال بختيشوع (أطباء الخلفاء العباسيين ، دار الرضوان ، ٢٠٠١م .
ـ عبدالله سندة :
٢٧. ال شاكر (محمد ، أحمد والحسين) ، دار الرضوان ، ٢٠٠١م .
ـ عبدالله سندة :
٢٨. يوحنا بن ماسوية (طبيب دار الحكمة ، و مترجم تراث اليونان) ، دار الرضوان ، ٢٠٠١م .
ـ عرفان عبدالحميد (دكتۆر) :
٢٩. دراسات في الفرق والعقائد ، طبعة الأولى ، مطبعة الارشاد ، بغداد ، ١٩٦٧م .
ـ علي ابراهيم حسن (دكتۆر) :
٣٠. تأريخ الاسلامي العام (الجاهلية ، الدولة العربية ، الدولة العباسية) ، الطبعة الثالثة ، القاهرة ، ١٩٦٣م .
ـ علي الطنطاوي :
٣١. رجال من التأريخ ، طبعة الثانية ، مكتبة الأموية ، بيروت ، بدون العام .
ـ علي عبدالله الدفاع (دكتۆر) :
٣٢. أثر علماء العرب والمسلمين في تطوير علم الفلك ، الطبعة الأولى ، مؤسسة الرسالة ، بيروت ـ شارع سوريا ، ١٤٠١ك / ١٩٨١م .
ـ علي مصطفى العرابي :
٣٣. تأريخ الفرق الاسلامية و نشأة علم الكلام عند المسلمين ، مطبعة محمد علي صبيح وأولادة بالأزهر ، ١٩٥٩ م .
ـ فاروق عمر فوزي (دكتۆر) :

٣٤. الخلافة العباسية عصر القوة والازدهار ، الجزء الأول ، دارالشروق للنشر والتوزيع ، عمان ـ الأردن ، ٢٠٠٢ .

ـ فاضل أحمد الطائي (دكتۆر) :

٣٥. الوجيز في الصحة والكيمياء عند العرب ، الموسوعة الصغيرة (٤١) ، دارالحرية للطباعة ـ بغداد ، ١٤٠٧ك / ١٩٨٦م .

ـ فخري الزبيدي :

٣٦. الموجز المنتخب من حوادث وأخبار الخليفة هارون الرشيد ، الطبعة الأةلى ، داريوسف ، بيروت ـ لبنان ، ٢٠٠٣ ـ ٢٠٠٤ .

ـ كمال السامرائي (دكتۆر) :

٣٧. مختصر تأريخ الطب العربي ، الجزء الأول ، دائرة الشؤون الثقافية والنشر ، سلسلة دراسات ٣٥٥ ، دارالحرية للطباعة ، بغداد ، ١٤٠٤ك / ١٩٨٤م .

ـ مؤسسة البلاغ (لجنة التأليف) :

٣٨. نفحات من السيرة ، الطبعة الأولى ، ، الجمهورية الاسلامية في ايران ، طهران ، ١٤١٨ك / ١٩٩٨م .

ـ مؤسسة المعارف الاسلامية الثقافية :

٤٠. الحياة السياسية لأئمة أهل البيت ، سلسلة العلوم والمعارف الاسلامية (١٤) .

ـ مؤسسة المعارف الاسلامية الثقافية :

٤١. المعارف الاسلامية ، سلسلة العلوم والمعارف الاسلامية (١١) .

ـ محمد أمين غالب الطويل :

٤٢. تـأريخ العلـويين ، الطبعـة الثانيـة ، دار الأنـدلس ، بـيروت ـ لبنـان ، ١٩٦٦م .

ـ محمد خضري بك :

٤٣. الدولـة العباسـية ، تحقيـق التعليـق : ابـراهيم أمـين محمـد ، المكتبـة التوفيقية ، بدون العم ، بدون طبع .

ـ محمد خضري بك :

٤٤. تأريخ التشريع الاسلامي ، الطبعة الثالثة ، دارالمعرفة ، بيروت ـ لبنان ، ١٤٢٣ك / ٢٠٠٢م .

ـ محمد رجب البيومي (دكتۆر) :

٤٥. هارون الرشيد الخليفة العلم والفارس المجاهد ، أعـلام المـسلمين (٧٨) ، الطبعة الأولى ، دارالقلم ، دمشق ، ١٤٢١ك / ٢٠٠٠م .

ـ محمد رجب السامرائي :

٤٦. علم الفلك عند العرب ، موسوعة الصغيرة ١٣٨ ، دائرة الشؤون الثقافية والنشر ، بغداد ، ١٩٨٤ .

ـ محمد عبد الرحمن مرحبا :

٤٧. من الفلسفة اليونانية الى الفلسفة الاسلامية ، طبعة الأولى ، دار عويدات ، بيروت ، ٢٠٠٠ك / ١٤٢٠م .

ـ محمد عمارة :

٤٨. المعتزلة ومشكلة الحرية الانسانية ، الطبعة الثانيـة ، المؤسـسة التربيـة الدراسات والنشر ، بيروت ـ لبنان ، بغداد ، ١٩٨٤م .

ـ محمد لطفي جمعة :

٤٩. تأريخ فلاسفة الاسلام في المشرق والمغرب ، مطبعة المعارف ، ١٣٤٥ك / ١٩٢٧م .

ـ محمود اسماعيل (دكتۆر) :

٥٠. تأريخ الحضارة العربية الاسلامية ، الطبعة الثانية ، مكتبة الفلاح للنشر والتوزيع ، الكويت ، ١٩٩٠ .

ـ ميخائيل عواد :

٥١. صور مشرقة من حضارة بغداد في العصر العباسي ، دارالرشيد للنشر ، منشورات وزارة الثقافة والأعلام ، سلسلة دراسات (٢٧٩) ، ١٩٨١م .

ـ ول ديورانت :

٥٢. قصة الحضارة (الجزء الثاني من مجلد الرابع) ، عصر الايمان (١٣) ، ترجمة : محمد بدران ، ١٩٥٧م .

سایتەكان

١. http \ www.islamset. com \ Arabic\ ahip \ alalom\ agel. Html

٢. http\ www.yabeyrouth.com

٣. http\ www. Alshindagah.com

٤. http \ www. ziedan com\ research\ targem.asp

٥. httpar.wikipedia.orgwiki%D٨٪AD

٦. http \ www.mesopotamia

٧. http \ histoiregeographie.iquebec.comabbasia.